ACADEMIA REPUBLICII POPULARE ROMÎNE
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE

1
ANUL XII
1961

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÎNE

ACADEMIA REPUBLICII POPULARE ROMÎNE
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE

1

ANUL XII

1961

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÎNE

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE

APARE DE 2 ORI PE AN

Redacția: INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

București, str. I. C. Frimu 11

ACADEMIA REPUBLICII POPULARE ROMÎNE
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE

Tomul XII, nr. 1 1961

SUMAR

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÎNE

ACADÉMIE DE LA RÉPUBLIQUE POPULAIRE ROUMAINE

INSTITUT D'ARCHÉOLOGIE

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE

Tome XII, nº 1 — 1961

SOMMAIRE

ÉDITIONS DE L'ACADÉMIE DE LA RÉPUBLIQUE POPULAIRE ROUMAINE

АКАДЕМИЯ РУМЫНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ

ТРУДЫ И ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ

Том XII, № 1 1961

СОДЕРЖАНИЕ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ РУМЫНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ

VETRELE PALEOLITICE ÎN ROMÎNIA

În ultimii zece ani, cercetările paleolitice din Romînia au devenit tot mai numeroase, iar rezultatele acestora pe an ce trece sînt mai interesante.

Ca urmare a acestor cercetări cunoştinţele despre istoria patriei noastre au crescut considerabil. Multiplele dovezi de cultură materială scoase la iveală

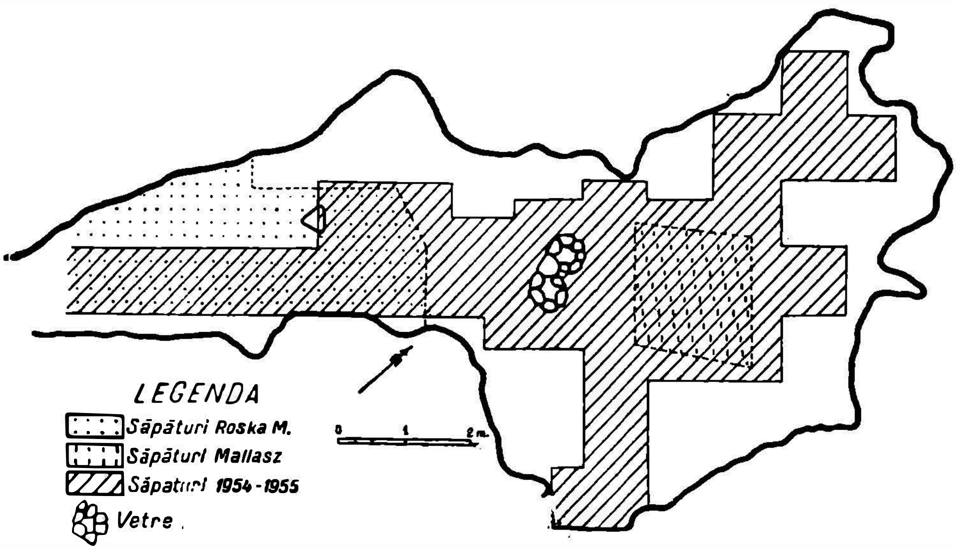

Fig. 1. — Peştera din Bordul Mare — Ohaba Ponor. Planul peşterii cu poziţia vetrelor musteriene.

în timpul săpăturilor arheologice, duc la o înţelegere mai profundă a felului de muncă şi viaţă a oamenilor primitivi care au trăit pe aceste meleaguri. Între aceste dovezi de viaţă un loc important îl ocupă vetrele de foc, avînd în vedere că o mare parte din activitatea oamenilor primitivi s-a desfăşurat în jurul acestora.

Încercăm aici să facem o scurtă prezentare a diferitelor tipuri de vetre paleolitice, descoperite pînă în prezent la noi, făcînd şi unele legături cu descoperiri de acest gen din regiunile învecinate cu ţara noastră.

Deşi problema focului e strîns legată de însăşi viaţa omului, întrucît cu ajutorul acestuia omul a putut să-şi procure diferite feluri de hrană şi să-şi încălzească adăpostul, devenind astfel independent de climă şi loc, pînă în prezent nu s-a făcut un studiu amplu al problemei vetrelor. Despre acestea s-a vorbit doar în lucrările de specialitate, privind locuinţele paleolitice, descoperite pînă în prezent, în special de către arheologii sovietici şi cehoslovaci [1].

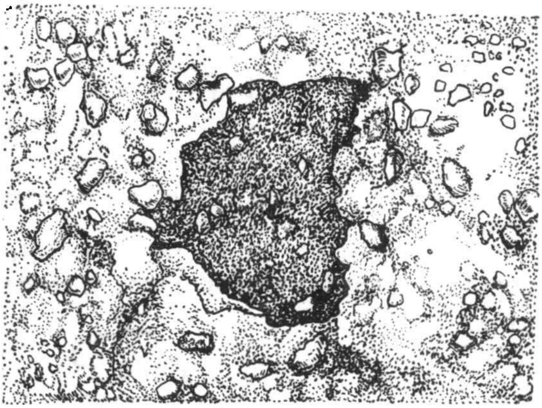

Fig. 2. — Peştera din Bordul Mare — Ohaba Ponor. Vatra de la intrare.

În etapele timpurii ale paleoliticului omul primitiv a folosit focul aprins întîmplător în natură, ceea ce face ca în aşezările paleoliticului inferior urmele de foc să fie destul de rare. În aşezările paleoliticului mijlociu însă urmele de foc sînt mult mai frecvente, dovedind prin aceasta că în perioada arătată omul a reuşit să obţină focul pe cale artificială — prin frecare sau alte metode — ne mai fiind tributar naturii. Acestui fapt Fr. Engels îi dă o importanţă deosebită arătînd că « ... focul prin frecare l-a făcut pentru prima dată pe om stăpîn pe o forţă a naturii, separîndu-l astfel definitiv din lumea animală » [2].

Pentru epoca musteriană, cea mai mare cucerire rămîne descoperirea metodelor de obţinere a focului pe cale artificială, mai ales în condiţiile climei aspre a începutului celei de-a patra glaciaţiuni, vreme în care se cristalizează cultura musteriană. Această cultură reprezintă ca şi purtătorul ei — omul de tip Neanderthal — un puternic salt calitativ faţă de paleoliticul inferior.

Se presupune că perioada cea mai veche în istoria însuşirii focului de către om, este perioada folosirii focului natural, care era păstrat apoi cu grijă de către omul primitiv. Numai prin întreţinerea focului, pe o perioadă foarte lungă de către sinantropi, se poate explica grosimea considerabilă a stratului de cenuşă şi cărbuni din peştera Chou-Kou-Sian din China [3].

Omul din Neanderthal, stăpînind tehnica obţinerii focului pe cale artificială, a putut să-l folosească în adăposturile naturale sau în colibele special construite de el în regiunile prielnice pentru vînătoare.

---

[1] P.I. Boriskovski, *Палеолит Украины*, cap. VIII şi IX, în *MIA*, 40, Moscova—Leningrad, 1953; B. Klima, *Sidelni object na tdbořišti lovcu mamutu u Dolnicb Veštonic*, în *Acta Musei Moraviae* XXXV, Brno, 1950; idem, *Pavlov, nové paleoliticke sidliště na jižni Moravě*, în *AR*, VI; 1954; P.P. Efimenko, *Костенки* I, Moscova—Leningrad, 1958; A.N. Rogacev, *Костенки* IV, în *MIA*, 45, 1955.

[2] Fr. Engels, *Anti-Dübring*, ed. III, E.S.P.L.P., p. 130, Bucureşti, 1955.

[3] P.I. Boriskovski, *Древнейшее прошлое человечества*, Moscova—Leningrad, 1957, p. 68—80.

Munţii noştri, bogaţi în peşteri şi vînat, au atras pe oamenii primitivi încă din paleoliticul mijlociu. Cele mai vechi vetre de foc descoperite pînă în prezent la noi în ţară, sînt cele musteriene, din peştera Bordul Mare de la Ohaba Ponor reg. Hunedoara (fig. 1). Prima din acestea a fost descoperită de Róska Márton în stratul musterian tîrziu la intrarea în peşteră (fig. 2). Din relaţiile ce ni s-au păstrat se cunoaşte că vatra a fost construită din plăci de calcar, între care s-au păstrat resturile de cenuşă şi cărbuni [1].

În jurul vetrei s-au găsit multe unelte şi aşchii provenite din prelucrarea pietrei şi osului.

Tot în acest nivel de locuire, însă în interiorul peşterii, spre mijloc, la circa 8 m de la intrare, în timpul săpăturilor din 1955 s-a descoperit cea de-a doua vatră musteriană construită din bolovani suprapuşi, care circumscriu două spaţii interioare alăturate despărţite între ele de un bolovan mai mare [2]. În felul acesta, cea de-a doua vatră de aici e formată din două ochiuri de dimensiuni aproximativ egale (circa 35 cm în diametru) avînd adîncimea maximă de 13 cm.

În interiorul acestora şi în jur s-au găsit cenuşă şi cărbuni, oase arse şi unelte de silex.

Ambele vetre din această peşteră aparţin unui singur nivel, ceea ce ne face să socotim că în timp ce vatra din mijlocul peşterii era folosită pentru încălzit şi pregătirea hranei, vatra de la intrare slujea ca apărare împotriva animalelor sălbatice ce se aciuiază de obicei în peşteri şi care ar fi putut să se strecoare în interior. Stratul de cultură gros şi abundent în rămăşiţe de prelucrare a osului şi pietrei, precum şi grosimea vetrelor, arată că activitatea musterienilor a durat aici o perioadă destul de îndelungată.

Ca analogie poate fi adusă vatra de la Veternica din Iugoslavia aflată la 90 km de Zagreb [3].

În interiorul acestei peşteri, în stratul de cultură ce aparţine unui musterian tîrziu s-a descoperit o vatră avînd diametrul de circa 45 cm, înconjurată de patru bolovani şi un craniu de urs, dispuse în formă de cerc. Vatra conţine mult cărbune de lemn şi cenuşă, împreună cu bucăţi de oase arse ce aparţin exclusiv ursului.

Vetre înconjurate cu pietre s-au descoperit în aşezarea musteriană Ilskaia din Kuban. Spre deosebire însă de vetrele descrise mai sus, aflate în peşteră, vetrele de la Ilskaia sînt în aer liber [4].

Pe măsură ce timpul a trecut, oamenii primitivi au născocit noi forme de unelte pentru vînătoare ca şi pentru alte munci. Organizîndu-se în cete mai mult sau mai puţin numeroase, ei se deplasau dintr-un loc într-altul, oprindu-se pentru mai mult timp, acolo unde mijloacele de existenţă (cules şi vînat) erau mai abundente. Dar indiferent de durata de timp cît rămîneau pe un loc, ei aveau nevoie de foc, iar urmele acestuia se găsesc în săpăturile noastre sub formă de pete de pămînt ars. Locul unde se făcea focul era neted sau puţin adîncit, aici aflîndu-se de obicei cenuşă şi cărbuni, oase arse şi unelte.

---

[1] Márton Roska, *Repertórium*, I, Öskor, Cluj, 1942.

[2] C.S. Nicolăescu-Plopşor şi colaboratori, *Şantierul arheologic Cerna-Olt*, în *SCIV*, 1–2, 1955.

[3] M. Malez, *Das Paläolithikum der Veternicahöhle und der Bärenkult*, în *Quartär*, 10/11, 1958/1959.

[4] P.P. Efimenko, *Первобытное общество*, Kiev, 1953, p. 204–208.

În paleoliticul superior întîlnim diferite forme de vetre, începînd cu cele mai simple, pînă la cele mai complicate (adîncite și căptușite cu lespezi de piatră, cu gropi în jur pentru coptul tuberculilor, friptul cărnii și păstratul focului, cu canal pentru pătrunderea aerului sub lemnele sau oasele de pe foc pentru

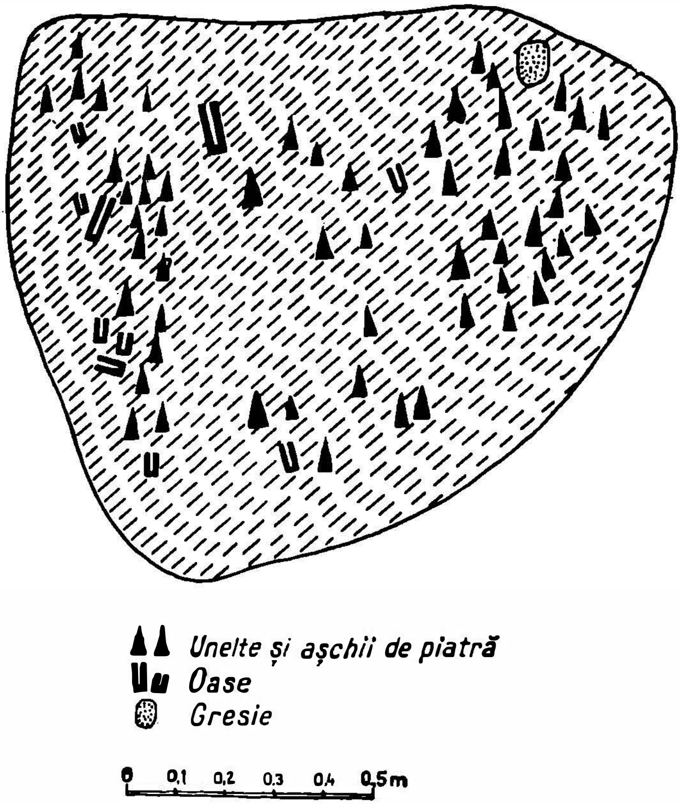

Fig. 3. — Lutărie – Bistricioara. Vatră de suprafață.

a ușura arderea etc.), cunoscute în toată această perioadă, fără a se putea preciza însă o anumită formă caracteristică unei singure etape.

1. *Vetre simple de suprafață.* Asemenea vetre întîlnim în așezări ce aparțin diferitelor etape ale paleoliticului. Ele se păstrează sub formă de pete de cărbuni și cenușă pe vechiul nivel de călcare, sau sub formă de pete de pămînt puternic ars, de culoare roșie. Aceste vetre nu au nici un fel de adîncitură în pămînt, de aceea în majoritatea cazurilor cenușa și cărbunii se păstrează mai puțin, acestea fiind purtate cu ușurință de vînt și de apele provenite din ploi sau din topirea zăpezilor. De aceea, pe locul unde în vechime s-a făcut focul în acest fel, s-a păstrat numai pămîntul ars, grosimea căruia depinde de timpul cît a ars focul pe acest loc (fig. 3).

Asemenea vetre întîlnim în majoritatea așezărilor paleolitice de la noi din țară ca: Bistricioara, Cetățica, Podiș și Bofu de pe malul Bistriței, Malul Roșu-Giurgiu etc.

2. *Vetre de suprafață cu gropi în jur.* Din această categorie cea mai bine s-a păstrat vatra din așezarea Dîrțu-Ceahlău, în stratul de cultură ce aparține aurigna-

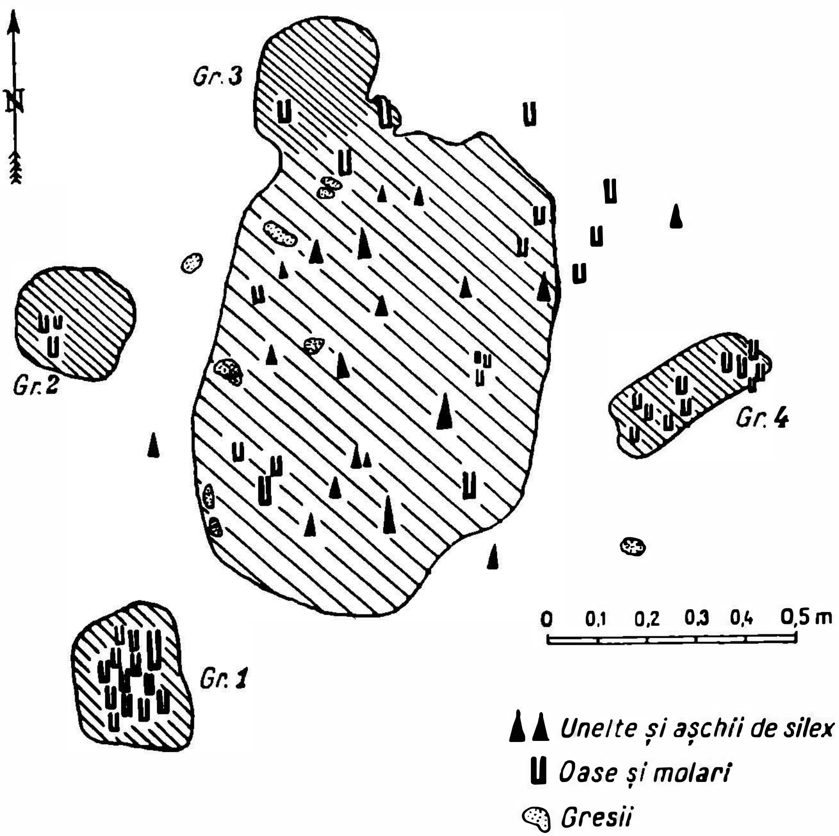

Fig. 4. — Dîrțu—Ceahlău. Vatră de suprafață cu gropi în jur.

cianului mijlociu (fig. 4). Vatra reprezintă o pată de cenușă și cărbuni de lemn și os, răspîndite pe o suprafață de circa 1,50 m. În jur, la 15—20 cm distanță de centrul vetrei, sînt dispuse patru gropi de forme și dimensiuni aproximativ egale. Dintre acestea, una a fost demontată, celelalte fiind curățate numai la suprafață. Groapa demontată are forma oval-dreptunghiulară, colțurile rotunjite, cu dimensiunile de 3 × 20 × 22 cm. În interiorul ei s-au găsit resturi de cenușă și cărbune, oase sparte. După cît se poate observa la suprafață, celelalte gropi rămase necurățate, au același conținut [1].

[1] Al. Păunescu, *Monografia Bicaz*, cap. asupra paleoliticului (ms.). Vatra împreună cu gropile din jur au fost ridicate în monolit și expuse în Muzeul de istorie a Moldovei din Iași.

Construcția complicată a vetrei ne dovedește că aceasta era folosită la pregătitul hranei. În timp ce pe vatră ardea focul « micile cuptorașe » de pe margine erau folosite la pregătitul hranei sau la păstratul focului.

Vetre cu gropi în jur sînt cunoscute în locuințele rotunde din așezarea Kostenki IV de pe Don, descoperită și studiată de A. N. Rogacev. Aici însă vetrele sînt adîncite.

O vatră asemănătoare s-a descoperit în așezarea Bistricioara—Lutărie în nivelul ce aparține Kostenkianului. Ea reprezintă o pată de cărbune și cenușă groasă de 5—10 cm. Într-o margine sînt dispuse două gropi de 20 × 30 cm și adînci de 14—16 cm, umplute cu aceleași resturi de foc. Pe vatră s-au găsit mai multe unelte de piatră și așchii provenite în urma prelucrării lor.

3. *Vetre de suprafață, căptușite cu pietre.* În cîteva cazuri s-a observat că deși focul a fost aprins pe vechea suprafață de călcare, acesta n-a ars direct pe pămînt, ci în prealabil au fost așezate cîteva lespezi de piatră, peste care s-au pus lemnele pentru foc. Din acest tip cea mai bine păstrată este vatra din așezarea de la Malul Roșu de lîngă Giurgiu, descoperită în stratul de cultură ce aparține unui aurignacian întîrziat [1]. Ea se află la adîncimea de 2,12 m, pe vechiul nivel de călcare, avînd dimensiunile de 74 × 63 cm și fiind căptușită cu gresii plate, dispuse orizontal (fig. 5). Peste acestea și între ele s-a găsit un strat de cenușă, cărbuni și pămînt ars la roșu, de asemenea numeroase unelte și așchii de piatră.

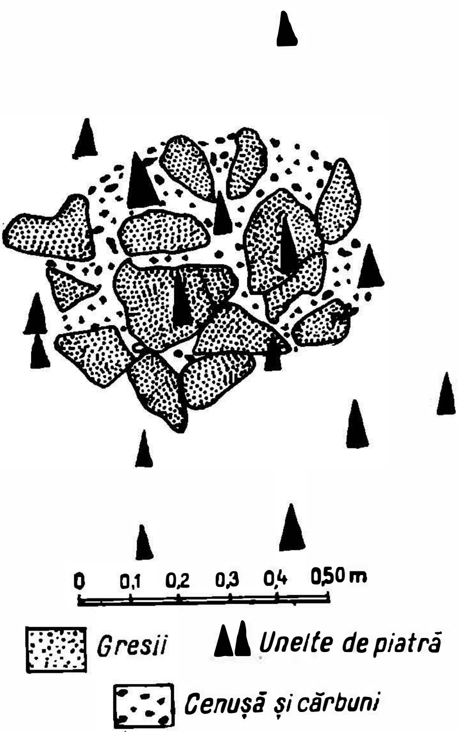

Fig. 5. Malul Roșu—Giurgiu. Vatră de suprafață căptușită cu pietre.

4. *Vetre adîncite.* În afară de vetrele de suprafață despre care am vorbit mai sus, în paleolitic întîlnim și vetre adîncite care ajung la forme destul de complicate. Asemenea vetre s-au păstrat în așezările de pe malul Bistriței. Astfel, în așezarea Cetățica, la o adîncime de 1,70 m, în stratul de cultură ce aparține aurignacianului, s-au descoperit două vetre, avînd forma ovală neregulată, cu diametrul de 55—60 cm și adînci de 7—10 cm.

Vetre asemănătoare au fost descoperite în Cehoslovacia, în așezarea Ostrava Petrcovice pe malul stîng al Oderului, în săpăturile din 1952—1953 [2]. Aici, pe o suprafață de 170 m² de săpătură s-au descoperit șase grămezi de cenușă

[1] Al. Păunescu, *Raport asupra cercetărilor de la Giurgiu din 1959 (sub tipar)*.
[2] B. Klima, *Übersicht über die jüngsten palaiolithischen Forschungen in Mähren*, în *Quartär*, 9, 1957.

ce reprezintă urmele a șase vetre de foc distruse prin soliflucțiune în W 2/3 după cum arată Bohuslav Klima. Cenușa și cărbunii s-au păstrat în adîncituri anume făcute, avînd pereții arși la roșu. În jurul acestor vetre s-au păstrat și urmele vechilor adăposturi, care sînt reprezentate prin adîncituri de diferite forme și mărimi și prin numeroase unelte de piatră. După cum arată B. Klima, vetrele de aici aparțin gravetianului fiind deci mai tîrzii decît cele de la Cetățica-Ceahlău.

O vatră asemănătoare dar mai complicată a fost descoperită de prof. P. I. Boriskovski în așezarea Kostenki XIX de pe malul Donului[1]. Foarte important e faptul că această vatră e prevăzută cu canal pentru pătrunderea aerului, iar pe fundul ei sînt cîteva proeminențe despărțite între ele de adîncituri făcute cu același scop. Vatra e datată ca aparținînd magdalenianului și se presupune că a făcut parte dintr-o locuință de tip colibă. În 1957 cînd s-a cercetat această vatră P. I. Boriskovski a făcut o experiență cu două vetre: una simplă, cealaltă prevăzută cu canal și cu proeminențe și adîncituri pe fund. Făcînd foc în ambele vetre s-a văzut că în cea cu canal focul s-a aprins mai repede, a scos mai puțin fum și a ars mai bine.

La noi în țară pînă în prezent nu s-au descoperit urme de locuințe paleolitice. Aceasta se datorește și faptului că pînă în prezent s-au făcut săpături puține în așezările de terasă. Nu ne îndoim însă că în așezările cercetate deja, acolo unde stratul de cultură e gros, unde sînt vetre a căror durată se dovedește a fi fost mai lungă, au fost și adăposturi primitiv construite, ale căror urme fie că nu s-au păstrat, fie că au fost mai slabe și au trecut neobservate.

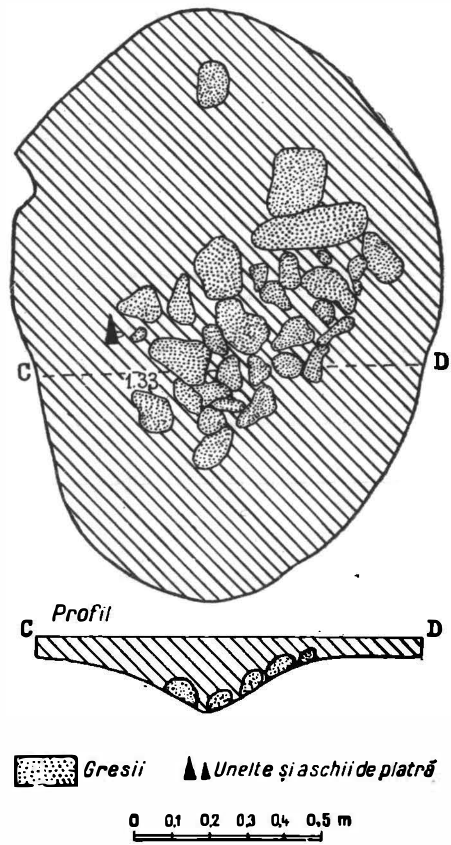

Fig. 6. – Lutărie – Bistricioara. Vatră adîncită căptușită cu pietre.

5. *Vetre adîncite, căptușite cu piatră.* De multe ori, după ce s-au săpat concavități speciale pentru vetrele de foc, omul primitiv le-a căptușit cu pietre. O astfel de vatră s-a descoperit în nivelul II din așezarea Bistricioara-Lutărie (fig. 6). Vatra are forma ovală, cu dimensiunile de 30 × 50 × 20 cm. După ce a fost golită de cenușă și cărbuni, pe fundul ei s-au găsit mai multe lespezi de gresie de mărimi diferite, dispuse orizontal. Tot în acest strat s-a descoperit

[1] P.I. Boriskovski, *Палеолитический очаг на стоянке Волукинского* (Костенки XIX), în *SA*, 1, 1959.

o vatră asemănătoare, avînd în plus cinci gropi dispuse în jurul ei la distanțe diferite. Gropile au diametrul între 10 și 20 cm și adîncimea de 8—28 cm. Acestea ca și gropile din jurul vetrelor construite la suprafață foloseau probabil la păstratul focului și la pregătirea hranei.

O vatră adîncită, avînd centrul căptușit cu plite de calcar, a fost descoperită în așezarea de la Șanov-Kout de lîngă satul Gostim în Cehoslovacia [1].

Vatra reprezintă o groapă ovală, cu diametrul de 60 cm și adîncă de 40 cm. În partea de sud-est și nord-vest vatra e înconjurată cu pietre de calcar. Această formă de vatră a fost născocită de oamenii străvechi pentru ca focul să ardă și să se păstreze mai bine, pentru pregătitul hranei, cît și pentru încălzit. În jurul focului, oamenii primitivi au stat și au cioplit piatra și osul din care și-au făurit unelte de muncă și obiecte de artă. De multe ori, în jurul acestor vetre ei au construit adăposturi speciale din crengi, ierburi și poate piei de animale, menite să apere de vînturi și ploi atît omul cît și focul.

Prezentarea sumară a tipurilor de vetre descoperite pînă în prezent în așezările noastre paleolitice și legăturile ce am putut face cu alte asemenea descoperiri din jurul țării noastre, ne permit să ne apropiem din ce în ce mai mult de înțelegerea vieții și muncii acestor străvechi populații de pe teritoriul R. P. Romîne.

M. BITIRI

ПАЛЕОЛИТИЧЕСКИЕ ОЧАГИ В РУМЫНИИ

РЕЗЮМЕ

За последние десять лет в Румынии были произведены многочисленные палеолитические исследования, в ходе которых обнаружили много очагов этого периода.

Древнейшими очагами в Румынии до сих пор являются мустьерские очаги в пещере Бордул Маре в Охаба Понор. На до сих пор исследованных палеолитических поселениях обнаружили пять категорий очагов: 1, наземные очаги; 2, наземные очаги окруженные ямами; 3, наземные очаги выложенные камнями; 4, углубленные очаги; 5, углубленные очаги выложенные каменными плитами.

Все эти формы очагов встречаются на различных этапах румынского палеолита, начиная с мустьерского, и на всех дальнейших этапах развития верхнего палеолита. Нельзя, однако, точно установить характерную форму для каждого отдельного периода.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Пещера в Бордул Маре—Охаба Понор. План пещеры с указанием расположения мустьерских очагов.

Рис. 2. — Пещера в Бордуль Маре — Охаба Понор. Очаг при входе.

[1] F. Prošek, *Новый тип палеолитического очага из стоянки Шанов-Коут II, у с. Гостим*, în *SA*, 1, 1959.

Рис. 3. — Лутэрие — Бистричоара. Наземный очаг.
Рис. 4. — Дырцу-Чахлэу. Наземный очаг, окруженный ямами.
Рис. 5. — Малул Рошу — Джурджиу. Наземный очаг, выложенный камнями.
Рис. 6. — Лутэрие — Бистричоара. Углубленный очаг, выложенный камнями.

LES FOYERS PALÉOLITHIQUES EN ROUMANIE

RÉSUMÉ

Les nombreuses recherches effectuées durant ces dix dernières années en Roumanie ont mis au jour plusieurs foyers appartenant au paléolithique.

Les plus anciens sont les foyers moustériens de la caverne de Bordul Mare, à Ohaba Ponor.

Les établissements paléolithiques examinés jusqu'à présent ont livré cinq catégories de foyers: 1, des foyers en surface; 2, des foyers en surface entourés de fosses; 3, des foyers en surface doublés de pierres; 4, des foyers en profondeur; 5, des foyers en profondeur garnis de dalles en pierre.

Ces formes de foyers appartiennent à différentes étapes du paléolithique de Roumanie, en commençant par le moustérien et en continuant par toutes les étapes de développement du paléolithique supérieur, sans que l'on puisse préciser toutefois l'existence d'une forme spécifique à une seule période.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Caverne de Bordul Mare — Ohaba Ponor. Plan de la caverne indiquant la position des foyers moustériens.
Fig. 2. — Caverne de Bordul Mare — Ohaba Ponor. Le foyer à l'entrée.
Fig. 3. — Lutărie — Bistricioara. Foyer en surface.
Fig. 4. — Dîrțu — Ceahlău. Foyer en surface, entouré de fosses.
Fig. 5. — Malul Roșu — Giurgiu. Foyer en surface, revêtu de pierres.
Fig. 6. — Lutărie — Bistricioara. Foyer en profondeur, revêtu de pierres.

O CONTRIBUȚIE LA PROBLEMA LEGĂTURILOR CULTURII TISA CU ALTE CULTURI NEOLITICE DIN TRANSILVANIA

În colecțiile Muzeului arheologic din Cluj există, ca provenind din peșterile defileului Crișului Repede, din împrejurimile comunei Vadul Crișului (r. Aleșd, reg. Crișana) o serie de materiale neolitice, printre ele și fragmente ceramice pictate, a căror prezentare contribuie — credem — la o mai bună înțelegere a unor probleme legate de neoliticul Transilvaniei.

În ordinea vechimii, amintim o frumoasă cupă cu picior, aparținînd culturii Criș (fig. 1), donată muzeului de către C. Pleșa, asistent la Institutul de speologie din Cluj. Cupa a apărut cu ocazia executării unui sondaj pentru recoltare de material paleontologic în peștera II de la « Dîmbul Colibii », în Valea Sighiștelului (com. Cîmpanii de Sus, reg. Crișana), în anul 1957, împreună cu alte fragmente ceramice, neornamentate, cu pleavă în compoziție, aparținînd tot culturii Criș.

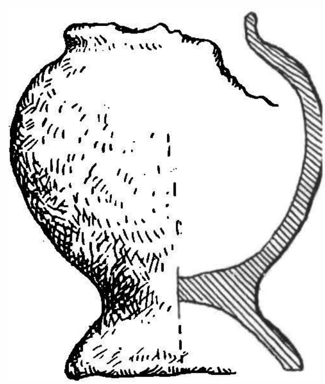

Fig. 1. — Cupă Criș din peștera II de la « Dîmbul Colibii ».

În peștera Devențului (com. Vadul Crișului, reg. Crișana), speologul T. Kormos executase săpături în ajunul primului război mondial[1]. Drept rezultat al acestora apăruseră — pe lîngă resturi faunistice și piese litice aparținînd paleoliticului, cioburi Coțofeni ori resturi din vremuri mai noi — și cîteva fragmente ceramice neolitice de un deosebit interes.

1. Fragment ceramic cenușiu-castaniu, prevăzut cu o tortiță în formă de « cioc de pasăre », perforată orizontal (fig. 2/1). Piesă *caracteristică* în așezările faciesului transilvănean al culturii Tisa.

2. Fragment din partea dinspre pîntec a unui vas castaniu-negricios, cu un ornament de hașuri scurte, paralele, cuprinse între alte linii lungi, incizate (fig. 2/5). Decorul e aproape tipic pentru ceramica culturii Tisa.

---

[1] Cf. *Barlangkutatás — Höhlenforschung*, III, Budapesta, 1915, p. 153 și urm.

3. Ciob cu lustru negru, decorat cu două șiruri de gropițe rotunde (fig. 2/6). Analogiile acestui fragment, de la Tiszaugh-Kisréti part, ne duc tot spre mediul Tisa [1].

4. Buză de strachină plată, lucrată dintr-o pastă fină, moale la pipăit[2]. Exteriorul și interiorul vasului fuseseră acoperite cu culoare albă-gălbuie diluată, aplicată înainte de ardere, peste care s-a pictat, în interior, o spirală dintr-o bandă groasă, neagră. Imediat sub buză, deasupra vîrtejului spiralei, e o dungă neagră, trasă vălurit cu penelul (fig. 3/4).

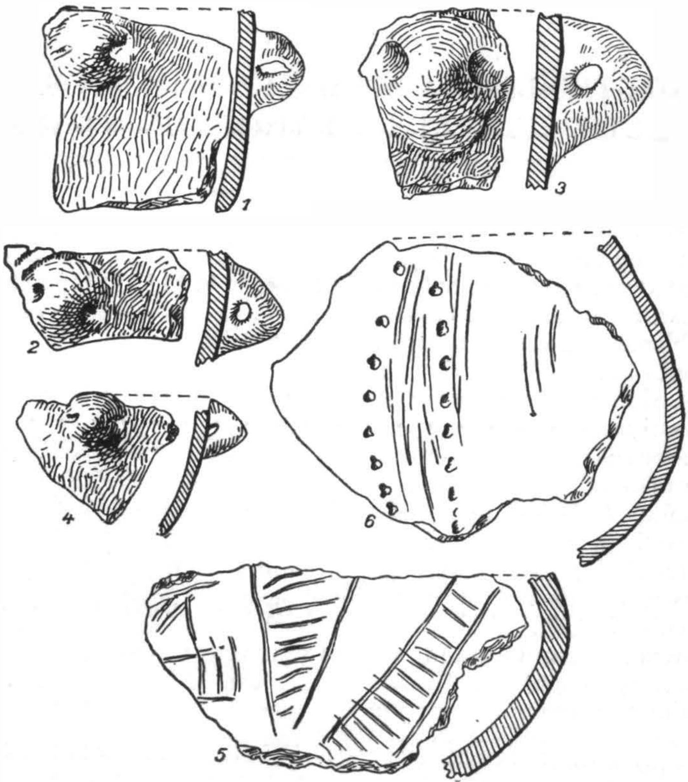

Fig. 2. — 1, 5, 6, cioburi Tisa din peștera Devențului; 2—4, cioburi Tisa din « Peștera cu apă ».

5. Buză de vas. Peste fondul brun-cărămiziu s-a pictat o lată fîșie alb-lăptoasă, iar *peste* aceasta s-a tras o dungă roșie-sînge, frîntă în unghi drept sub buza vasului (fig. 3/2).

[1] K. Szabó, *Kecskeméti Múzeum ásatásai (Săpăturile muzeului din Kecskemét)*, în *AÉ*, XLVII, 1934, p. 9—35, figuri, *passim*.

[2] Această pastă e caracteristică și celorlalte cioburi pictate.

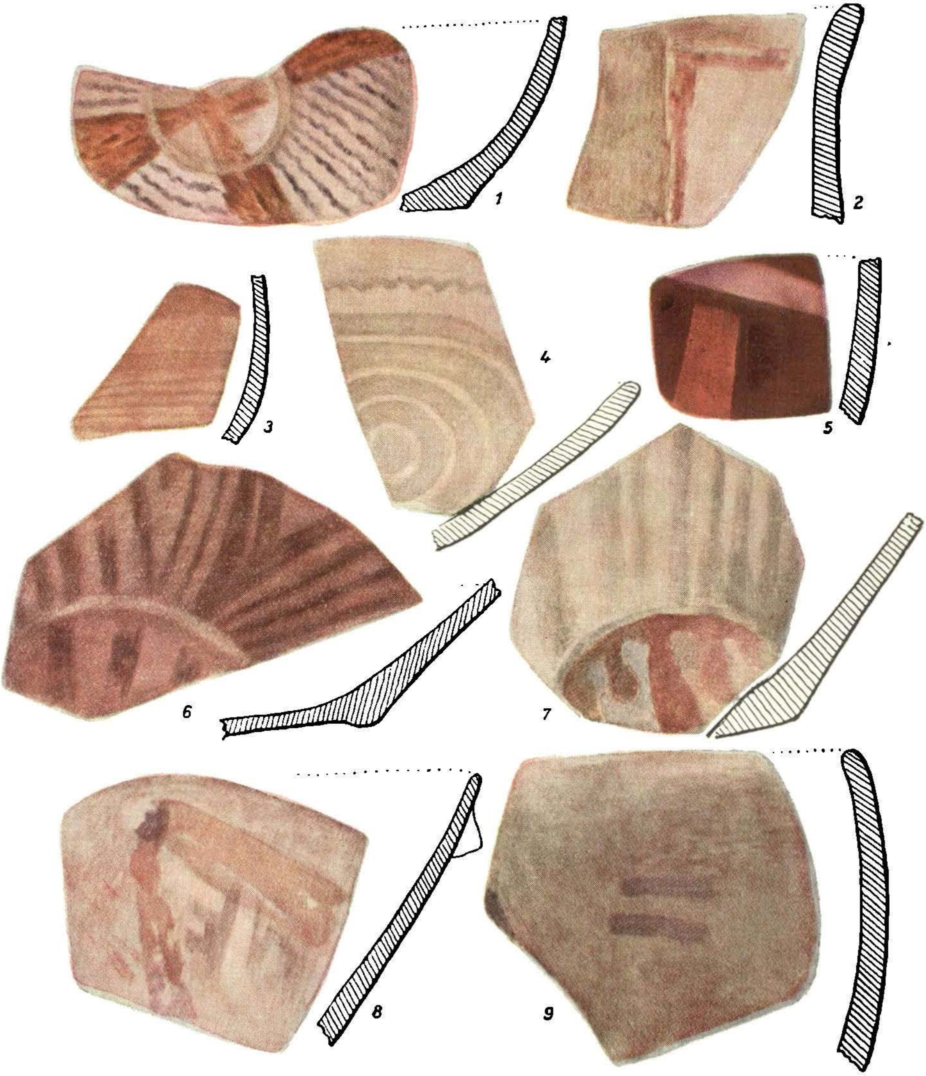

Fig. 3. — 1—9, ceramică Tisa pictată din peștera Devențului.

6. Buză de vas, cu o mică proeminență conică sub ea. Se mai păstrează urmele slabe ale unei dungi cafenii închise-negricioase și ale alteia alb-gălbuie, aplicate pe fondul brun-cărămiziu (fig. 3/8).

7. Buză de vas. Fondul are două nuanțe de ciocolatiu, peste care au fost pictate două dungi scurte, negre (fig. 3/9).

8. Fragment de vas. Pe fondul cărămiziu s-au pictat dungi mai late sau mai subțiri, cu un roșu cu o nuanță mai închisă (fig. 3/3).

9. Fragment de vas. Peste fondul roșu s-au tras fîșii late roșii închis-sîngerii, realizîndu-se un prim contrast între cele două nuanțe de roșu. Perpendicular pe direcția fîșiilor roșii-sîngerii e o dungă alb-trandafirie, mărginită de chenare subțiri, negre. Ciobul e de un frumos efect coloristic (fig. 3/5).

10. Fund de vas. Interiorul e negru — lustruit, pasta vasului conține paiete infime de mica argintie. Exteriorul fusese acoperit cu un « smear» alb-diluat. În spațiul delimitat de cercul fundului vasului au fost pictate dungi brune și portocalii, iar pereții au fost decorați cu dungi negre (fig. 3/7).

11. Fund de vas. Exteriorul acoperit cu angobă alb-lăptoasă. Peste ea au fost trase dungi late, brun-roșcate, care plecînd radial de la fundul vasului împart în patru zone cîmpul angobei albe. Zonele albe astfel realizate au fost umplute cu dungi subțiri negre, franjurate, dispuse (pe zone) alternativ, longitudinal și transversal. Acolo unde dungile negre s-au păstrat mai bine ele dau impresia unui adevărat *lac* lucios. Se pare că dungi subțiri negre au fost trase și peste fîșiile late, brun-roșcate (fig. 3/1).

12. Fund de vas. Pe fondul brun-cărămiziu au fost trasate dungi negre (fig. 3/6). Fragmentul are analogii *stilistice* în aria culturii Petrești, dar și în cea a Crișului pictat (de pildă, la Leț).

Lucrînd cu periodizarea lui Tompa, G. Childe căuta legăturile materialului pictat din peștera Devențului spre aria culturii Bükk pictate. I. Nestor, mai temeinic cunoscător al realităților arheologice de la noi, se îndoia pe drept cuvînt de atribuirea lui Childe, menționînd (foarte probabil pe baza ultimului fragment descris de noi) legături spre cultura Petrești și, în tot cazul, caracterul de amestec (măcar *stilistic*, dacă nu și cultural) al descoperirilor[1]. Prin aceasta s-a apropiat — credem — cel mai mult de justa lor interpretare. Ceramica neolitică din peștera Devențului a fost amintită, fără precizări suplimentare sau datare mai exactă, și de M. Roska[2].

Socotim că pentru încadrarea culturală a ceramicii pictate din peștera Devențului de la Vadul Crișului de cea mai mare importanță sînt fragmentele ceramice din fig. 2/1, 5, 6 aparținînd, fără putință de tăgadă, culturii Tisa. Această cultură e reprezentată și într-o altă peșteră de la Vadul Crișului, anume în « Peștera cu apă », în apropiere de cea a Devențului (fig. 2/2—4).

În ceea ce privește cioburile pictate, am fost și noi tentați, la început, a vedea în măcar unele din ele influențe ale culturii Bükk pictate. Așa sînt cioburile din fig. 3/3—4, pentru care s-ar putea găsi analogii în mediul bükkian tîrziu (așa-zisul « stil Bükk III ») din Ungaria, în speță la Gáva. Numai că, tocmai

---

[1] I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, p. 53.

[2] *Repertórium*. . . , p. 237, nr. 31.

« stilul Bükk III » e acela care, în Ungaria, se dezvoltă — după ultimele constatări — *sub influență Tisa.*

Stîndu-ne la îndemînă un relativ bogat material Bükk pictat *tipic* (din Ungaria, de la Sátoraljaújhely, în colecțiile Muzeului arheologic din Cluj), s-a văzut clar că materialul pictat din peștera Devențului *nu* seamănă cîtuși de puțin cu acesta. E semnificativă lipsa completă în cadrul cioburilor noastre a motivelor pictate alcătuite din fîșii de linii frînte ogival, atît de caracteristice picturii culturii Bükk (și, mai ales, ceramicii incizate a acestei culturi).

Raporturile genetice, stilistice și cronologice ale culturilor Tisa și Bükk — neelucidate nici pînă astăzi complet și cu o unanimă acceptare — îngreunează și ele problema [1]. Devenind evident faptul că nu se mai poate accepta teoria lui F. Tompa despre derivarea (ca o fază « degenerată ») a culturii Tisa din Bükk, arheologul J. Csalog a înlocuit-o cu teoria « independenței genetice » a celor două culturi. [2] Fără doar și poate mai justă și documentată, ipoteza lui Csalog nu rezolvă însă problema *ariei originare de geneză* a culturii Tisa. Csalog o căuta în nordul Cîmpiei ungare (Alföldului), prin excelență în zona Tokaj. *Aici* însă apare și ceramica liniară (documentată în peste 100 puncte de descoperire) care *n-a* stat la baza dezvoltării Tisei, ci, dimpotrivă, a *preluat* elemente sudice (printre ele și Criș-tardive) vehiculate spre nord, foarte probabil, de purtătorii culturii Tisa. Mai tîrziu — printr-o evoluție din liniar — tocmai zona Tokaj va fi centrul de iradiere al culturii Bükk din Ungaria.

Față de această stare de lucruri, mai plauzibilă apare părerea lui P. Patay, care caută « vatra » primă a culturii Tisa în centrul Alföldului, în zona Szentes — Hódmezővásárhely — Békés, zonă cu puternice influențe Criș-tîrzii și vinčiene manifestate în așezări din faza Tisa I. Patay pledează deci pentru neta *anterioritate* a culturii Tisa în aria ei originară, față de cultura Bükk [3]. Iradierea spre nord a culturii Tisa s-ar fi petrecut numai în faza Tisa II, fază spre sfîrșitul căreia apare în zona Tokaj (sub influență Tisa) « stilul Bükk III ». Acest stil, la rîndul lui, va duce apoi spre sud maniere de lucru și tehnici ornamentale proprii Bükkului, făcîndu-le resimțite în aria așezărilor Tisa II și din « faza de tranziție spre epoca timpurie a cuprului » [4].

Remarcăm, că pentru a se putea accepta astfel teoria e nevoie ca: 1, influențele sudice să mai persiste în faza incipientă a culturii Tisa II, pentru a putea fi vehiculate de ea spre nord; 2, ceramica liniară să mai dăinuie în zona Tokaj la acest moment, pentru a prelua aceste influențe; 3, în primele faze de evoluție ale Bükkului din liniarul întîrziat, raportul dintre Bükk I—II și Tisa II din nordul Alföldului să fie de dezvoltare *paralelă* (condiție esențială, care se pare că e îndeplinită, deoarece așezările lor sînt vecine, dar constant *separate*) [5]; 4, influența Tisei asupra Bükkului să se producă numai spre sfîrșitul fazei Tisa II din zona Tokaj, luînd astfel naștere stilul de mixtură « Bükk III »; 5, *influențele*

---

[1] Cf. pentru trecerea în revistă a problemei, cu principala bibliografie, N. Vlassa, *Cultura Criș în Transilvania (ms).*

[2] Vezi *FoliaArch*, III—IV, 1941, p. 11 și urm. și VII, 1955, p. 25 și urm.

[3] Într-un articol al nostru, aflat încă în manuscris, ajungem la *aceeași concluzie*, pe o cale diferită de argumentare.

[4] P. Patay, *A neolithikum a bodrogkeresztúri Kutyasoron — The Neolithic Period at Bodrogkeresztúr-Kutyasor*, în *FoliaArch*, IX, 1957, p. 31—35; J. Korek, *A bükki kultúra települése a Hillebrand barlangban — A settlement of the Bükk Kulture in the Hillebrand cave*, în *FoliaArch*, X, 1958, p. 24—26.

[5] P. Patay, *op. cit.*, p. 32.

« stilului Bükk III », în drumul lor spre sud, să mai afle în centrul Alföldului aşezări Tisa II ori, cel mult, din « faza de tranziţie spre epoca timpurie a cuprului », pentru a le transmite acestora unele elemente şi tehnici ornamentale bükkiene.

După cum se poate vedea, teoriile emise necesită condiţii destul de complicate pentru a putea fi cu totul acceptate, aşa că, involuntar, se ridică întrebarea dacă nu cumva ne aflăm în faţa unui impas de moment în explicarea raporturilor culturilor Tisa şi Bükk? În tot cazul, în sprijinul anteriorităţii culturii Tisa în zona ei autohtonă faţă de Bükk am dori să mai aducem o singură dovadă: rezultatele săpăturilor din 1950 de la Lebő. Aici, la punctul numit « Felsőhalom », peste stratul Tisa I se suprapune stratul Tisa II care conţine şi *elemente liniare de tip Želiz*, fără a apărea însă nici un fel de influenţe bükkiene [1].

Întorcîndu-ne la materialele noastre pictate din peştera Devenţului, notăm că ele aparţin, cu cea mai mare probabilitate, culturii Tisa pictate. Mai ales fragmentul din fig. 3/1, cu dungile lui negre şi subţiri pictate pe fondul angobei albe, cu dispoziţia lor *alternativă*, *longitudinal-transversală*, e tipic pentru cultura Tisa. Compararea cu materiale Tisa pictate ne-a fost mult înlesnită prin aceea, că în depozitele Muzeului arheologic din Cluj se află un bogat material de această factură, provenit din săpăturile lui M. Roska, de la Zsáka (Ungaria) [2]

Pentru cultura Tisa pledează şi faptul că defileul Crişului Repede se deschide în depresiunea Aleşdului, unitate geografică ce face legătură nemijlocită cu Cîmpia Tisei. Mai mult decît atît, la Oradea-« Gheţărie » în anii 1956—1957 au apărut cioburi Tisa pictate, mult asemănătoare materialului nostru [3]. De altfel, e şi normal ca valea Crişului Repede (alături de valea Mureşului) să fi constituit principalul drum de pătrundere al culturii Tisa spre interiorul Transilvaniei. Unele deosebiri ale materialului nostru faţă de cultura Tisa pictată tipică, din Ungaria, s-ar putea datora şi faptului că în Transilvania cultura Tisa se manifestă sub haina unui facies specific, cunoscut mai ales din descoperirile din jurul Clujului, din păcate în marea lor majoritate fortuite. Remarcăm cu acest prilej că, după părerea noastră, popularea văii Someşului Mic de către purtătorii culturii Tisa s-a făcut peste cumpăna apelor dintre bazinul hidrografic al Crişului Repede şi al Someşului Mic, cumpănă care, din punct de vedere geomorfologic, nu prezenta de loc piedici separatoare. Principala cale de penetraţie se dovedeşte a fi fost valea Nadăşului. Această populare s-a petrecut probabil încă într-o fază relativ timpurie a culturii Tisa, lucru pentru care ar pleda *lipsa constantă* de influenţe bükkiene în ceramica cu decor incizat din mediul Tisa transilvănean. Poate tocmai ca un rezultat al separării destul de timpurii din trunchiul culturii Tisa din Ungaria şi a evoluţiei independente a apărut şi caracterul specific, de « facies », al culturii Tisa transilvănene.

Calea văii Crişului Repede a fost cunoscută şi de purtătorii vechii culturi neolitice Criş, dovadă materialele aparţinînd acestei culturi, din peştera II de la « Dîmbul Colibii ». Drept căi secundare de pătrundere pot fi luate în considerare văile Beretăului şi Erului, pe unde culturile Criş [4] şi Tisa [5] ajung pînă la Porolissum.

---

[1] J. Korek, *Lebő-halmi ásatás 1950-ben—The excavation at Lebőhalom in 1950*, în *AÉ*, 85, 1958, p. 151.

[2] M. Roska, *Ásatások a zsákai (Bihar vm.) várban — Ausgrabungen i.d. Vár (Burg) von Zsáka, Kom. Bihar*, în *AÉ*, ser. III, III, 1942, p. 55—65, 70—71.

[3] Informaţie de la M. Rusu din Cluj.

[4] Cf. N. Vlassa, *op. cit.*

[5] În săpăturile din 1958 şi 1959 de la Porolissum — « Măgura » au apărut cioburi Tisa caracteristice.

În ceea ce privește valea Mureșului, se pare că aici cultura Tisa întîlnește dintru început elemente vinčiene, mult mai puternice, astfel că în aceste părți ea nu se dezvoltă (în etapa corespunzătoare fazelor Tisa I și II) nici măcar sub forma unui « facies » aparte, ci contribuie numai, cu unele elemente stilistice, la alcătuirea culturii Turdaș. Greu de explicat rămîn însă aici cele 10—12 cioburi de *autentică factură Bükk*, provenind de la Turdaș (în fosta colecție Zs. Torma). Este însă evident că ele reprezintă la Turdaș piese de import.

În legătură cu cultura Tisa pictată de la noi, e interesant că purtătorii ei ocupă destul de frecvent, în valea Crișului Repede, peșterile, aidoma altor două culturi neolitice din Transilvania care cunosc și pictura: Criș și Petrești. În Ungaria același lucru se constată numai pentru cultura Bükk pictată, în primul rînd în legătură cu poziția geografică a ariei acestei culturi.

Fără a intra în amănunte, notăm totuși că o mai temeinică cunoaștere a faciesului transilvănean al culturii Tisa și, în special, a ceramicii lui pictate, va dovedi și legături spre cultura Petrești. Dacă se va adeveri presupunerea că la baza picturii culturii Petrești stă cultura Criș pictată (printr-o filieră *genetică* Turdaș-pictată, clar sesizată la Tărtăria), se vor putea, poate, pune pe seama culturii Tisa transilvănene pictate unele influențe stilistice ce alcătuiesc, oarecum, un « corp străin » în motivistica ornamentală a culturii Petrești — în raport cu ascendența și filiera ce-am presupus-o pentru pictura ei. Ne gîndim, în primul rînd, la folosirea ca angobă-fond a albului pe cîteva cioburi răzlețe de la Tărtăria, imposibil de legat *genetic* de marea masă a materialului pictat, care folosește dungi de diferite nuanțe de brun-închis și negru pe fond brun-cărămiziu sau roșu [1].

Rămînînd la spațiul văii Mureșului, remarcăm că *aici* s-ar putea rezolva — printr-o viitoare cercetare sistematică — unele probleme ale raporturilor culturilor Petrești și Ariușd. Pe cursul acestui rîu cel mai vestic punct de apariție al culturii Ariușd e Tg. Mureșul, iar cel mai estic punct unde apare cultura Petrești e Noșlac (r. Luduș, reg. Cluj) [2]. Între cele două așezări distanța nu e mai mare de 50 km.

Credem totodată că geneza folosirii culorii albe în aria ariușdeană e greu de explicat printr-o filiație din oricare dintre componentele care stau la baza evoluției complexului Ariușd-Cucuteni-Tripolie [3]: cea de tip Izvoare I_1, Izvoare I_2 sau — ceea ce pare foarte puțin probabil — chiar din ceramica liniară [4].

Ar rămîne posibilitatea transmiterii picturii cu alb de către cultura Criș, documentată în estul Transilvaniei și spațiul Moldovei. Însă, chiar admițînd că în aria ei estică de răspîndire cultura Criș e reprezentată printr-o fază tardivă, trebuie totuși să constatăm că pictura în cadrul complexului Ariușd-Cucuteni *nu* apare sub aspectul ce l-ar presupune o eventuală ascendență Criș [5].

---

[1] E adevărat însă, că la Alba Iulia — « Lumea Nouă » folosirea albului ca fond pentru pictură apare mai frecvent. Cf. D. Berciu — I. Berciu, *Săpături și cercetări arheologice in anii 1944—1947*, în *Apulum*, III, 1947—1949, p. 9—11.

[2] În așezarea de tip Petrești de la Noșlac s-au făcut săpături în vara anului 1960.

[3] Vezi pentru această problemă, I. Nestor, *Cultura ceramicei liniare în Moldova*, în *SCIV*, II, 2, 1951, p. 22—23.

[4] Menționăm totuși rara folosire a culorii albe diluate, aplicată sub forma unui « smear » pe cioburi din faza Izvoare I_2, la Traian — Dealul Fîntînilor, Tg. Negrești și Andrieșeni. Cf. A. Nițu, *Așezarea cu ceramică de factură precucuteniană de la Tg. Negrești*, în *SCȘ* Iași, VI, 1—2, 1955, p. 4, 26 și A.C. Florescu, *Săpăturile de la Andrieșeni*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 118, 121, 123 — 124.

[5] Cf. I. Nestor, în *SCIV*, II, 2, 1951, p. 22 și urm.

În această situaţie, nu e fără importanţă faptul că cultura Tisa ajunge (pe căi de pătrundere deocamdată necunoscute) pînă la Mugeni (r. Odorhei, Reg. Mureş-Autonomă Maghiară), în partea superioară a văii Tîrnavei Mari, reprezentată fiind prin piese ceramice caracteristice [1]. În actuala stare a cunoştinţelor, faţă de Mugeni cea mai apropiată aşezare ariuşdeană e cea de la Doboşeni, aşa că nu par cu totul imposibile anumite influenţe Tisa în mediul Ariuşd. Probabil tot în spaţiul cuprins între partea de sus a văii Tîrnavei Mari şi bazinul hidrografic al Oltului transilvănean se petrec anumite interferenţe între culturile Petreşti şi Ariuşd. Cultura Petreşti e prezentă pînă la Caţa (r. Rupea, reg. Braşov), iar la Caşolţ — « Poiana în Pisc » apare un facies specific al culturii Petreşti, cu vasele cu umăr carenat caracteristice, dar pictura e foarte rară, în schimb apar platforme de locuinţe aidoma celor cucuteniene, iar în plastica antropomorfă (mai ales în idolii decoraţi pe şolduri şi fese cu incizii spiralice) influenţele ariuşdene sînt evidente [2].

O altă problemă, demnă de urmărit, ar fi aceea a răspîndirii extrem-vestice a culturii Petreşti. Relativ la aceasta, în afară de fragmentul din fig. 3/6, semnalăm că la Vultureni, la nord-vest de Cluj, în mediu Tisa transilvănean tipic, apare o caracteristică strachină cu umăr carenat, formă *străină* culturii Tisa [3].

Sub rezerva că viitoare cercetări vor modifica poate unele dintre observaţiile noastre, stăruim încă o dată asupra necesităţii unor săpături arheologice în anumite « aşezări-cheie », săpături ce ar aduce mai multă lumină în controversata problemă a neoliticului Transilvaniei.

N. VLASSA

К ВОПРОСУ О СВЯЗЯХ МЕЖДУ КУЛЬТУРОЙ ТИССА И ДРУГИМИ НЕОЛИТИЧЕСКИМИ КУЛЬТУРАМИ В ТРАНСИЛЬВАНИИ

РЕЗЮМЕ

Опубликование некоторых неолитических материалов, в большинстве принадлежащих к культуре расписной керамики Тисса и найденных в пещерах ущелья Кришул Репеде, дает автору возможность обсудить ряд вопросов о связи, которую можно установить или предположить между неолитическими культурами Трансильвании.

После упоминания о связях между культурами Тисса и Бюкк автор обсуждает пути проникновения культуры Тисса в Трансильванию и

[1] G. Ferenczi şi I. Ferenczi, *Régészet — helyrajzi kutatások a Nagy-Küküllő völgyének felső részében 1955—1956-ban (Cercetări de topografie arheologică în porţiunea superioară a văii Tîrnavei Mari în 1955—1956)*, extras din *Studia Universitatum Victor Babeş et Bolyai*, III, 1958, 8, ser. IV, fasc. 2 — Historia, p. 16—17. În vara anului 1960 la Mugeni s-au întreprins săpături, dovedindu-se caracterul de amestec Ariuşd—Tisa al materialului din aşezarea neolitică.

[2] M. Macrea, *Şantierul arheologic Caşolţ—Boiţa*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 421—429.

[3] Materialul de la Vultureni a fost descoperit de colegul clujean I. Mitrofan.

возможное влияние этой культуры на культуры Петрешти (mittelsiebenbürgische oder westrumänische bemalte Keramik) и Ариушд. В то же время обсуждается и связь между культурами Криш, Петрешти и Ариушд.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Чаша культуры Криш из пещеры II в «Дымбул Колибий».
Рис. 2. — 1, 5, 6, черепки культуры Тисса из пещеры Девенцулуй; 2—4, черепки культуры Тисса из «Пештера ку апэ».
Рис. 3. — 1—9, расписная керамика культуры Тисса из Пещеры Девенцулуй.

CONTRIBUTION À L'ÉTUDE DES RELATIONS DE LA CIVILISATION DE TISA AVEC D'AUTRES CIVILISATIONS NÉOLITHIQUES DE TRANSYLVANIE

RÉSUMÉ

La publication de matériaux néolithiques, appartenant en majeure partie à la civilisation de la céramique peinte de Tisa et trouvés dans les cavernes du défilé de Crișul Repede, offre à l'auteur la possibilité de discuter une série de relations, que l'on peut établir ou supposer, entre les cultures du néolithique de Transylvanie.

Après avoir mentionné les rapports existant entre les civilisations de Tisa et de Bükk, l'auteur discute des voies de pénétration de la civilisation de Tisa en Transylvanie, ainsi que des apports de cette civilisation à l'aire des civilisations de Petrești *(mittelsiebenbürgische oder westrumänische bemalte Keramik)* et d'Ariușd. Il discute en même temps certaines relations que l'on observe entre les civilisations de Criș, de Petrești et d'Ariușd.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Coupe du type Criș de la caverne n° II de « Dîmbul Colibii ».
Fig. 2. — 1, 5, 6, tessons du type Tisa provenant de la caverne dite « Peștera Devențului »; 2—4, tessons Tisa de la caverne dite « Peștera cu apă ».
Fig. 3. — 1—9, céramique peinte du type Tisa, provenant de « Peștera Devențului ».

DESPRE O IPOTEZĂ A LUI PATSCH PRIVIND ISTORIA MOESIEI ÎN SEC. I E. N.

Cercetătorii care s-au ocupat de începuturile Moesiei romane — fie într-o lucrare de amănunt, fie într-una de caracter general — au subliniat fără excepție lipsa documentelor necesare pentru deplina înțelegere a dezvoltării acestei provincii în sec. I e.n. [1]. Într-adevăr, printr-un concurs de împrejurări numai în parte întîmplător, sîntem lipsiți atît de izvoarele literare cît și de cele epigrafice care ne-ar fi îngăduit să lămurim aspectele obscure ale unei perioade din istoria regiunilor dunărene pe cît de importantă, pe atît de puțin cunoscută.

Această lacună a informației noastre se face simțită mai ales cînd e vorba de Dobrogea — obișnuita cale de pătrundere în părțile răsăritene ale lumii romane — care de la August pînă la Traian, timp de peste o sută de ani, împarte cu Gallia onoarea de a constitui un punct vulnerabil în sistemul defensiv al Imperiului. Sub acest raport, ca și sub altele, lucrurile aveau să se schimbe după cucerirea Daciei, a cărei anexare înseamnă și o schimbare în atitudinea cîrmuirii romane față de Moesia. Prelungirea limes-ului pînă la vărsarea Dunării în mare [2]; întemeierea cîtorva centre urbane importante; impulsul dat dezvoltării economice și culturale a regiunilor trace, toate aceste inițiative ale autorităților imperiale aveau să facă din Sciția Mică — pentru cel puțin un veac — o regiune liniștită și prosperă. De aceea nu-i de mirare că, de la Hadrian pînă la Gordian al III-lea, numărul documentelor epigrafice și arheologice ieșite la iveală e atît de mare și că, de-a lungul aceleiași perioade, istoria ei devine tot atît de cunoscută ca a oricărei alte provincii de frontieră [3].

Pînă atunci, cum am văzut prilejul s-o amintesc, situația Dobrogei în secolul I rămîne nelămurită, iar dacă în ansamblu evoluția cetăților de pe litoral ni-i mai bine cunoscută, cînd e vorba de teritoriul cuprins între Dunăre și mare

---

[1] Dintre mărturiile recente, vezi R.O. Fink, în *JRS*, XLVIII, 1958, p. 102—116 și observațiile lui R. Syme, *ibidem*, XLIX, 1959, p. 31—32.

[2] Gr. Florescu, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 237—244, care pune la contribuție cele mai noi descoperiri epigrafice și arheologice din această regiune.

[3] Pentru o privire de ansamblu asupra situației ținuturilor de la Dunărea de jos în epoca romană, din sec. I pînă în sec. III e.n., v. Radu Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București 1938, p. 172—261 și, mai de curînd, în volumul I al lucrării colective *Istoria Romîniei* (București, 1960), capitolul II al părții a III-a: *Stăpînirea romană în Dobrogea, Muntenia și Moldova.*

nedumeririle noastre sînt atît de numeroase încît, pentru a arunca lumină asupra anumitor particularități ale situației, sîntem nevoiți să recurgem la explicații necontrolabile. Istoria războaielor purtate de Domițian împotriva dacilor constituie din acest punct de vedere un bun exemplu [1], și tocmai de un episod al acestor lupte prelungite vreme de mai mulți ani se leagă ipoteza care formează obiectul considerațiilor ce urmează.

Faptele sînt cunoscute. Cu douăzeci și patru de ani în urmă, Carl Patsch exprima părerea după care, slăbit de înfrîngerile suferite din partea lui Decebal și incapabil de a apăra *limes*-ul împotriva atacurilor roxolanilor, Domițian le-ar fi cedat acestora nordul Sciției Mici, retrăgîndu-și trupele îndărătul unei linii de apărare organizate între Axiopolis și Tomis [2]. Această linie întărită, îndeobște cunoscută sub numele de « marele val de pămînt », nu este, după cum se știe, decît unul din cele trei valuri rămase din antichitate, care pînă astăzi brăzdează Dobrogea de la Dunăre pînă la mare, de-a lungul văii Kara-Su [3]. După Cichorius, ea ar fi fost construită de Domițian [4], și pe această primă ipoteză și-a clădit Patsch propria presupunere, folosindu-se de argumentul că — cedînd dușmanului un teritoriu care cuprindea o singură cetate importantă, Histria (care, de altă parte, se putea apăra prin însăși poziția sa geografică favorabilă) — Imperiul își scurta liniile de apărare într-un moment cînd, din lipsă de oameni, fiece corp de trupă căpăta o importanță deosebită [5].

E de prisos să subliniez punctele slabe ale unei argumentări care, pentru a părea verosimilă, exagerează voit dificultățile unei situații militare pe care, de fapt, nici un izvor nu ne-o prezintă ca desperată, sau cel puțin ca gravă [6]. Înfrîngerile suferite de Oppius Sabinus și de Cornelius Fuscus fuseseră îndată compensate de victoriile lui Funisulanus Vettonianus și Tettius Iulianus, astfel încît, între începutul ostilităților (86) și triumful lui Domițian (89), anevoie s-ar putea spune cînd și-au găsit loc invazia nomazilor în direcția Dobrogei, ridicarea « marelui val de pămînt » și părăsirea unei părți din Moesia Inferioară, aproape în același timp în care această din urmă provincie era creată.

Citind paginile unde Patsch încearcă să-și acrediteze părerea, nu poți evita impresia că întreaga construcție i-a fost sugerată de obligația de a da seamă de trei categorii de fapte între care, în felul său, învățatul vienez încerca să stabilească o legătură: 1. existența în Dobrogea a unui *vallum* pe care unii din

---

[1] A face o astfel de afirmație nu înseamnă a trece cu vederea meritele lui Stéphane Gsell, ale cărui pagini 209 și urm. din cunoscutul *Essai sur le règne de l'empereur Domitien* (Paris, 1893) reprezintă studiul cel mai adînc și mai sigur închinat pînă astăzi războaielor dunărene ale acestui împărat.

[2] *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan (Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa, V 2)*, Viena, 1937, p. 26; cf. p. 188—189.

[3] Asupra valurilor din Dobrogea, în general, Carl Schuchhardt, în *Abhandlungen Preuss. Akad. der Wiss., philol.-hist. Klasse*, 1918, n. 12, p. 12—60 (care încheie seria lucrărilor închinate problemei de acest învățat, cu începere din 1885). Cf. Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, București, 1900, p. 145—184; Fabricius s.v. *Limes*, în *RE*, XIII, col. 572 și urm.; R. Vulpe, *op. cit.*, p. 359—376.

[4] *Die römische Denkmäler in der Dobrudscha. Ein Erklärungsversuch*, Berlin, 1904, p. 8, 41. În cursul ultimelor decenii, părerea a găsit mai multă crezare decît merita, astfel încît se întîlnește astăzi la o seamă de istorici și arheologi: Fabricius, în *RE*, XIII, col. 649; Léon Homo, *Le Haut-Empire*, Paris, 1933, p. 395—396; R. Syme, în *CAH*, XI (1936), p. 169 — ca să nu citez decît cîteva nume, la întîmplare.

[5] *Der Kampf um den Donauraum...*, p. 26; cf. p. 44.

[6] Syme, în *CAH*, XI, p. 168 și urm.; *Germania*, XXII, 1938, p. 197—202.

înaintașii săi erau de acord să-l atribuie epocii Flaviilor [1]; 2. inscripția altarului de la Adamclisi, în care împotriva evidenței s-a căutat să se restituie numele lui Cornelius Fuscus [2]; 3. interpretarea unei întregi serii de metope ale trofeului lui Traian, în ale căror reprezentări învățați cu faimă continuă să recunoască, pe lîngă daci angajați în luptă, chipuri de bastarni și de roxolani [3]. Adevărate ori false, toate aceste date păreau a se lumina reciproc mulțumită presupunerii

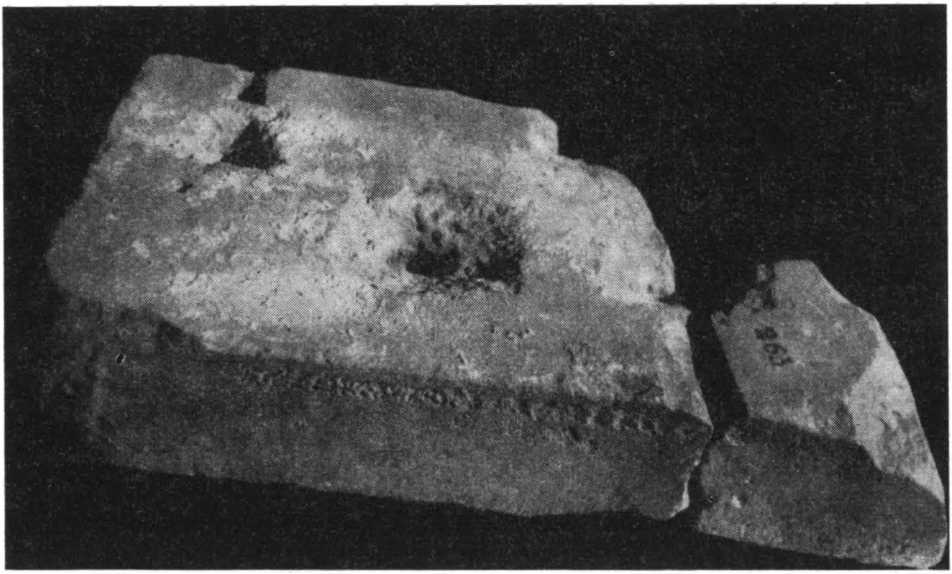

Fig. 1. — Baza unei statui înălțate de histrieni lui Domițian. Inscripția de pe latura lungă, distrusă cu ciocanul.

că în zilele lui Domițian, Dobrogea ar fi fost teatrul mai multor bătălii importante, la capătul cărora romanii se găseau învinși. Acesta e motivul pentru care ipoteza amintită s-a bucurat din primul moment de o primire favorabilă [4], aceasta explică pentru ce pînă astăzi i se acordă o crezare pe care, mai mult decît altceva, a contribuit să i-o asigure autoritatea științifică a celui ce a emis-o [5].

[1] Vezi lucrările citate mai sus, p. 26, n. 4.

[2] Și în această privință exemplul venea de la Cichorius, *op. cit.*, p. 35, urmat de Weynand, în RE, VI, col. 2563; B.W. Henderson, *Five Roman Emperors...*, Cambridge, 1927, p. 162, 306; Patsch, *Der Kampf um den Donauraum...*, p. 19—20.

[3] Patsch, *op. cit.*, p. 21—27. O recapitulare a discuțiilor prilejuite de interpretarea metopelor trofeului, începînd din a doua jumătate a sec. al XIX-lea, la R. Vulpe, *op. cit.*, p. 143 — 155.

[4] Din literatura ultimilor ani, cf., între alții, Gr. Florescu, *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 240; R.O. Fink, în *JRS*, XLVIII, 1958, p. 116, n. 39; G.A. Mansuelli, *Geografia e topografia storica*, în *Enciclopedia classica*, sez. III, vol. X, tomo IV, Torino, 1957, p. 527—528.

[5] În raport cu ipoteza părăsirii pure și simple, acceptată fără rezerve și fără critică în lucrările citate în nota precedentă, se cuvine relevată poziția mai nuanțată a lui Syme, care, acceptînd data atribuită marelui val de pămînt de Cichorius, ține totuși să adauge: « it resembles a line of entrenchments for an army in the face of enemy rather than a fortified frontier: it might be conjectured that a Roman army wintered in the Dobrudja and that a part of it garnisoned the line of the vallum and its forts» *(CAH*, XI, p. 170).

Nu ne putem împiedica totuși de a observa că, pe frontul Moesiei, campanii împotriva roxolanilor nu-s atestate decît pentru perioada anterioară venirii la putere a lui Domițian, și în spcial pentru anii 67/68 și 69 [1]. Tot astfel vom reaminti că, dacă pînă la o vreme n-au lipsit învățați înclinați să admită că lupta în care Fuscus și-a aflat sfîrșitul s-a dat pe malul drept al Dunării, astăzi cu greu s-ar mai găsi cineva dispus să creadă că prefectul pretoriului ar fi căzut pe locul unde se înalța altarul pe a cărui lespede, de altminteri, încă se mai încearcă să i se citească numele [2]. În sfîrșit, pentru a înlătura părerea după care — în măsură mai mare sau mai mică — monumentul de la Adamclisi ar fi legat de unele lupte purtate în timpul domniei lui Domițian împotriva cavalerilor stepei (lupte a căror strălucire, se pretinde, a fost mai tîrziu umbrită de artistul care a conceput trofeul și care le-a asociat amintirea cu campaniile lui Traian [3], e de ajuns să ne referim la ultimele lucrări consacrate acestei probleme în țara noastră, ale căror concluzii — bazate pe un examen adîncit al datelor etnografice cu privire la bastarni, sarmați și geți — exclud posibilitatea ca, fie și pe metope izolate, să figureze alți dușmani decît supușii lui Decebal, sau ca scenele reprezentate să poată fi puse în legătură cu un alt război decît acel ce avea să se încheie prin supunerea Daciei [4].

Rămîne, evident, problema «marelui» val de pămînt, care nu poate fi lăsat în afara discuției și a cărui existență necesită o explicație plauzibilă. Din nefericire, în această privință ignoranța noastră e aproape completă, așa fel încît, după optzeci de ani de la primele lucrări ale lui Schuchhardt asupra valurilor din Dobrogea, sîntem încă reduși la conjecturi în privința datelor lor de construcție, pe care în lipsa unor săpături sistematice nu le putem fixa decît cu aproximație, ținînd seamă de schimbările intervenite de la un secol la altul în situația generală a Imperiului. Ca să ne mărginim doar la problema marelui val de pămînt, am mai amintit, cred, faptul că în zilele lui Domițian forțele romane nu s-au găsit nicicînd în situația de a părăsi frontiera Dunării pentru a se retranșa înapoia unei fortificații de o îndoielnică soliditate, și care de altminteri nici n-a fost vreodată terminată. În plus, am adus argumentul că, în afară de indicații vagi, partizanii ipotezei lui Patsch sînt în imposibilitate de a arăta fie data evenimentului care ar fi determinat pretinsa retragere strategică, fie pe cea a recuperării teritoriului cedat.

Asupra acestui punct, voi mai avea prilejul să revin. Pînă atunci, pentru a-mi preciza poziția față de problema construcției marelui val de pămînt, nu mă pot dispensa de a arăta că, în starea actuală a cunoștințelor noastre, explicația cea mai verosimilă a acestei întărituri neisprăvite mi se pare aceea după care, înălțat în secolul al V-lea, valul ar fi făcut parte din măsurile destinate

---

[1] Tac., *Hist.*, I 79; III 24. Cf. Syme, în *CAH*, XI, p. 168–169; Patsch *Beiträge* V 1: *Aus 500 Jahren vorrömischer und römischer Geschichte Südosteuropas*, Viena, 1932, 168, 172 și urm.

[2] Vezi mai sus p. 27, n. 2. Obiecțiile cele mai puternice împotriva acestei ipoteze au fost formulate de R. Syme, în *AJPH*, LVIII, 1937, p. 14–18, care crede, nu fără temei, că prefectul anonim pomenit în inscripția altarului (*ILS*, 9107) n-ar putea fi în nici un caz Cornelius Fuscus sau un alt prefect al pretoriului, ci, fie un *praefectus orae maritimae*, fie simplul *praefectus castrorum* al uneia din legiunile care au luat parte la războaiele dacice ale lui Domitian.

[3] Patsch, *Der Kampf um den Donauraum. . .*, p. 25.

[4] Fl. Bobu Florescu, *Apartenența etnică dacică a presupușilor sarmați-roxolani de pe Coloana lui Traian și monumentul de la Adamklissi*, în *SCIA*, IV, 1957, p. 13–23; *Monumentul de la Adamklisi — Tropaeum Traiani*, București, 1959, p. 420 urm., 481 urm.

să mențină stăpînirea romană cel puțin într-o parte din Sciția năpădită de goți și revendicată de huni. « Cum aceștia din urmă ocupaseră punctele întărite din jumătatea nordică a provinciei, împreună cu Carsium și Noviodunum, — scrie în această privință Radu Vulpe în a sa *Histoire ancienne de la Dobroudja*, — împăratul roman (e vorba de Theodosiu al II-lea) se văzu nevoit să fixeze un nou *limes* mai spre sud, înălțînd un impunător val de pămînt între Tomis și Axiopolis, pe cel mai scurt traseu. Sub presiunea evenimentelor . . . această lucrare, începută

Fig. 2. — Aceeași bază. Inscripția de pe latura scurtă (răsturnată).

după toate probabilitățile în același timp la amîndouă capetele, a rămas neterminată. Un indiciu din acest punct de vedere îl constituie întreruperea de 13 km pe care linia valului o prezintă între localitățile Gura Ghermelelor și Pietre» [1].

E de prisos să precizez că nu am intenția de a rezolva în această notă o problemă pe care singure săpăturile viitoare o vor putea soluționa definitiv [2]. Am ținut numai să fac dovada că, din orice latură am privi-o, ipoteza unei părăsiri temporare a Dobrogei de nord în ultimii ani ai domniei lui Domițian se lovește de greutăți pe care Patsch nu pare să le fi luat în considerare. Aș adăuga chiar că, departe de a se fi preocupat să fixeze momentul cînd a avut loc pretinsa părăsire a nordului Moesiei, el n-a căutat să stabilească nici măcar vremea în care teritoriul cedat a fost recucerit.

Asupra acestei probleme delicate, singura indicație pe care autorul *Contribuțiilor la etnografia Europei sud-estice* a socotit necesar să ne-o ofere e un *terminus ante quem*, — 25 octombrie anul 100, — dată la care guvernatorul în exercițiu al Moesiei Inferioare punea capăt conflictului dintre histrieni și concesionarul « vămii țărmului trac » *(conductor portorii ripae Thraciae)*, confirmînd limitele teritoriului cetății prin importantul document cunoscut sub numele de Ὁροθεσία Λαβερίου Μαξίμου ὑπατικοῦ [3]. Mai de curînd, în comentariul ce însoțește noua

[1] *Op. cit.*, p. 373.

[2] Pînă atunci trebuie menționate, în această ordine de idei, datele culese cu prilejul unei recente periegheze de-a lungul marelui val de pămînt de Eugen Comșa *(SCIV*, II, 1951, 2, 233 și urm.), ale cărui observații confirmă concluziile cronologice ale lui Radu Vulpe.

[3] V. Pârvan, în *ARMSI*, XXXVIII, 1916, p. 558, nr. 16; Ad. Wilhelm, în *AnzWien*, 1922, XV–XVIII, p. 36; D.M. Pippidi, *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 227–247.

ediție a pridianului Hunt, publicată într-un recent fascicul din *Journal of Roman Studies* [1], R. O. Fink, acceptînd fără discuție ipoteza părăsirii, crede că restabilirea autorității romane pînă la gurile Dunării a putut avea loc încă din anul 89, data păcii impuse de Domițian dacilor învinși în anul precedent de Tettius Iulianus [2].

Oricare ar fi interesul acestei sugestii, cu totul verosimilă din moment ce se admite ideea părăsirii temporare a Dobrogei de nord, în ce mă privește nu socot util să zăbovesc asupră-i. În primul rînd, pentru că atîta timp cît nu se va fi stabilit în chip definitiv data papirului citat, caracterul păcii din 89 rămîne pentru noi obscur [3]. În al doilea, pentru că în problema controversată ce ne reține atenția o lumină nouă mi se pare a decurge dintr-un modest monument epigrafic descoperit la Histria cu treizeci de ani în urmă, dar rămas pînă astăzi nepublicat [4].

Muz. Histria, inv. nr. 263 și 312. Două fragmente inegale, prost conservate ale unui bloc de marmură gravat pe două laturi și păstrînd pe fața superioară urmele mai multor găuri ce trebuie să fi servit la fixarea statuii pe care baza a purtat-o în antichitate. Pe aceeași față, la extremitatea stîngă, fragmentul principal prezintă urma unui crampon de tipul « coadă de rîndunică », în vreme ce extremitatea dreaptă e adînc vătămată. Fragmentul secundar, mai mic și gravat doar pe o singură latură, e spart de jur împrejur. În starea actuală, cele două fragmente au împreună lungimea de 97 cm pe o lățime maximă de 54 cm; înălțimea e de 20 cm. În inscripția gravată pe latura lungă literele sînt de 2 cm (*omicron*: 1,7 cm); în inscripția de pe latura scurtă variază între 2,3 și 2,5 cm, *omicron* fiind și în acest caz mai mic. O particularitate importantă a documentului e că, în afară de două cuvinte, inscripția gravată pe latura lungă a bazei e distrusă cu ciocanul — nu atît de grijuliu totuși încît la un examen atent să nu se străvadă conturul literelor ce trebuiau șterse.

Pe latura scurtă a bazei se citește limpede:

Αὐτοκράτορα Νέρουαν
Καίσαρα ὁ δῆμος.

Pe latura lungă, la sfîrșitul primului rînd:

Καίσα

iar în rîndul al doilea:

ὁ δῆμ[ο]ς.

E ușor de observat că inscripția ciocănită e cea care merită să ne rețină îndeosebi atenția, deoarece ne lasă a înțelege că înainte de a fi fost consacrat

[1] XLVIII, 1958, p. 102—116. Asupra acestei noi ediții a textului, vezi rezervele îndreptățite ale lui R. Syme, în *JRS*, XLIX, 1959, p. 26—33.

[2] *Art. cit.*, p. 116, n. 39.

[3] Pentru a aprecia seriozitatea acestei obiecții, ajunge să ne raportăm la un recent studiu al lui Radu Vulpe (*Studii Clasice*, II, 1960, p. 337—353), care, acceptînd fără șovăire data atribuită documentului de Fink, apără punctul de vedere după care prin pacea din 89 romanii își rezervau controlul Munteniei și al Moldovei de sud.

[4] O fotografie parțială a pietrei a fost reprodusă de mine în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 176 (= *Contribuții la istoria veche a Romîniei*, București, 1958, pl. V) pentru a servi ca termen de comparație într-un studiu privind data decretului în cinstea lui Aristagoras, fiul lui Apaturios (*Syll.*[3] 708 = F.G. Maier, *Griechische Mauerbauinschriften*, Heidelberg, 1959, p. 257, nr. 80).

tatălui adoptiv al lui Traian blocul a susţinut statuia unui împărat a cărui memorie fusese condamnată. Între predecesorii imediaţi ai lui Nerva, aceasta a fost soarta lui Domiţian, şi această împrejurare m-a determinat să cred din capul locului că, la origine, soclul descoperit la Histria trebuie să fi fost destinat ultimului împărat din familia Flaviilor. Presupunerea e confirmată, pe de o parte, de faptul că prima literă a numelui şters e fără nici o îndoială un Δ, pe de alta, de lungimea aproximativă a acestui nume, care a cuprins desigur mai multe litere decît — ca să citez o pildă — numele lui Nero. De altminteri, în măsura în care examenul pietrei ne îngăduie s-o stabilim, ultima literă a numelui şters pare să fi fost un Ω, fapt care singur ajunge să înlăture ipoteza după care baza ar fi fost consacrată mai întîi fiului Agrippinei. În acelaşi timp, cvasi-certitudinea că primul cuvînt al dedicaţiei ciocănite se termina cu o desinenţă de dativ (şi, mai precis, cu un *iota*, în acord cu ultimul *omega* din numele împăratului condamnat) ne întăreşte convingerea că — din punct de vedere gramatical — dedicaţia statuii lui Domiţian se deosebea de acea a lui Nerva prin faptul că în loc să repete construcţia cu dativul redactorul celei din urmă a preferat construcţia tot atît de curentă cu acuzativul.

Fără teamă de a ne înşela, putem deci cuteza să citim inscripţia ciocănită în felul următor:

[Αὐτοκρά]τορ[ι] Δ[ομετιανῷ] Καίσα[ρι]
ὁ δῆμ[ο]ς.

Astfel reconstituit, textul îndreptăţeşte mai multe constatări, care, din punctul de vedere al problemei ce ne interesează, nu sînt lipsite de consecinţe. În primul rînd, e evident că la o dată anevoie de stabilit cetatea Histriei i-a închinat lui Domiţian o statuie menită să exprime sentimentele de respect ale populaţiei faţă de împărat. Că gestul va fi fost prilejuit de pacea din 89 — care, independent de celelalte clauze, echivala cu o întărire a autorităţii romane pe malul drept al Dunării — se poate presupune, dar nu şi afirma, ţinînd seamă că asemenea manifestări de lealism îşi aveau locul de obicei cu prilejul venirii la putere a unui nou împărat. Ca să nu citez decît un exemplu, la urcarea pe tron a lui Titus o iniţiativă de acest fel se produce la Odessos, unde un ἀρχιερεύς al cultului imperial înalţă cu propria-i cheltuială o statuie a cărei dedicaţie o va reînnoi la moartea timpurie a împăratului [1]. Acelaşi lucru s-a putut petrece şi la Histria, unde, pe cît se înţelege, dedicaţiile spre slava cezarilor (ca şi statuile ridicate cu cheltuiala obştii) par a fi fost puse toate în primele luni de domnie ale fiecărui împărat [2].

Ca să ne întoarcem de unde am pornit, se poate deci admite fără şovăială faptul că o statuie a lui Domiţian, înălţată cu prilejul venirii acestuia la putere, a continuat să se bucure de respectul celor ce o votaseră pînă în clipa cînd, asasinat în împrejurările ştiute şi înlocuit prin Nerva, fiul mai mic a lui Vespasian a fost condamnat să-şi aibă numele şters de pe toate monumentele publice din Roma

[1] *IGB*, I, 58. Un fragment important al acestei inscripţii, socotit pierdut de la sfîrşitul secolului trecut (în realitate, păstrat la Muzeul din Constanţa), se reeditează de noi în *Dacia*, N.S. IV, 1960, p. 515–517.

[2] Astfel dedicaţia pentru Elagabal publicată în *Histria I* (Bucureşti, 1954), p. 533, nr. 17, datînd după toate probabilităţile din vara anului 218; apoi mai multe inscripţii onorifice editate de de Pârvan în *Histria IV* (= *ARMSI*, XXXVIII, 1916), p. 648, nr. 35; p. 653, nr. 37; p. 657, nr. 39.

și din provincii [1]. Cu acest prilej, statuia ce-i fusese hărăzită de locuitorii depărtatei cetăți din Moesia a fost înlocuită printr-o statuie a succesorului său, fixată pe același soclu de marmură pe care cu cincisprezece ani înainte fusese săpată inscripția astăzi distrusă. O astfel de atitudine nu-i fără precedent în raporturile provincialilor cu împărații, chiar cînd e vorba de orașe mai însemnate decît colonia de pe țărmul lacului Sinoe [2], și în cazul Histriei e cu atît mai explicabilă cu cît în secolul I al erei noastre orașul trecea printr-o mare strîmtorare financiară. Într-un document oficial al vremii această lipsă cronică de venituri e denumită ἀσθένια [3], și nu-i nevoie de prea multă imaginație pentru a înțelege trista realitate ascunsă sub această expresie eufemistică.

La rigoare, inscripția pe care o comentez ar putea deci oferi o mărturie nouă a crizei economice prin care trecea Histria în secolul I și care n-avea să ia sfîrșit decît o dată cu consolidarea *limes*-ului dunărean, sub Traian și urmașii săi [4]. În condițiile speciale în care se înfățișează, ea constituie însă și o prețioasă indicație despre situația politică a cetății în anii dintre moartea lui Titus și venirea la putere a lui Nerva, perioadă în cursul căreia nimic nu ne îndreptățește a presupune că a încetat a face parte din Imperiu pentru a reveni în sînul lui — nu se știe cum — la o dată anterioară anului 100. Dacă, încă din 96, Nerva își avea la Histria statuia lui, înseamnă că din momentul urcării sale pe tron locuitorii vechii colonii milesiene se grăbiseră să-i ofere mărturia loialității lor. Și, dacă pentru a o face au utilizat același bloc de marmură care slujise la înălțarea statuii lui Domițian, aceasta dovedește că pînă la condamnarea acestui împărat monumentul — împreună cu dedicația care-i împodobea soclul — nu încetase a fi pentru dînșii un obiect de respect. Putem deci trage concluzia că între 81 și 96 Histria a aparținut Moesiei fără întrerupere și că argumentele prin care s-a căutat a se dovedi contrariul se dovedesc la un examen atent pe cît de șubrede pe atît de înșelătoare.

Înseamnă cumva că ipoteza a cărei zădărnicie am încercat s-o pun în lumină n-ar fi trebuit formulată, sau că în formularea ei autorul ar fi depășit limitele elementarei prudențe pe care nici un învățat adevărat nu se încumetă s-o neso-

---

[1] Suet., *Domit.*, 23: « Occisum eum populus indifferenter, miles grauissime tulit statimque Diuum appellare conatus est, paratus et ulcisci, nisi duces defuissent. . . Contra senatus adeo laetatus est, ut repleta certatim curia non temperaret, quin mortuum contumeliosissimo atque acerbissimo adclamationum genere laceraret, scalas etiam inferri clipeosque et imagines eius coram detrahi et ibidem solo affligi iuberet, nouissime eradendos titulos abolendamque omnem memoriam decerneret ».

[2] La Atena, Tiberiu moștenește o bază închinată mai întîi lui Attalos al II-lea, iar Agrippa o altă bază pergameniană (E. Vanderpool, *Hesperia*, XXVIII, 1959, p. 86—90). Încă mai sugestive sînt însă mustrările adresate rodienilor de Dion Chrysostomul pentru lipsă de condescendență față de binefăcătorii cetății (οὐκ ἰδιοτῶν μόνον, ἀλλὰ καὶ βασιλέων καί τινων δήμων ὑβριξομένων καὶ τὰς τιμὰς ἀποστερουμένων) ale căror răsplăți, oricît de meritate, se anulau, ni se spune, fără nici o sfială, prin simpla schimbare a inscripțiilor de pe bazele statuilor: τῆς μὲν πρότερον οὔσης ἐπιγραφῆς ἀναιρεθείσης, ἑτέρου δ'ὀνόματος ἐγχαραχθέντος, πέρας ἔχει τῆς τιμῆς, καὶ λοιπὸν τέτευχε τῆς εἰκόνος ὁ δόξας ὑμῖν ἄξιος (*Or*. XXXI 8—9).

[3] Scrisoarea lui Pomponius Pius către autoritățile histriene, reprodusă ca anexă la *Horothesia* lui Laberius Maximus (mai sus, p. 29 și n. 3.), rîndul 32.

[4] Asupra avîntului economic și cultural al Histriei în sec. II și în vremea Severilor, așa cum se reflectă în documentele epigrafice ale vremii, cf. Emilian Popescu, în *SCIV*, V, 1954, p. 449—464 (= *Dacia*, N.S. IV, 1960, p. 273—296) și D.M. Pippidi, în *SCIV*, IX, 1958, p. 357—371; *BCH*, LXXXIV, 1960, 2, p. 434—454.

cotească? — Nu aceasta e părerea mea. E în natura cercetării științifice să compenseze prin supoziții sărăcia informațiilor în unele domenii și, cu acest titlu, tentativa lui Patsch de a găsi o explicație anumitor aspecte obscure ale istoriei Moesiei în secolul I era nu numai legitimă, dar necesară. Urmașilor le revenea sarcina de a controla soliditatea construcției înaintașului și, supunînd-o criticii, noi înșine sîntem în dreptul nostru. Căci în munca spinoasă căreia i-am închinat viețile și care nu o dată amintește de pînza Penelopei, nu-i de ajuns să clădești ipoteze: mai trebuie să știi să le și părăsești.

D. M. PIPPIDI

О ГИПОТЕЗЕ ПАТША В СВЯЗИ С ИСТОРИЕЙ МЕЗИИ В I ВЕКЕ Н. Э.

РЕЗЮМЕ

Небольшой очерк под этим названием касается предположения, высказанного Карлом Патшом в его работе *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa* (v. 2, Wien, 1937, стр. 26 и 188—189), согласно которому Домициан, осаждаемый роксоланами на правом берегу Дуная во время войн с даками, уступил степным всадникам северную часть Добруджи до великого земляного вала, соединяющего еще и теперь реку с морем вдоль долины Кара-Су, между Аксиополисом и Томисом.

К доказательствам, опровергающим правдоподобность указанного мнения, голословно принятого в течение долгого времени, автор добавляет еще одно, вытекающее из находки в Истрии мраморного цоколя с двумя посвящениями — Нерве и Домициану (последняя надпись разбита молотком). Поскольку цоколь, повидимому, поочередно и без перерыва служил основанием для статуй обоих императоров, можно заключить, что между 81 и 96 гг. север Мезии, следовательно, и крепость на берегу озера Синое не переставали быть частью единого римского государства.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Цоколь статуи, воздвигнутой жителями Истрии в честь Домициана. Разбитая молотком надпись на длинной стороне.

Рис. 2. — Тот же цоколь. Надпись на короткой стороне (перевернутая).

À PROPOS D'UNE HYPOTHÈSE DE PATSCH RELATIVE À L'HISTOIRE DE LA MÉSIE AU Ier SIÈCLE DE NOTRE ÈRE

RÉSUMÉ

Cette brève étude examine l'hypothèse formulée par Carl Patsch dans ses *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, V. 2 (Vienne, 1937), p. 26 et 188—189, selon laquelle, attaqué par les Roxolans sur la rive droite du Danube, pendant

les guerres avec les Daces, Domitien aurait abandonné à ces cavaliers de la steppe la partie septentrionale de la Dobroudja, jusqu'au grand vallum de terre qui relie aujourd'hui encore le fleuve et la mer, le long de la vallée de Kara-Sou, entre Axiopolis et Tomis.

Aux considérations plaidant contre l'acceptation de cette opinion, trop longtemps adoptée sans contrôle, l'auteur ajoute l'argument qui découle de la découverte faite à Histria d'un socle en marbre portant deux dédicaces, l'une en l'honneur de Nerva, l'autre — martelée — en l'honneur de Domitien. Etant donné que ce bloc semble avoir porté, tour à tour et sans interruption, les statues des deux empereurs, l'auteur en conclut que — entre 81 et 96 — le nord de la Mésie et, avec lui, la cité des bords du lac de Sinoé n'ont pas cessé un seul instant de faire partie de l'Etat romain.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Socle de statue érigée par les Histriens en l'honneur de Domitien. L'inscription du côté long a été martelée.

Fig. 2. — Le même socle. Inscription du côté court (renversée).

UNELE PROBLEME ALE SFÎRŞITULUI ORÎNDUIRII SCLAVAGISTE ÎN ISTORIOGRAFIA CONTEMPORANĂ

Cel de-al XI-lea Congres internaţional de ştiinţe istorice de la Stockholm (20—28 aug. 1960), care a reunit un număr foarte mare de specialişti în toate marile perioade ale istoriei omenirii, a provocat vii dezbateri şi într-o seamă din problemele fundamentale ale antichităţii. Dacă n-ar fi decît să amintim cîteva din rapoartele şi comunicările, ţinute în cea de-a II-a secţie a congresului şi încă ar fi de ajuns spre a sublinia atenţia specială acordată unor probleme de cea mai mare actualitate în domeniul nostru de cercetare. Rapoartele lui Sterling Dow [1] şi S. Mazzarino [2], J. Guey [3] şi S. Laufer [4], V. Blavatskii [5], C. Daicoviciu şi I. Nestor [6], în jurul cărora au fost grupate şi un număr de 20 comunicări, au prezentat nu numai preţioase precizări într-o problemă sau alta, dar mai ales au dus la o utilă şi necesară confruntare între punctele de vedere uneori diametral opuse sau, în orice caz, deosebite nu atît din punctul de vedere al datelor şi informaţiilor, pe care ele se întemeiază, cît mai ales al metodologiei, sub semnul căreia se încerca rezolvarea lor.

În rîndurile care urmează vom încerca să reluăm în discuţie tezele raportului prezentat în faţa congresului de prof. S. Mazzarino de la Universitatea din Catania, ale cărui lucrări publicate în cursul ultimului deceniu, i-au asigurat un loc de frunte în domeniul istoriei romane tîrzii. Multe din opiniile sale asupra evoluţiei acestei perioade atît de însemnate din istoria omenirii s-au bucurat şi se bucură de aprecieri elogioase din partea unor specialişti care se situează, din punct de vedere metodologic, pe aceeaşi poziţie idealistă. Cel puţin în parte, aceste aprecieri izvorăsc din faptul că, atît în raportul său prezentat congresului de la Stockholm, cît şi în lucrările sale anterioare, prof. S. Mazzarino acordă mai

---

[1] *The Greeks in the Bronze Age*, în *XI-e Congrès international des sciences historiques, Rapports*, II, Uppsala, 1960, p. 1—34.

[2] *La democratizzazione della cultura nel «Basso impero»*, în *Rapports*, II, p. 35—54.

[3] *Les monnaies frappées sous l'Empire Romain. Une source d'histoire économique et financière*, în *Rapports*, II, p. 55—70.

[4] *Die Sklaverei in der griechisch-römischen Welt*, în *Rapports*, II, p. 71—97.

[5] *Le processus du développement historique et le rôle des états antiques situés au Nord de la Mer Noire*, in *Rapports*, II, p. 98—116.

[6] *Die menschliche Gesellschaft an der unteren Donau in vor- und nachrömischer Zeit*, p. 117—142.

mult decît alții o atenție sporită unor fenomene sociale proprii sfîrșitului antichității. Dezvăluind, cel mai adesea în chip parțial, natura economică a cauzelor acestor fenomene, ce nu pot fi explicate de fapt decît privite sub unghiul amplu al destrămării orînduirii sclavagiste, specialistul italian și-a constituit o viziune istorică eclectică asupra acestei perioade finale a istoriei romane, în care unele fapte precise stau alături de altele, a căror interpretare idealistă de-abia dacă mai trebuie subliniată. Considerăm totuși necesar să stăruim asupra cîtorva din tezele mai însemnate ale acestui raport, tocmai fiindcă ele constituie nu numai o sinteză a contribuțiilor sale anterioare, dar mai ales fiindcă reflectă în chip nemijlocit impasul în care se află istoriografia contemporană, ori de cîte ori încearcă să rezolve de pe poziții idealiste probleme al căror substrat economic și social nu numai că nu poate fi neglijat, dar se cere a fi explicat și integrat în cîmpul larg al cercetării științifice obiective.

Pornind de la teza fundamentală — și profund reacționară — a lui Rostovtzef, potrivit căreia « decadența » imperiului roman a fost în chip necesar legată de extensiunea « culturii înalte în rîndurile claselor inferioare » [1], S. Mazzarino încearcă — fără să ia vreo atitudine combativă față de această teză — să analizeze din alt punct de vedere semnificația acestei extensiuni. Termenii de « libertate și democrație », ce apar în unele texte creștine din sec. II e.n., ar exprima, după părerea autorului, deosebirea profundă dintre concepția politică aristocratică, ilustrată în sec. II î.e.n. de Polibiu și aceea, izvorîtă fie din concepția antistatală a lui Tertullian sau a autorului anonim al « vieții » martirelor Perpetua și Felicitas, fie din concepția de-a dreptul antiromană a unor polemiști creștini de limbă greacă și siriacă. Dintre aceștia, o atenție specială merită Bardesane și Hyppolit [2]. Că toate aceste texte ilustrează o opoziție față de statul roman, nu încape nici o îndoială, cu atît mai mult cu cît Bardesane opunea unificării forțate romane principiul așa-zisei libertăți creștine. A pune în lumină aspectele puțin cunoscute ale acestei rezistențe populare, care s-a manifestat în decursul veacurilor în forme mai variate decît se crede de obicei, înseamnă însă a urmări procesul de constituire al unei conștiințe sociale și politice anti-romane. Studierea genezei unui astfel de proces, ilustrat în chip atît de grăitor de scriitorii orientali de limba greacă sau siriacă, trebuie dus însă mai departe. Trebuie semnalat înainte de toate faptul că ecourile acestei rezistențe vin din rîndurile țărănimii orientale, pe umerii căreia apăsau impozite și corvezi de tot felul. De aceea avem dreptul să credem că, în forma lor specifică, aceste proteste nu izvorau din conștiința unor deosebiri de limbă sau de religie — deși faptul în sine a putut avea și el o anumită însemnătate — cît mai ales din conștiința de clasă a supușilor exploatați care, în raport cu stăpînirea romană și cu clasa exploatatoare din propria lor provincie, nu se putea găsi decît în tabăra opusă. Că, cel puțin în primele trei veacuri, protestul împotriva exploatării economice și sociale își găsea un ecou firesc și în opoziția creștină, e ușor de înțeles și autorul raportului subliniază el însuși acest lucru. Din acest punct de vedere, termenul de « democratizare » a culturii — concept înlăuntrul căruia autorul pune pe același plan antinomiile social-economice ale lumii greco-romane, precum și fenomenele de suprastructură, pe care le reflectă în chip firesc aceste raporturi antagonice

[1] *Storia economica e sociale dell'impero romano*, ed. II, Firenze, 1953, p. 619.
[2] *Rapports*, II, p. 36 și urm.; idem, *La fine del mondo antico*, Milano, 1959, p. 174 și urm.

— păcătuieşte, după părerea noastră, mai ales prin faptul că nu subliniază cu suficientă precizie ceea ce este adevărata cauză social-economică profundă şi ceea ce nu este altceva decît efectul firesc al unor anumite raporturi bine determinate. Contradicţiile — antagonice sau neantagonice — dintre supuşii din provincii şi imperiu au condiţionat, în decursul istoriei imperiului roman, anumite forme de gîndire protestatară, încît nu ne este indiferent dacă ecoul lor provenea din rîndurile mulţimilor exploatate sau din acelea ale claselor exploatatoare din provincii. O lungă perioadă de vreme acestea din urmă au constituit aliatul cel mai fidel al Romei, tocmai fiindcă ea le-a asigurat condiţiile politice şi sociale ale exploatării, pe care se întemeia buna lor stare. Nu e astfel de mirare că Sf. Augustin — citez chiar cuvintele raportului — « contrappone la religiosità cattolica al donatismo delle plebi africane, considerando quest'ultimo come qualcosa di « nazionale» o « provinciale» [1].

Ideolog creştin al clasei dominante — clasă care, în cursul imperiului tîrziu, va şti să adapteze edificiului social-politic imperial o sectă iniţial refractară unui stat cu nedreaptă organizare social-economică — Sf. Augustin se află, prin poziţia sa de clasă, în conflict firesc şi iremediabil cu alt text creştin — « Scrisoarea lui Jacob» — care, spre a cita din nou pe Mazzarino, nega oamenilor cu inel de aur, deci cavalerilor romani, dreptul de a intra în biserică şi continua condamnarea bogătaşilor exploatatori ai ţărănimii siriace [2].

Dacă în rîndurile de mai sus ne-am oprit din primul moment asupra acestui fenomen de suprastructură, căruia autorul îi acordă atît în raportul prezentat congresului de la Stockholm, cît şi în ultima sa lucrare [3], un loc excepţional, am făcut-o mai ales pentru a sublinia faptul că, pe de o parte, el nu trage toate concluziile pe care aceste izvoare scrise ni le îngăduie, pe de altă parte, că de-abia în al doilea capitol al raportului expunerea sa se opreşte asupra unor fenomene de istorie economică şi socială, care, în chip firesc, ar fi trebuit să preceadă consideraţiile anterioare. E uşor de înţeles că nu e vorba aici de o simplă organizare a materialului documentar sau de înserierea diferitelor categorii de argumente, ci de o anumită concepţie, proprie istoriografiei burgheze, potrivit căreia asemenea diferenţe de ordin lingvistic şi mai ales religios ar avea o greutate specifică cel puţin tot atît de mare, ca şi fenomenele de ordin economic şi social, a căror însemnătate, fără a mai putea fi ignorată, este în cel mai bun caz redusă la rolul de simplă componentă a crizei lumii antice.

★

Indiferent însă de acest fapt, fără îndoială semnificativ, nu e mai puţin adevărat că în multe lucrări recente cu privire la sfîrşitul lumii romane se pune un accent deosebit pe problemele economice şi sociale. Uneori, sînt îmbrăcate în haine noi argumente formulate acum cinci sau şase decenii. Un exemplu în această privinţă îl constituie comunicarea prof. dr. Stojčevič de la Universitatea din Belgrad [4], care nu face altceva decît să reia fără modificări esenţiale

---

[1] *Rapports*, II, p. 42—43.
[2] *Ibidem*, p. 40.
[3] *La fine del mondo antico*, p. 173 şi urm.
[4] *De l'esclave romain au colon*, în *XI-e Congrès international des sciences historiques, Résumés des communications*, Uppsala, 1960, p. 70—71.

tezele lui Max Weber, potrivit căreia sclavia a încetat să mai fie productivă mai ales din momentul în care imperiul roman nu mai poartă războaie victorioase. Criza ar fi fost agravată de uciderea miilor de sclavi răsculați la sfîrșitul republicii. Lipsa mînii de lucru, ca și lipsa de rentabilitate din punct de vedere economic a muncii servile, a obligat pe marii proprietari să recurgă la eliberarea sclavilor, la dotarea liberților sau sclavilor cu un peculium. Dovedindu-se eficace, acest sistem a fost aplicat și asupra unei părți din plebea orașelor, căreia marii latifundiari i-ar fi acordat credite pe termen mai mult sau mai puțin lung și parcele din marea proprietate, în schimbul unei sume de bani sau cote de produse. « Cu timpul, situațiile acestor trei categorii de producători se egalează » [1]. Legîndu-i de pămînt, ca « servi terrae », Constantin cel Mare ar fi provocat identificarea economică și juridică a acestor trei categorii sociale inițial deosebite. Inanitatea unei asemenea explicații eclectice, în care tezele mai vechi ale lui Max Weber stau alături, fără să se incomodeze reciproc, cu altele îmbrăcate în haină pseudo-marxistă, poate fi ușor dovedită. Există și în cursul sec. I-II e.n. războaie victorioase și populații întregi care își pierd libertatea. Se poate astfel afirma că, dacă numai penuria de mînă de lucru servilă ar fi cauzat schimbarea raporturilor de producție în agricultură, am avea dreptul să fim surprinși, spre a da un singur exemplu, de faptul că în vremea lui Neron, T. Aelius Plautius Aelianus transferă de la nordul la sudul Dunării 50 000 de transdanubieni, colonizați « ad praestanda tributa cum conjugibus ac liberis et principibus aut regibus suis » [2], între altele și cu scopul precis de a spori capacitatea fiscală a provinciei Moesia. Sărăcia de mînă de lucru servilă ar fi trebuit să îndemne statul roman, așa cum se întîmplase în sec. III-II î.e.n., să transforme pur și simplu în sclavi pe acești transdanubieni, care provocaseră nu o singură dată mari dificultăți limes-ului moesic [3]. Avem pe de altă parte suficiente dovezi cu privire la diferența totuși suficient de marcată, care separă și în cursul sec. IV-VI pe coloni de « servi casati », pentru a nu-i putea confunda pe unii cu alții.

O seamă de alte lucrări recente sau unele rapoarte și comunicări prezentate la congresul de la Stockholm tratează fie problema rolului mișcărilor de sclavi și coloni în subminarea temeliilor orînduirii sclavagiste, fie aspectul economic al crizei de sfîrșit a lumii romane. Pentru prima din aceste două probleme fundamentale ale istoriei romane din perioada dominatului, deosebit de semnificativă este poziția adoptată de prof. Fr. Vittinghoff de la Universitatea din Kiel. Deși el recunoaște meritele concepției istorice marxist-leniniste, « căreia știința îi datorează noi probleme și rezultate » [4], în fond studiile sale nu sînt altceva decît o încercare de a dovedi netemeinicia tezelor marxiste cu privire la trecerea de la orînduirea sclavagistă la cea feudală, minimalizînd în chip vădit tendențios rolul maselor exploatate în acest proces de adînci transformări social-economice și politice, și subliniind rolul elementelor germanice în prăbușirea imperiului roman de apus.

---

[1] Stojčevič, *op. cit.*, p. 71.

[2] *CIL*, XIV, 3608 = Dessau = *ILS*, 986.

[3] C. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, V, 1, Viena, 1932, p. 165; D. M. Pippidi, în *SCIV*, VI, 3–4, 1955, p. 355 și urm.; Em. Condurachi, în *SCIV*, IX, 1, 1960, p. 119 și urm.

[4] *Die Bedeutung der Sklaven für den Übergang von der Antike in das abendländische Mittelalter*, în *XI-e Congrès international des sciences historiques*, *Résumés*, p. 71–73.

Este însă timpul să revenim la problemele majore ale crizei lumii antice ridicate de raportul principal — acela al prof. S. Mazzarino — pentru a putea înţelege mai bine atît limitele istoriografiei burgheze contemporane, cît şi impasul în care ea a ajuns în chip inevitabil.

Din acest punct de vedere, merită a fi subliniate două aspecte caracteristice pentru marea majoritate a istoricilor mai sus amintiţi. Primul dintre ele îl constituie tendinţa de a îmbrăca într-o haină modernizatoare, strict economistă, cauzele adînci ale crizei de sfîrşit a antichităţii. Date statistice — atîtea cîte se pot ele realiza cu ajutorul izvoarelor mai mult decît sărace, care ne stau la îndemînă pentru aceste vremuri — şi calcule matematico-financiare încearcă să dea acestei explicaţii aparenţa unei certitudini. Al doilea aspect îl constituie încercarea de a diminua, alte ori chiar de a minimaliza, caracterul profund social al frămîntărilor şi mişcărilor populare, care au întovărăşit sfîrşitul antichităţii. În cazul cel mai bun se acordă acestor mişcări un caracter aşa-zis naţional sau strict religios.

Pentru primul dintre aceste două aspecte, este sugestivă o expresie tot mai des întîlnită în lucrările burgheze contemporane şi anume aceea de « economie dirijată » [1], termen care reflectă actualele teorii despre aşa-zisul « capitalism de stat ». Că o astfel de expresie nu apare decît în lucrările burgheze din ultimele două decenii, lucrul e uşor de explicat. Ea izvorăşte din amintirea încercărilor disperate ale regimurilor fasciste de a pune întreaga lor economie naţională — şi, pe măsura cotropirii altor state, şi aceea a ţărilor vremelnic ocupate — în slujba maşinii lor de război. Nu e astfel de mirare că un istoric englez contemporan a crezut posibil să caracterizeze epoca de declin a lumii antice cu termenul de « fascism », fără poate să-şi dea seama de cît adevăr conţineau dintr-un anumit punct de vedere cuvintele sale [2]. Pentru alţi istorici însă, termenul de « economie dirijată », pe care ar fi practicat-o unii împăraţi romani, începînd cu Commodus şi continuînd cu Diocletian, Iulian Apostatul şi Valentinian, trebuie înţeles în sensul aplicării unor tarife maximale sau de transformare în bani, la un preţ fix, a diferitelor impozite, prestaţii şi servicii publice sau private (aşa-zisa « adaeratio »). Evident că aceste măsuri n-au nimic de-a face cu o « dirijare » a vieţii economice, de neconceput şi cu atît mai puţin de aplicat în cadrul unui sistem anarhic prin însăşi structura sa. Dar, chiar mărginind această gravă confuzie la limitele sale reale, proprii fazei de sfîrşit a orînduirii sclavagiste, încă nu poate fi vorba, aşa cum cred unii dintre aceşti istorici şi în primul rînd prof. S. Mazzarino, de măsuri aşa-zis democratice, în sensul că ele ar fi fost luate de unii împăraţi romani cu scopul precis de a uşura viaţa populaţiei sărace. Fără a intra aici în amănuntele unei discuţii, ce ar depăşi limitele firesc restrînse ale acestor note, e deajuns să amintesc că fixarea unor preţuri maximale, cum se întîmplă în epoca lui Commodus şi mai ales a lui Diocletian sau transformarea în sume echivalente a unor prestaţii sau servicii personale, în vremea lui Iulian Apostatul, nu înseamnă — şi nu putea să însemne — în ultimă analiză decît o încercare sortită eşecului de a determina pe baza unor decrete imperiale o reactivare a vieţii economice întemeiată pe schimbul monetar. Reforma monetară efectuată de Diocletian asigurase, într-o anumită măsură, şi instrumentul de schimb, necesar aplicării unui astfel de tarif. Cît priveşte politica financiară

---

[1] S. Mazzarino, *Aspetti sociali del quarto secolo*, Roma, 1951, p. 169 şi urm.; *Rapports*, II, p. 45—47.
[2] F. W. Walbank, *Decline of the Roman Empire in the West*, London, 1948, p. 46.

a lui Iulian, ea făcea parte dintr-un program mult mai amplu, al cărui țel final îl constituia consolidarea vieții economice a orașelor, ultimă citadelă a formațiunii sclavagiste greco-romane. Prin consolidarea sectorului economic urban, a cărui relativă vitalitate a determinat în bună măsură caracterele specifice ale primei perioade bizantine, Iulian nu acționa în favoarea contribuabililor săraci sau sărăciți ci, din contra, în favoarea aparatului executiv al statului și a păturilor înstărite de la orașe, a căror poziție reacționară, fie din punct de vedere al transformărilor social-economice, fie din acela al ideologiei, dominate încă de nostalgia epocii imperiale, trebuie o dată mai mult subliniată [1]. Interesele acestor două pături sociale pe care se sprijină în primul rînd autoritatea imperială, erau diametral opuse celor ale sclavilor și colonilor, legați de pămînt și supuși tuturor impozitelor. În parte, ele erau opuse și intereselor latifundiarilor, ale căror proprietăți și privilegii au împins în egală măsură societatea romană spre evul mediu. Este limpede că din punctul de vedere al producătorului rural — fie el mare sau mic proprietar — transformarea plății în natură în plată în bani nu putea să însemne o degrevare ci, dimpotrivă, o agravare a sarcinilor sale fiscale. Considerate din acest punct de vedere, măsurile luate de Valentinian I și Theodosiu, în 364 și 384, constituiau o întoarcere la un sistem de plată mai potrivit cu interesele producătorilor rurali și în directă contradicție cu interesele orășenilor, singurii și cei mai autentici reprezentanți la această dată ai formelor sclavagiste de relații de schimb [2].

Pornind de la alte documente referitoare la epoca lui Constantin cel Mare și Constanțiu, Mazzarino a ajuns la un rezultat asemănător și anume că sistemul introdus de « adaeratio » era mai oneros decît prestațiile în natură. Autorul anonim al unei lucrări intitulate « De rebus bellicis » afirmă că sărăcia de care sînt loviți cei mai modești dintre cetățeni — *afflicta paupertas* — care incită la răscoală populația săracă (așa-zișii « tenuiores »), își trage izvorul din politica monetară a împăratului Constantin [3]. Explicația dată de învățatul italian merită să fie reținută: după dînsul, abundența emisiunilor monedelor de aramă și bronz ar fi dus la o mare nestabilitate de prețuri în tranzacțiile comerciale, de natură să ruineze în primul rînd pe « tenuiores », ale căror salarii sau venituri vor continua să fie permanent exprimate în această monedă, în timp ce marii proprietari și reprezentanții minorității exploatatoare din orașe își aveau asigurate averile prin tezaurizarea unei imense cantități de monede de aur. Pînă la acest punct — și poate încă ceva mai departe decît crede autorul italian — putem merge pe drumul indicat de lucrarea sa. Se poate chiar adăuga că procesul de rupere al echilibrului între moneda de aramă și cea de aur, care a constituit unul din resorturile intime ale reformei lui Diocletian, s-a exercitat în două direcții contrarii: pe de o parte prin variația din ce în ce mai mare a monedei denumită « nummus centenionalis », iar pe de altă parte prin creșterea valorii monedei de aur în tot cursul veacurilor IV și V.

[1] Pentru problemă în general, cf. Em. Condurachi, *La politique financière de l'empereur Julien*, în *Acad. Roum.*, *Bull. Sect. Hist.*, XXII, 2, 1941; idem, *Problema schimbului în natură și a schimbului în bani în imperiul roman în sec. IV—V e.n.*, în *Analele Universității « C. I. Parhon »*, Seria șt. soc., nr. 9, 1957, p. 15.

[2] *Cod. Theod.*, XI 1, 8; 2,4.

[3] Textul publicat și comentat de E. A. Thompson, *A Roman informer and inventor*, Oxford, 1952.

Numeroși istorici burghezi, dintre care amintim pe Mickwitz și Bloch, A. Piganiol și H. van Wervecke[1], sînt unanimi în a recunoaște contrastul din ce în ce mai izbitor între imensa cantitate de aur, despre care vorbesc nenumărate documente și texte, și ridicarea prețului aurului, ca semn al unui proces de rarefacție în circulația sa. Și totuși, ei nu izbutesc să-și explice nici geneza acestor fenomene antitetice, nici să precizeze valoarea — de o mare semnificație istorică — a raportului dintre schimbul în natură și cel în bani la această dată. Pentru A. Piganiol, explicația — de fapt mai mult o constatare — stă în coexistența a două societăți suprapuse și distincte. Poporul de jos, crede istoricul francez, trebuia să se mulțumească cu o biată monedă de inflație; cei bogați trăiesc într-o lume cu alte prețuri, prețul aurului. Un punct de vedere asemănător apare și în unele lucrări mai vechi ale lui S. Mazzarino. După învățatul italian, legea « cererii și a ofertei » ar fi sfîrșit prin a crea o anumită « stabilitate » în raportul dintre monedele de aur, de argint și cele de bronz. Aceasta presupunea însă, adaugă el, prețuri « libere » pe piața comercială romană, condiționate în primul rînd de neintervenția statului într-o gamă întreagă de tranzacții. Astfel de măsuri arbitrare — considerate ca expresie a unei « economii dirijate » — nu puteau să aibă decît rezultate dezastruoase asupra prețurilor normale și asupra circulației bunurilor, pe care numai o « economie liberală » ar fi putut-o asigura unei vieți economice normale. Cercetătorul italian se simte chiar obligat să adauge că numai respectarea unei complete libertăți a prețurilor ar fi dus la o anumită stabilitate economică, deși ea ar fi trebuit să provoace o criză ruinătoare, dar ineluctabilă, pentru masele populare. « Economia dirijată » pe care ar fi practicat-o fiscul imperial ar fi anulat efectul binefăcător al unei asemenea « stabilizări » spontane, fără a putea împiedica, pe de altă parte, ruinarea acelei pături de populație pe care, de la Septimiu Sever încoace, textele o denumesc « tenuiores ».

Cel de-al doilea aspect caracteristic al istoriografiei burgheze asupra antichității — minimalizarea marilor frămîntări sociale care au întovărășit ultimele secole ale imperiului roman — se integrează unui curent mai larg al acestei istoriografii, care încearcă în ultimul timp să atenueze la maximum antagonismele sociale din antichitate. Din acest punct de vedere este deosebit de sugestiv raportul prezentat la congresul internațional de științe istorice din vara anului trecut de prof. S. Laufer la Universitatea din München [2], raport al cărui caracter profund reacționar, pus în lumină de numeroși specialiști marxiști, a fost criticat chiar de unii istorici idealiști care, în ciuda concepției lor filozofice, nu se puteau declara de acord cu tezele colegului lor german. O asemenea tendință este cît se poate de firească pentru reprezentanții istoriografiei burgheze, care proiectează astfel asupra antagonismelor sociale din antichitate îngrijorarea crescîndă a burgheziei contemporane față de antagonismul ireductibil dintre ea și proletariat. E deajuns însă să amintim cîteva din informațiile care ne stau la îndemînă, pentru a surprinde esența de clasă și intensitatea acestor mișcări

---

[1] G. Mickwitz, *Geld und Wirtschaft in römischen Reich des vierten Jahrhunderts*, Helsingfors — Leipzig, 1932; M. Bloch, în *Annales d'histoire économique et sociale*, V, 1933; H. van Wervecke, în aceeași revistă, III, 1931; A. Piganiol, în aceeași revistă, VII, 1945.

[2] *Die Sklaverei in der griechisch-römischen Welt*, în *Rapports*, II, p. 71—97.

de masă, a căror prelungită efervescență a contribuit în mare măsură la subminarea temeliilor statului roman.

Într-adevăr, unele dintre marile răscoale ce s-au produs la sfîrșitul sec. III în Gallia și la începutul sec. IV în Africa de nord — celebrele răscoale ale bagauzilor și agonisticilor — ne permit să afirmăm că, în ciuda afirmațiilor tendențioase ale unor istorici moderni, avem de-a face cu forme precise ale luptei de clasă, care au pus față în față masele exploatate cu stăpînii lor. La sfîrșitul sec. III răsculații din Gallia atacau proprietățile latifundiarilor și ale orășenilor, le incendiau, le ridicau vitele și grînele. « Era timpul — scrie un contemporan — cînd s-au năpustit plugarii care nu cunoșteau meșteșugul războiului, cînd plugarul s-a transformat în pedestraș, iar păstorul în călăreț, cînd țăranul își pustia ogorul, imitînd pe inamicul barbar » [1]. Mișcarea bagauzilor, al cărui epicentru se afla în regiunea Parisului de astăzi, amenința orașele, dintre care unele trec chiar în mîinile răsculaților. Altele, îngrijorate, așteptau să fie atacate. A fost nevoie de un mare efort militar din partea împăratului Maximian pentru a înăbuși în 286 această răscoală, ale cărei focare vor mai continua să ardă multă vreme.

De o violență rară a fost și răscoala agonisticilor din Africa romană. Pornită din frămîntările religioase, ce au dat naștere rigorismului creștin al donatiștilor, această mișcare a căpătat repede caracterul unui violent protest social. Agonisticii sau circumcellionii luptă pe orice cale nu numai împotriva clerului catolic, sprijinit de autoritatea imperială, dar și împotriva marilor proprietari și a aparatului de stat. Înarmați cu ciomege, răsculații eliberau pe sclavi și distrugeau înscrisurile datornicilor. Un izvor istoric contemporan, Optatus, scrie în această privință textual: « Nici un proprietar nu era liniștit pe proprietatea sa. Înscrisurile datornicilor își pierdeau valoarea... ». Și puțin mai departe: « De asemenea nici drumurile nu puteau să fie în deplină siguranță, căci stăpînii erau azvîrliți din trăsuri și nevoiți să alerge înaintea sclavilor care se așezau pe locul lor » [2].

Nu sînt acestea singurele forme de manifestare ale luptei maselor populare de la sfîrșitul antichității împotriva orînduirii sclavagiste în ajunul prăbușirii sale totale. Cercetările mai vechi sau mai noi au dezvăluit astfel caracterul protestatar, izvorît din nemulțumirile maselor populare, al conflictelor provocate de facțiunile de circ în marile orașe sau de adepții nenumăratelor erezii creștine, care, începînd cu sec. IV și pînă la pierderea provinciilor orientale ale imperiului, au contribuit în chip efectiv la subminarea temeliilor sistemului sclavagist roman. Este adevărat că uneori, luînd efectul drept cauză, se fac unele afirmații care accentuează o dată mai mult caracterul idealist al interpretării date unor fenomene specifice dezagregării statului roman. Un exemplu sugestiv în acest sens îl oferă lucrarea istoricului german Kornemann, după care pierderea — gravă din multe puncte de vedere — a Siriei și Egiptului, cucerite în 636 și 646 de către arabi, s-ar explica înainte de toate prin exasperarea monofiziților orientali față de autoritățile constantinopolitane ortodoxe [3].

De ordin exclusiv intern după unii istorici — care acordă, fiecare la rîndul său, o mai mare pondere specifică unui aspect sau altuia — criza de sfîrșit a

---

[1] *Mamertini paneg.*, Maximianus, 4, Ed. Galletier, *Panégyriques latins*, coll. Belles Lettres, t. I, Paris, 1951.

[2] *Optatus*, III, 4. Cf. N. A. Mașchin, *Istoria Romei antice*, București, 1951, p. 421.

[3] *In Weltgeschichte des Mittelmeerraumes* (ed. Bengtson), 1949, II, p. 463.

lumii antice ar fi evoluat astfel în chip oarecum spontan, în cursul sec. V—VII, spre o lume numai în parte nouă, aceea a Europei feudale. Se subliniază cu grijă caracterul strict evolutiv al transformărilor de pe urma cărora a luat sfîrşit lumea veche, fără zguduiri prea mari sau prea adînci, fiindcă ele ar deschide în mintea cititorului perspective supărătoare pentru concepţia generală a istoriografiei burgheze, definitiv angajată pe făgaşul ei idealist.

Deosebiri de păreri se mai constată însă din punctul de vedere al rolului jucat în prăbuşirea definitivă a statului roman de elementele germanice, instalate în partea de apus şi centrală a imperiului. Formulată în chip unilateral, ideea despre contribuţia regeneratoare a elementului germanic în procesul de constituire al lumii feudale din apusul imperiului roman, îşi păstrează mai departe — aşa cum sublinia Engels acum opt decenii — caracterul său şovin [1].

Nu e lipsit poate totuşi de interes să amintesc în treacăt că, deşi mai rare ca altădată, contradicţiile de natură politică dintre unii istorici francezi şi germani mai răbufnesc din cînd în cînd. Din acest punct de vedere poate fi amintită cu titlu de exemplu părerea istoricului francez A. Piganiol. Într-o lucrare publicată în 1947, el reia, ca altădată Fustel de Coulanges, cu o vehemenţă psihologic explicabilă, teza potrivit căreia nu criza internă, ci şocul triburilor în migraţie, şi în primul rînd a celor germanice, a dus la năruirea unui edificiu, susceptibil încă, graţie resurselor sale interne, de o reînnoire. « E greşit, afirmă autorul, să se spună că Roma era în decadenţă. Jefuită, mutilată de invadatorii barbari din secolul III, ea se ridica din propriile ruine. În acelaşi timp avea loc, cu preţul unei mari crize, un proces de transformare internă: se forma o nouă concepţie despre puterea imperială, aceea a Bizanţului, o nouă concepţie despre adevăr şi frumos, aceea a evului mediu, o nouă concepţie despre munca colectivă şi solidară, în serviciul societăţii. Toate relele de care suferea imperiul, fiscalitatea excesivă, răsturnarea bogăţiilor claselor sociale, îşi trag originea nu din acest fecund proces de transformare, ci din războiul perpetuu condus de bande organizate de germani . . . Civilizaţia romană nu a murit de moarte naturală. Ea a fost asasinată» (« La civilisation romaine n'est pas morte de sa belle mort. Elle a été assassinée») [2]. Scrisă sub impresia şocului politic pe care îl trăise foarte de curînd Franţa, lucrarea lui A. Piganiol îşi găseşte desigur o explicaţie psihologică. Inutil să stăruim însă asupra unor concluzii, în care o situaţie istorică reală — rolul triburilor germanice în epoca de sfîrşit a imperiului roman de apus — se amestecă cu elemente afective, fie ele justificate cu titlu individual. Ele nu pot ajuta cu nimic la rezolvarea uneia dintre cele mai însemnate probleme ale istoriei omenirii.

Indiferent însă căreia dintre tabere îi aparţin acei istorici, care subliniază din punct de vedere unilateral rolul elementelor barbare în formarea unor state considerate deja feudale, sau aceia care, în chip făţiş sau prin tăcere, neagă sau minimalizează acest rol, un lucru este sigur: nici unii, nici alţii nu au înţeles — şi nici nu puteau în fond să înţeleagă — esenţa dialectică a acestui amplu proces de trecere de la orînduirea sclavagistă la cea feudală.

Şi din acest punct de vedere istoriografia burgheză se găseşte din nou în acelaşi impas, în care se va găsi mereu cîtă vreme nu va înţelege că istoria

---

[1] *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului*, ESPLP, Bucureşti, 1957, p. 156.

[2] *L'empire chrétien*, Paris, 1947, p. 421—422.

este « un proces unitar, guvernat de legi necesare în uriașa lui varietate de aspecte și contraziceri »[1] și se va mulțumi doar, spre a-și reînnoi iluziile, să sublinieze în chip unilateral un aspect sau altul al acestei perioade de trecere. Renunțînd la unele explicații prea simpliste, cum ar fi aceea a schimbărilor climaterice sau la explicații de-a dreptul fasciste și deci compromise, cum ar fi aceea a amestecului de rase, care ar fi subminat o dată cu puritatea elementului roman, însăși capacitatea sa de « rezistență » față de invazia noilor elemente asiatice, africane sau germanice, istoriografia burgheză nu poate face altceva decît să repete, îmbrăcînd uneori în haine noi, interpretări vechi, al căror singur interes pentru știința istorică îl constituie felul în care istoriografia idealistă oglindește interesele și aprehensiunile burgheziei din zilele noastre.

★

Considerată în lumina concepției marxist-leniniste, problema sfîrșitului orînduirii sclavagiste sub multiplele sale aspecte — de la schimbările intervenite în relațiile de producție proprii economiei sclavagiste în epoca sa clasică pînă la consecințele lor cele mai îndepărtate, dar nu mai puțin firești, în domeniul suprastructurii — constituie una din problemele cele mai însemnate din întreaga istorie universală. Nu e astfel de mirare că ea a preocupat și preocupă pe istoricii marxiști, cu atît mai mult cu cît, ignorînd sau deformînd adevărata realitate istorică, pe cît de complexă, pe atît de logică în desfășurarea ei, și punînd pe seama marxismului explicații simpliste, istoriografia burgheză a intrat în ultimele decenii în impasul de care s-a vorbit mai sus.

Pornind de la ideea fundamentală a materialismului-istoric și anume de la studiul dezvoltării relațiilor de producție, s-a ajuns, în special în urma ultimelor discuții, purtate în revista *Vestnik drevnei istorii*, la unele puncte de vedere comune ale istoricilor sovietici în analiza acestei perioade de trecere de la modul de producție sclavagist la cel feudal. În cercetarea diferitelor aspecte, fundamentale sau particulare ale acestei perioade, au apărut însă și unele deosebiri care dovedesc, în egală măsură, atît dificultățile care stau încă în fața cercetării marxiste a ultimelor veacuri ale istoriei romane, cît și necesitatea de a supune unei analize atente și prelungite toate informațiile de natură istorică, juridică și arheologică, cu ajutorul cărora acest proces de trecere de la o lume la alta, de la o formațiune social-economică la alta, va putea fi surprins atît în linia sa ascendentă, cît și în articulațiile sale multiple.

Înlocuirea modului de producție sclavagist a fost condiționată de limitarea istorică a acestui tip de relații de producție. Element determinant al progresului vechilor societăți antice, sclavia devenise în chip firesc, după epuizarea tuturor formelor sale specifice, o adevărată frînă. Contradicția dintre vechile relații de producție ajunse la treapta cea mai înaltă de-abia în cadrul imperiului roman și nivelul forțelor de producție de la sfîrșitul epocii principatului își cerea în chip ineluctabil o rezolvare. Ea nu putea, în ciuda multiplelor încercări ale clasei dominante sclavagiste și a instrumentului său politic, statul roman, să ducă la altceva decît la restabilirea unui echilibru necesar între relațiile de producție și caracterul forțelor de producție.

---

[1] V. I. Lenin, *Opere*, XXI, ESPLP, București, 1955, p. 43.

Studierea în parte a fiecărui sector al acestor două coordonate principale nu e însă ușoară, fie din lipsa unor informații documentare, fie din interpretarea *ad litteram* a altora. Exemplu tipic în acestă ultimă privință îl constituie studiul izvoarelor dreptului roman.

Un lucru este însă sigur: criza sistemului sclavagist a început mult mai înainte de sec. IV e.n. Caracterul sporadic al fenomenelor legate de apariția colonatului roman în agricultură încă din sec. II e.n., înlocuind treptat sistemul de exploatare al marilor latifundii sclavagiste, nu ne împiedică, ci dimpotrivă, permite să urmărim în timp apariția premiselor obiective ale marii crize prin care trece în sec. III întreg imperiul roman, ca și să prevedem, fie și în linii mari, care va fi politica statului roman, pentru restabilirea unui echilibru, în cursul sec. IV—VI. Echilibru cu atît mai precar, cu cît în acestă perioadă în viața economică și politică a statului roman intervin, cu ponderea lor specifică, elemente noi, care au grăbit un proces de descompunere inițiat din însăși dezvoltarea internă a acestui proces.

Cît era de înaintat în sec. IV—V gradul de descompunere al relațiilor sclavagiste de producție și care era în același timp gradul de dezvoltare al forțelor de producție? Întrebare fundamentală, din răspunsul căreia vom putea stabili, pe cît e cu putință în stadiul actual al cunoștințelor noastre, pe acelea solicitate de diferitele capitole ale întregului proces de transformare al societății romane în ultima perioadă a istoriei sale.

Cu privire la prima parte a acestei întrebări, răspunsul dat cu prilejul ultimelor dezbateri ale istoricilor sovietici, nu a fost unitar. După E. Staermann, criza sistemului sclavagist care a început la sfîrșitul sec. II, a dus încă din sec. III la înfrîngerea «vechilor grupuri sclavagiste». Proprietatea sclavagistă, concentrată în special în mîinile păturii exploatatoare din orașe, ar fi suferit în sec. IV « o înfrîngere definitivă», făcînd tot mai mult locul unei forme noi de proprietate — aceea a marilor latifundiari de la sfîrșitul imperiului roman — care se dezvoltă pe linia progresistă a proprietății feudale. Această nobilime pe cale de a se feudaliza este considerată de autoare ca o clasă înaintată care, într-o anumită etapă, se găsea « în același lagăr cu clasa sa antagonistă», adică cu țărănimea dependentă de feudali [1]. Alți istorici sovietici — A. P. Kajdan, A. K. Korsunski, A. A. Ghemp, S. I. Kovaliov, M. I. Siuzimov și alții [2] — nu au acceptat însă această interpretare. Subliniind modificările situației diferitelor categorii sociale, în special ale populației agricole, acești istorici au arătat că, deși aceste modificări oglindesc procesul de formare al relațiilor feudale în cadrul societății sclavagiste romane, ele n-au putut și nu puteau să anuleze în chip spontan rămășițele, uneori destul de puternice, ale modului de producție sclavagist. Singură reconstituirea marilor latifundii în forma lor nouă de exploatare, specifică acestei perioade, în care statul roman accentuează legarea țăranilor coloni de pămînt, nu a dus în chip spontan la cristalizarea și apoi la victoria unei noi formațiuni social-economice. E de ajuns să amintim faptul, esențial după părerea noastră, că țărănimea din toate regiunile imperiului nu era și nu putea fi omogenă, fapt care se oglindește într-o anumită măsură și în

---

[1] *VDI*, 1953, 2, p. 79.

[2] *VDI*, 1953, 3, p. 88; 1954, 2, p. 68; 1954, 4, p. 75; 1954, 3, p. 42; 1953, 1, p. 56—65; 1956, 1, p. 1 și urm.

dispoziţiile legilor imperiale, că viaţa urbană şi producţia de mărfuri legată de ea continuă multă vreme, în unele părţi ale imperiului cu o vitalitate chiar surprinzătoare pentru condiţiile generale ale vremii, că, în ciuda unei crize prelungite, schimbul monetar nu a fost pretutindeni complet înlocuit de schimbul în natură că, în sfîrşit, anumite informaţii, din nefericire încă prea puţine, ne obligă să ţinem seama de unele progrese în dezvoltarea uneltelor de muncă într-o formă legată încă de marile latifundii şi nu de viitoarea societate feudală.

Din acest ultim punct de vedere şi în contrast cu istoriografia burgheză, care reduce cauza principală a crizei lumii antice la decăderea absolută a forţelor de producţie, istoriografia marxistă subliniază caracterul relativ şi dialectic al acestei perioade de tranziţie spre forme noi şi net superioare în perspectiva lor istorică. Credem util să subliniem, odată cu A. P. Kajdan, acele informaţii care vorbesc despre unele progrese în tehnica agricolă din ultima fază a istoriei romane, cum ar fi, de pildă, acel nou tip de plug cu antetren pe roţi, cu brăzdar lat, despre care vorbesc, ca despre un lucru recent încă, Pliniu în a sa *Naturalis Historia*, dar pe care Servius, comentatorul lui Vergilius, îl atestă ca răspîndit la sfîrşitul sec. IV e.n.[1]. Moara cu apă şi secerătoarea, cunoscute încă mai demult, dar întrebuinţate cu tot mai mare precădere în epoca tîrzie în Gallia, trebuie puse în legătură tocmai cu persistenţa unor forme de exploatare agricolă specifice marilor latifundii sclavagiste[2]. În sec. VI e.n. se va produce chiar o perfecţionare esenţială din acest punct de vedere prin organizarea morilor de apă plutitoare, ce evitau astfel pericolul scăderii cotei apelor rîurilor. Pot fi ele puse în legătură cu întărirea micii proprietăţi a colonilor legaţi de glie de la Constantin cel Mare înainte? Evident că nu. Aceste două exemple, subliniate pe drept cuvînt de unii istorici, ne obligă să ne ferim de generalizări pripite, cîtă vreme nu s-a cercetat îndeajuns fiecare compartiment al vieţii economice şi sociale de la sfîrşitul antichităţii. O a doua problemă, de o deosebită însemnătate şi direct legată de prima, este aceea a poziţiei fiecărei clase şi categorii sociale în cadrul noilor relaţii de producţie. Este limpede că, fără a dispare, sclavia nu mai are nici pe departe greutatea sa de altădată în cadrul economiei romane. Cît priveşte rolul predominant al colonatului, sîntem de acord cu M. I. Siuzimov şi A. P. Kajdan care subliniază faptul că predominarea micii producţii agricole nu a însemnat şi nu putea să însemne în chip neapărat şi spontan o feudalizare a raporturilor dintre proprietari şi colonii lor. Adaptarea vechilor relaţii la noile forţe de producţie a servit clasei stăpînitoare la încercarea — fie ea şi temporară — a consolidării poziţiei ei de clasă. Se poate astfel afirma că, la sfîrşitul imperiului roman, proprietatea privată a producătorilor direcţi asupra mijloacelor de producţie — fapt esenţial pentru structura societăţii feudale — nu s-a maturizat încă. Clasa dominantă îşi întărea proprietatea prin limitări de caracter juridic în privinţa ţăranilor legaţi de pămînt şi a sclavilor cu peculiu la ţară, a meseriaşilor şi a

[1] Cf. T. Zawadzki, în *Kwartalnik historii kultury materialney*, II, 1954, p. 619.

[2] Studii recente istorico-arheologice au precizat forma şi funcţionarea acestei secerători: cf. M. Renard, *Technique et agriculture en pays trévire et rémois*, Coll. Latomus, vol. XXXVIII, Bruxelles, 1959; J. Kolendo, *La moissonneuse antique: son emploi en Gaule romaine*, în *Annales*, 16e année, 6, 1960, p. 1099 şi urm. Aşa cum a dovedit-o Ch. Parain (în *The Cambridge Economic History of Europe*, Cambridge, 1942, p. 121), ca dispare la începutul evului mediu, desigur de pe urma noilor condiţii economice. J. Kolendo (*art. cit.*, p. 1102) subliniază faptul că această secerătoare nu putea fi utilă decît pe marile latifundii, din Gallia romană, aşa cum, de altminteri o şi spusese Pliniu (*Nat. Hist.*, XVIII, 30/72).

funcţionarilor de tot felul de la oraşe. Aşa cum limpede văzuse F. Engels, « de la prima şi pînă la cea mai recentă aşa-zisă revoluţie politică, toate au fost făcute pentru apărarea unui fel de proprietate şi înfăptuite prin confiscarea... altui fel de proprietate».

Cît priveşte cea de-a doua coordonată a procesului de trecere de la societatea sclavagistă romană la cea feudală, rolul triburilor în migraţie, despre care am vorbit puţin mai sus, se poate afirma că, datorită unor recente cercetări — sugestive, deşi incomplete — se cunoaşte astăzi mai bine stadiul de dezvoltare al forţelor de producţie şi al relaţiilor de producţie, la care ajunseseră aceste triburi, al căror contact cu lumea romană a dus la o simbioză plină de consecinţe pentru o parte şi pentru alta. Rezultatele numeroaselor săpături arheologice efectuate în regiunile mai apropiate sau mai îndepărtate de frontierele statului roman, în care locuiau şi se dezvoltau triburile, a căror presiune creşte pe măsură ce ne apropiem de sec. IV e.n., au pus în lumină un fapt deosebit de semnificativ, intuit în chip genial de F. Engels în clasica sa lucrare *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului* [1]. Toate aceste triburi n-au pornit din senin, din sete după aur şi soare, cum explicau altădată istoricii tradiţionalişti ai lumii romane, ci, dimpotrivă, în urma unor adînci transformări social-economice, legate de ultima fază, aceea a democraţiei militare, din istoria lor primitivă. Războiul de jaf, tendinţa de cucerire a noi teritorii şi în special a bogatelor provincii romane, nu erau legate de firea mai mult sau mai puţin războinică a acestor triburi în migraţie, ci de stadiul lor de dezvoltare social-economică. Mai mult decît atît: ajunse şi instalate pe teritoriul provinciilor romane, aceste elemente barbare — cu excepţia aristocraţiei militare — n-au trecut — şi nici nu puteau trece — de la o zi la alta, de la o formă proprie de existenţă la aceea specifică societăţii romane din epoca tîrzie, indiferent de faptul, ce nu poate fi negat, că această simbioză a grăbit un proces de transformare început încă mai demult. Numai aşa se poate explica un fenomen, căruia istoriografia burgheză nu i-a putut da un răspuns deplin satisfăcător şi anume: cum se explică faptul că, deşi elementele germanice se instalează în masă în provinciile imperiului încă din sec. IV e.n., formele specifice societăţii feudale se cristalizează de-abia cîteva veacuri mai tîrziu, începînd din sec. IX înainte? Dacă nu ţinem seama de faptul că obştile germanice în provinciile de apus, cele slave în provinciile balcanice, trăind încă în faza democraţiei militare, au avut nevoie, chiar în condiţiile convieţuirii cu populaţia din fostele provincii ale imperiului roman, de un anumit timp spre a depăşi stadiul de dezvoltare al propriului mod de producţie, nu am putea înţelege esenţa dialectică a acestui proces istoric, care începuse în sec. IV cu legarea colonilor de glie şi se va termina cu transformarea membrilor liberi ai obştiilor în iobagi.

★

La capătul acestor consideraţii, al căror principal ţel a fost acela de a înfăţişa aspectele variate şi contradictorii ale unei discuţii tot mai stăruitoare de la Montesquieu încoace, este necesar să ne oprim o clipă şi asupra termenilor înşişi folosiţi de istoriografia modernă, atunci cînd încearcă să sintetizeze pe această cale propria sa concepţie despre sfîrşitul lumii antice. Termenii de « decadenţă », « prăbuşire » sau « criză » a lumii antice se referă la aceeaşi perioadă,

[1] p. 146–147.

cu nuanțe ce oglindesc poziția fiecărei generații de istorici în parte. Lumea romană, considerată ca o realizare armonioasă politică și culturală a întregii antichități, ar fi decăzut din motive variate și uneori întîmplătoare, asupra cărora și-au oprit atenția — desigur în chip naiv — chiar și unii istorici de la sfîrșitul imperiului roman, cum ar fi de pildă, Zosimos în a sa *Istorie nouă* [1].

Numărul tot mai mare de informații documentare — texte istorice și juridice, inscripții, papyri, monede, descoperiri arheologice — de care dispune în prezent istoriografia burgheză contemporană i-a permis desigur să lămurească nenumărate probleme de amănunt, de care trebuie fără îndoială să se țină seama atunci cînd este vorba de stabilit premisele de la care a pornit acest amplu proces istoric, pe care-l denumim sfîrșitul lumii antice. Unele din elementele obiective ale acestui proces au putut fi uneori just surprinse de unii istorici contemporani, care au încercat să precizeze limitele în timp și spațiu în care el a avut loc. Mă refer, numai cu titlu de exemplu, la sinteza încercată de Fr. Altheim, care are meritul de a fi lărgit cîmpul viziunii noastre istorice dincolo de granițele imperiului roman, îndreptînd-o spre fenomenele asemănătoare din regatul parților în epoca dinastiei Sasanizilor sau din imperiul « ceresc » chinez [2]. Pentru istoricii marxiști apare însă limpede faptul că oricît ar încerca istoriografia burgheză să-și concentreze atenția asupra unuia sau altuia din nenumăratele fenomene care au întovărășit descompunerea orînduirii sclavagiste, ea nu va fi în stare să îmbrățișeze într-o explicație complexă și cuprinzătoare totodată acest sfîrșit de lume veche și început de lume nouă, fiindcă este lipsită de însăși înțelegerea esenței dialectice a evoluției umanității. Micile explicații cauzale de la un fapt la altul nu pot suplini cunoașterea adevărată a legilor de dezvoltare a societății, așa cum au fost ele dezvăluite de clasicii marxism-leninismului. Putem deci vorbi, pentru a reveni la problema enunțată mai sus, de o « decadență », « prăbușire » sau « criză » a lumii antice? Răspunsul poate fi afirmativ numai cu condiția de a preciza sfera acestei noțiuni și de a indica în chip clar poziția de pe care judecăm acest fenomen. În raport cu cine se poate vorbi de o « prăbușire », « decadență » sau « criză »? Dacă răspunsul se referă la clasele dominante din antichitate, la marii latifundiari sau la proprietarii din orașele greco-romane, la cămătari și negustori, la funcționari și armată, la « statul roman » însuși, ca instrument politic al acestor clase suprapuse, fără îndoială că putem folosi astfel de termeni. Elogiul Romei, pe care-l făceau plini de nostalgie un poet ca Rutilius Namatianus sau un istoric ca Zosimos, izvora din conștiința pierderii unei astfel de poziții favorizate. În istoriografia burgheză contemporană această nostalgie pentru trecut se împletește cu aprehensiuni tot mai accentuate pentru viitor. Considerată însă din punctul de vedere al dezvoltării progresive și dialectice a societății, vremea sec. IV—VII e.n. nu este altceva decît o perioadă de adînci transformări în structura societății sclavagiste, transformări însoțite de un întreg cortegiu de fenomene firești în tot edificiul complex al suprastructurii, în artă ca și în gîndire, în drept ca și în politică. Avem deci de-a face cu o « criză » a lumii antice, dar a lumii stăpînilor de sclavi și a statului, pe care ei îl constituiseră, spre a-și apăra propria lor poziție. Istoriografia burgheză nu a reușit

---

[1] Cf. Em. Condurachi, *Les idées politiques de Zosime*, în *Rev. Clasică*, XIII—XIV, 1941—1942, p. 115 și urm.

[2] *Die Krise der alten Welt*, I. Berlin, 1943; *Niedergang der alten Welt*, I—II, Frankfurt a.M., 1952.

— şi, de fapt, nu putea reuşi — să înţeleagă esenţa dialectică a acestui proces, oricîte iluzii şi-ar face ea că, subliniind aspectele strict economice, financiare sau fiscale ale epocii romane tîrzii, a dat cea mai modernă dintre soluţii acestei grave probleme a istoriei vechi. Cauza adîncă a acestor fenomene, în aparenţă disparate, dacă nu chiar contradictorii, era alta: « Sclavia antică îşi trăise traiul. Nici la ţară în marea agricultură, nici în manufacturile de la oraşe, ea nu mai aducea un venit, care să merite osteneala — dispăruse piaţa de desfacere pentru produsele ei. Iar în mica agricultură şi în mica meşteşugărie, la care se redusese uriaşa producţie din vremurile de înflorire ale imperiului, nu era loc pentru sclavi numeroşi » [1].

Dincolo de acestă constatare, fundamentală pentru sfîrşitul societăţii sclavagiste greco-romane, cu nenumărate implicaţii în întreaga ei suprastructură, se mai pun în chip stăruitor două probleme, care izvoresc în chip necesar din ea: care a fost rolul claselor exploatate — sclavii şi colonii — în răsturnarea acestei orînduiri, care a fost rolul elementelor barbare în restructurarea ei? Indiferent de numărul mult mai mare de amănunte de care dispunem noi astăzi cu privire la frămîntările sociale care au întovărăşit sfîrşitul lumii antice sau la condiţiile în care s-au aşezat şi organizat obştile germanice şi slave în provinciile romane din apus sau din Balcani, lucrarea lui F. Engels ne dă pentru fiecare dintre ele soluţii, pe cît de clare, pe atît de logice.

Într-adevăr, prin însuşi faptul reducerii numărului sclavilor, a căror pondere în economia romană este tot mai mică, clasa socială cea mai exploatată în întreaga antichitate, sclavii, nu mai puteau avea, singuri, capacitatea necesară unei lovituri decisive, conştiente şi organizate împotriva edificiului politic roman. « Antichitatea nu cunoaşte desfiinţarea sclaviei ca urmare a unor răscoale victorioase» afirmă cu drept cuvînt F. Engels [2]. În alianţă cu colonii, sclavii, atîţia cîţi mai erau în diferitele provincii, inegal dezvoltate şi din acest punct de vedere, au contribuit însă la acele puternice frămîntări sociale, despre care am vorbit mai sus, care au subminat temeliile statului roman.

Tocmai fiindcă nu putem vorbi despre o prăbuşire bruscă a acestor temelii şi fiindcă celuilalt element — elementul germanic şi slav — i-au fost necesare cîteva veacuri pînă să ajungă a determina prin simbioza sa cu elementul romanic o nouă structură social-economică, proprie epocii feudale, această perioadă de transformare a durat atît de mult. « Între colonul roman şi noul iobag se interpusese ţăranul franc liber» scrie în aceeaşi operă F. Engels [3]. De-abia în sec. IX se încheia astfel acest lung proces istoric, a cărui geneză poate fi surprinsă în momentul în care — chiar din sec. II e.n. — apar primele simptome ale dezechilibrului dintre forţele de producţie şi caracterul relaţiilor de producţie şi al cărui sfîrşit poate fi constatat de-abia în momentul în care echilibrul a fost restabilit, în limitele şi în forma specifică a unei orînduiri noi, superioare prin implicaţiile sale social-economice şi anume orînduirea feudală, cristalizată tot mai accentuat începînd cu sec. IX e.n.

EM. CONDURACHI

---

[1] Fr. Engels, *Originea familiei* . . ., p. 149.

[2] *Ibidem*, p. 157.

[3] *Ibidem*, p. 155.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ КОНЦА РАБОВЛАДЕЛЬЧЕСКОГО СТРОЯ В СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

РЕЗЮМЕ

На XI Международном съезде историков в Стокгольме (20—28 августа 1960 г.) имели место оживленные дискуссии и по ряду основных вопросов древнего периода, приведших к необходимому и полезному сопоставлению точек зрения, иногда диаметрально противоположных или во всяком случае различных по своей методологии.

Автора особенно интересуют тезисы доклада профессора С. Маццарино из Катанского университета, который исследует упоминания о протестах против римского господства в восточных провинциях, упоминания, сохранившиеся, главным образом, в сирийской литературе. Возникает вопрос, можно ли говорить здесь о «демократизации» культуры, считавшейся «национальной», или, как думает автор этих заметок, речь идет о глубоком социальном протесте.

Противоречия между подданными провинций и империей обусловили в течение всего периода истории Римской империи появление форм духовного протеста, однако совершенно не безразлично, имел ли этот протест место в рядах эксплуатируемого большинства или в рядах эксплуататорских классов провинции.

Толкование, данное профессором Маццарино относительно некоторых экономических мер фискального порядка, также остается под знаком вопроса. Эти меры касаются установления максимальных цен, а также установления податного обложения в деньгах, уплачивавшегося ранее натурой *(adaeratio)*. Далеко не «демократичные» эти меры скорее всего отражают стремление некоторых императоров поддержать во что бы то ни стало денежное хозяйство городов в ущерб мелким земледельцам. Эти мелкие земледельцы предпочитали плату натурой, имея в виду углубившийся кризис грекоримского общества в III—IV вв. н.э.

В трудах Маццарино проявляется тенденция к модернизации, причем узко экономического характера, глубоких причин кризиса в конце античного периода.

На съезде наблюдалось также разногласие в оценке роли, которую сыграли германские элементы в окончательном распаде римского государства, поскольку буржуазные историки не поняли диалектической сущности сложного процесса перехода от рабовладельческого строя к феодальному. И с этой точки зрения буржуазная историография зашла в тупик, стараясь облечь в новое одеяние старые толкования. Аргументы и заключения Ростовцева и Вебера приводятся рядом, вопреки их первоначальным и глубоким разногласиям.

Рассматриваемая в свете концепции исторического материализма проблема распада рабовладельческого строя представляет собой одну из важнейших проблем всемирной истории. Исходя из изучения развития производственных отношений, советские историки пришли к некоторым общим выводам относительно периода перехода от рабовладельческого строя к феодализму. Эти общие взгляды были установлены главным обра-

зом благодаря дискуссиям, развернувшимся на страницах журнала «Вестник Древней Истории». Некоторые разногласия, имеющиеся между Е. Штаерманом, Кажданом, Сюзумовым и другими указывают на трудности, которые еще существуют при марксистском изучении последних веков римской истории, и говорят о необходимости анализировать внимательно все исторические, юридические и археологические сведения. Подчеркивая изменения в положении различных социальных категорий, советская историография показала, что, хотя эти изменения отражают процесс формирования феодальных отношений в рамках рабовладельческого римского общества, они все же не могут и не смогли аннулировать непосредственно пережитки, иногда довольно сильные, рабовладельческого способа производства. Рабство, еще не исчезнувшее, уже не играло той роли, которую оно имело в рамках римской экономики, но и преобладание мелкого сельскохозяйственного производства не означало еще феодализации отношений между земельными собственниками и их колонами.

Роль, сыгранная кочующими народами в процессе перехода от римского рабовладельческого общества к феодальному, объясняется архаическим характером их социально-экономической структуры — военной демократией. Хотя эти племена постоянно вели грабительские войны, но именно благодаря их социально-экономической структуре эксплуатируемые массы предпочитали «варварское» господство, гораздо менее требовательное, чем чудовищная фискальная машина римлян.

Что касается роли эксплуатируемых классов — рабов и колонов — в свержении рабовладельческого строя, то они принимали участие в сильных социальных возмущениях, подорвавших основу римского государства. Именно потому, что не может быть и речи о внезапном исчезновении этой основы, и потому, что другим элементам, германскому и славянскому понадобилось несколько веков для того, чтобы, соединившись с римским элементом, создать новую присущую феодальной эпохе общественно-экономическую структуру, этот переходный период продолжался так долго. Лишь в IX веке завершается этот длительный исторический процесс, возникновение которого может быть установлено уже во II веке, когда появляются первые признаки нарушения равновесия между развитием производительных сил и характером производственных отношений. Окончательный переход к феодальному обществу можно констатировать лишь тогда, когда это нарушение равновесия восстанавливается в пределах и форме свойственной новому феодальному строю, особенно укрепившемуся, начиная с IX века.

Относительно терминов «упадок», «распад» или «кризис» античного мира, нужно иметь в виду, по отношению к кому употребляются эти термины. Если они относятся к господствующим классам, к крупным собственникам, купцам и ростовщикам, к чиновникам и к армии, к «римскому государству» в собственном смысле слова, как политическому инструменту этих классов, то без сомнения их можно использовать. Однако с точки зрения положения трудящихся масс Римской империи использование этих терминов уже не может быть оправдано, так как переходный период, о котором идет речь, должен был привести к существенному улучшению условий их жизни.

QUELQUES PROBLÈMES RELATIFS À LA PHASE FINALE DE LA SOCIÉTÉ ESCLAVAGISTE, TRAITÉS DANS L'HISTORIOGRAPHIE CONTEMPORAINE

RÉSUMÉ

Le XIe Congrès international des sciences historiques réuni à Stockholm (20—28 août 1960) a suscité de vifs débats sur un certain nombre de problèmes fondamentaux de l'Antiquité, ce qui a donné lieu à une confrontation aussi utile que nécessaire entre des points de vue diamétralement opposés ou pour le moins fort différents, ayant trait surtout aux méthodes à l'aide desquelles certains historiens tentent d'élucider ces problèmes.

L'auteur reprend en particulier la discussion engagée au sujet des thèses soutenues dans son rapport par le Professeur S. Mazzarino, de l'Université de Catane, qui s'attache à mettre en relief les protestations soulevées dans les provinces orientales par la domination romaine, protestations dont les échos nous ont été conservés notamment par la littérature syriaque. Mais peut-on vraiment parler ici de la « démocratisation » d'une culture considérée comme « nationale »? Ces protestations n'ont-elles pas plutôt, comme le pense l'auteur des notes que voici, une profonde signification sociale?

Certes, les contradictions existant entre les sujets des provinces et l'Empire romain ont, au cours de l'histoire romaine, donné naissance à certaines formes de pensée protestataire, mais il n'est nullement indifférent de savoir si leur écho provient des rangs des masses exploitées ou de ceux des classes exploiteuses des provinces en question.

Non moins sujette à caution est l'interprétation que donne S. Mazzarino à certaines mesures d'ordre économique et fiscal (notamment la fixation de prix maxima) ou de l'emploi, rendu obligatoire, du numéraire pour le paiement des impôts et pour le règlement des transactions, effectués jusque-là en nature *(adaeratio)*. Loin d'être « démocratiques », ces mesures reflètent bien plutôt la préoccupation de certains empereurs de protéger par tous les moyens l'économie monétaire, propre à la vie urbaine, au détriment des petits producteurs agricoles pour qui le paiement en nature — vu le stade avancé de la crise que subissait la société gréco-romaine aux IIIe-IVe siècles de notre ère — était évidemment préférable.

Les ouvrages de S. Mazzarino révèlent aussi la tendance de parer d'un vêtement moderniste et de considérer d'un point de vue strictement économique les causes profondes de la crise finale du monde antique.

D'autres divergences ont trait au rôle joué par les éléments germaniques dans l'effondrement définitif de l'Etat romain. S. Mazzarino ne tient suffisamment pas compte de l'essence dialectique de cet ample processus de transition du régime esclavagiste au régime féodal. Là encore, l'historiographie bourgeoise se trouve dans l'impasse, s'efforçant de donner une forme neuve à des interprétations anciennes. D'autre part, les arguments et les conclusions de Rostovtzef et de Weber y sont présentés côte à côte, en dépit de leurs différences initiales et profondes.

Considéré à la lumière de la conception du matérialisme historique, le problème de la fin de la société esclavagiste est l'un des plus importants de l'histoire universelle. Partant de l'étude du développement des rapports de production et à la suite des récentes discussions engagées dans les pages de la revue *Vestnik Drevnei Istorii*, les historiens soviétiques ont été amenés à adopter un certain nombre de points de vue communs dans l'analyse de cette période de passage du mode de production fondé sur l'esclavage à celui de la société féodale. Les quelques divergences qui se sont produites entre Staermann, Kajdan, Siuzumov et d'autres spécialistes sont une preuve des difficultés auxquelles se heurte encore l'étude marxiste des derniers siècles de l'histoire romaine, et démontrent la nécessité d'une analyse attentive de tous les renseignements d'ordre historique, juridique et archéologique dont on dispose. En soulignant les changements survenus dans la situation des différentes catégories sociales, l'historiographie soviétique a démontré que, tout en reflétant le processus de formation des rapports sociaux féodaux dans le cadre de la société esclavagiste romaine, ces changements n'ont pu ni ne pouvaient effacer spontanément les vestiges, parfois assez tenaces, du mode de production esclavagiste. Bien que ne détenant plus le rôle qui avait été le sien dans le cadre de l'économie romaine, l'esclavage n'a pas disparu, et la prédominance de la petite production agricole ne représente pas encore une féodalisation des rapports entre propriétaires et colons.

Le rôle des peuples migrateurs dans le processus de passage de la société esclavagiste à la société féodale s'explique par le caractère archaïque de la structure sociale-économique — démocratie militaire — de ces peuples. Bien que ceux-ci se fussent constamment livré à des guerres de pillage, leur structure sociale-économique faisait que la masse des exploités préférait une domination « barbare », moins exigeante, à la terrible fiscalité romaine. Quant au rôle des classes exploitées — esclaves et colons — dans la ruine du régime esclavagiste, il y a lieu de souligner que ces classes ont contribué aux violents troubles sociaux qui minèrent les assises de l'Etat Romain. C'est précisément parce qu'on ne saurait parler d'un brusque effondrement et que, d'autre part, l'élément germanique et slave eut besoin de plusieurs siècles pour déterminer, par la symbiose avec l'élément romain, une nouvelle structure sociale-économique propre à l'époque féodale, que cette période de transformation fut de si longue durée. Ce n'est, en effet, qu'au IXe siècle que s'achève ce long processus historique dont on peut discerner la genèse dès le IIe siècle, lorsqu'on voit apparaître les premiers symptômes d'un déséquilibre entre les forces productives et le caractère des rapports de production, et qui ne prendra fin qu'au moment où l'équilibre sera rétabli dans les limites et sous la forme spécifique d'un nouvel ordre social, le régime féodal, lequel se cristallisera de plus en plus nettement à partir du IXe siècle.

En ce qui concerne les termes de « décadence », d'« effondrement », de « crise » du monde antique, il importe de préciser à qui et à quoi l'on entend les appliquer. S'ils se rapportent aux classes dominantes, aux grands propriétaires, aux marchands et aux usuriers, aux fonctionnaires et à l'armée, à l'« Etat romain » lui-même en tant qu'instrument politique de ces classes superposées, l'emploi de ces termes est assurément justifié. Par contre, si l'on songe a l'avenir des masses laborieuses de l'Empire le terme n'est sans doute plus justifié, puisque cette phase de transition allait améliorer, et de façon profonde, les conditions générales de leur vie.

O NOUĂ MĂRTURIE A PREZENȚEI HUNILOR ÎN MUNTENIA: FRAGMENTUL DE DIADEMĂ DE AUR DE LA DULCEANCA

Pe teritoriul R. P. Romîne sînt destul de puțin numeroase obiectele ce pot fi atribuite hunilor, așa încît orice nouă piesă hunică constituie o mărturie prețioasă, reprezentînd documentarea arheologică a marei invazii hunice de la sfîrșitul sec. IV și începutul sec. V, bine cunoscută din izvoarele istorice. De aceea, ne grăbim să publicăm aici ultima descoperire de acest fel, făcută la circa 100 km spre sud-vest de București.

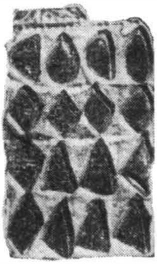

Fig. 1. — Fragmentul de diademă de la Dulceanca (1/1).

În ziua de 11 mai 1960, săpîndu-se cîteva șanțuri pentru însilozarea porumbului pe terenul G.A.C. « Tudor Vladimirescu » din satul Dulceanca (com. Albești, r. Roșiori), lucrătorii au găsit într-unul dintre aceste șanțuri un schelet omenesc, iar lîngă el un fragment de foaie de aur cu 16 pietre încastrate în tehnica « cloisonné ». Fiind sesizat de Virgil Badiu, învățător în com. Dobrotești despre această descoperire, am fost delegat de direcțiunea Institutului de Arheologie să cercetez împrejurările descoperirii și în zilele de 14 și 15 mai am făcut cercetarea cuvenită.

Locul descoperirii se află pe un islaz dintre satele Dulceanca și Albești, ambele situate pe stînga pîrîului Burdea (afluent al rîului Vedea), la 10 km spre sud-sud-est de Roșiori (regiunea București). La circa 200—300 m spre est de șoseaua ce leagă cele două sate, dar mai aproape de marginea de sud a satului Dulceanca, o porțiune din islaz se prezintă oarecum ca un platou, mărginit dinspre sud și est de un teren mlăștinos. Pe porțiunea de teren neinundabilă s-au săpat șanțurile pentru însilozarea porumbului, amintite mai sus, orientate aproximativ NE—SV și depărtate unele de altele la cîțiva metri, așa încît terenul « sondat » în felul acesta reprezintă o suprafață de cîteva sute de m^2.

În cel de-al doilea șanț dinspre sud, la adîncimea de circa 2 m de la nivelul actual, a fost descoperit un schelet orientat N—S. După spusele unora dintre lucrătorii care au săpat șanțul, craniul scheletului s-ar fi găsit cu fața în jos, dar nu credem că ar fi vorba de poziția originală, ci de o deplasare ulterioară.

Deoarece curiozitatea firească a descoperitorilor i-a determinat să sape în peretele malului, unde se mai aflau picioarele scheletului, nu s-a mai putut vedea în mal profilul gropii mormîntului. Pe de altă parte, cele mai multe oase fiind lăsate pe cîmp, au fost sfărîmate de copii, așa încît nu s-a putut salva decît cea mai mare parte din craniu, spart și el. Tot după informațiile locuitorilor care au lucrat la silozuri s-ar fi găsit și unele fragmente ceramice, dar nici un vas întreg.

Examinînd profilul diferitelor șanțuri încă deschise la data cercetării noastre pe teren, am putut vedea unele gropi destul de adînci, arsură, fărîmituri de chirpic ars și, ici-colo, cioburi sau chiar oase mici. Într-unul dintre șanțuri se putea vedea încă foarte bine profilul unui bordei săpat pînă la circa 1,60 m adîncime de la nivelul actual și lat de aproape 3 m. În profilul bordeiului nu am găsit însă nici un fragment ceramic sau alt obiect care să ne indice epoca acestui bordei. Tot în șanțul în care s-a găsit scheletul a fost descoperit și un fragment dintr-o rîșniță de tuf, tipic romană. Materialele ceramice pe care le-am putut examina (unele cenușii, lucrate la roată, altele din pastă mai poroasă, lucrate cu mîna) par a data de la sfîrșitul sec. III și începutul sec. IV e.n. și ar putea aparține culturii Sîntana de Mureș, deși fragmentele sînt prea mici pentru a se putea afirma cu certitudine acest lucru. Sigur este în orice caz, că pe acest teren a fost o așezare veche, probabil din sec. III—IV, care va trebui să facă obiectul unei cercetări viitoare.

Oricum ar fi, mormîntul *nu* poate fi pus în legătură cu această așezare, deoarece — după cum vom arăta mai jos — trebuie datat cel puțin cu un secol mai tîrziu. De asemenea, nu se poate crede nici că aici ar fi fost o necropolă, căci în acest caz, în cele cîteva șanțuri săpate pentru silozuri ar fi trebuit să se găsească mai multe morminte. De aceea este probabil că sîntem în fața unei înmormîntări izolate.

În ceea ce privește locul unde se afla în mormînt fragmentul de foaie de aur cu pietre semiprețioase, în tehnica « cloisonné », nici unul dintre acei cu care am stat de vorbă nu a putut da indicații precise. Locuitorul Dumitru A. Ilie, care a găsit obiectul, a afirmat că acesta era « lîngă schelet », fără alte precizări. Totodată, atît el cît și ceilalți săteni au susținut că lîngă schelet nu s-a mai găsit nici un alt obiect, așa încît s-ar putea ca această mică piesă să fi fost într-adevăr singura podoabă depusă o dată cu mortul în mormînt. Totuși, ținînd seama că săpăturile urmăreau cu totul alt obiectiv decît cercetarea arheologică, nu este exclus ca în pămîntul de umplutură al gropii să mai fi fost și alte obiecte sau fragmente din aceeași piesă. Felul cum se prezintă acum fragmentul intrat în colecțiile Muzeului Național de Antichități al Institutului de arheologie nu pare a îndreptăți presupunerea că el ar fi fost rupt chiar cu prilejul descoperirii sau după aceea, deoarece nici una dintre margini nu pare a fi fost ruptă recent. Cel mult marginea dreaptă, unde colțul uneia dintre pietrele încastrate a fost retezat, ar putea însemna că piesa a fost lovită cu un instrument tăios; cred totuși că dacă piesa ar fi fost retezată cu cazmaua în timpul săpăturii, ea ar fi avut mai mult de suferit.

În orice caz nu e nici o îndoială că piesa prezentată aici trebuie pusă în legătură cu scheletul lîngă care a fost găsită; dr. Dardu Nicolăescu-Plopșor, care a studiat craniul, ne-a comunicat că este un dolicocran de bărbat, cu unele caractere mongoloide și deformat intenționat.

★

Fragmentul descoperit lîngă schelet constă dintr-o foaie de aur relativ groasă, înaltă de 3,2 cm şi lată de aproape 2 cm (de fapt ceva mai mult de 1,9 cm); cîntăreşte 2,85 g şi are o formă aproape dreptunghiulară. Unul dintre colţurile acestui dreptunghi este rupt, dar nici una dintre laturi nu pare a prezenta o ruptură recentă, aşa încît este probabil că piesa a fost pusă în mormînt în forma şi starea în care a ajuns pînă la noi (fig. 1).

Pe una dintre laturile înguste, şi care a putut fi tot atît de bine marginea superioară ca şi aceea inferioară, au fost împunse două şiruri orizontale de puncte în tehnica « en repoussé ». Restul foii de aur este împărţit în patru zone orizontale şi patru verticale prin patru şiruri de celule cu marginile înalte de circa 1 mm, în care sînt încastrate 16 piese semipreţioase de culoare roşie-portocalie (almandine) de diferite forme: semicirculare, triunghiulare, rombice şi unele mai puţin regulate. În rîndul de sus, celulele cu almandine semicirculare alternează cu altele în formă de frunză lunguiaţă; în rîndul al doilea toate sînt rombice, iar în celelalte două rînduri unele celule sînt rombice şi altele triunghiulare. Bineînţeles că nici acelea de aceeaşi formă nu sînt perfect egale. Toate pietrele sînt plate. A patra piatră din rîndul al treilea a fost puţin retezată, iar aceea de la stînga ei este lovită. Printre şirurile de almandine se văd pe faţa foii de aur nervuri fine în relief, întretăindu-se în unghi drept, deşi între rîndurile 3 şi 4 nervura orizontală nu se vede de loc, iar nervurile verticale sînt abia perceptibile în partea inferioară. În schimb, pe dosul foii se observă mai bine felul cum au fost uşor apăsate din spate spre faţă liniile devenite astfel nervuri « en repoussé ». În sfîrşit, sub şirul de puncte « en repoussé » de la partea de sus, la stînga vîrfului ultimei pietre din primul rînd se află o găurice care servea desigur pentru coaserea obiectului pe o căptuşeală. În legătură cu aceasta, trebuie arătat că nu se observă pe nici una dintre feţe nici cea mai mică urmă de oxidare verde, ceea ce înseamnă că obiectul din care face parte fragmentul nostru nu a fost aplicat pe o foaie de bronz.

În ceea ce priveşte celulele, ele au fost executate din bentiţe înguste de aur (avînd mai puţin de 1 mm lăţime), sudate pe foaia de aur; capetele lor sînt uşor petrecute, după cum se poate observa cu lupa la o bună parte din celule.

Ţinînd seama de toate elementele caracteristice ale acestui fragment, cred că se poate afirma că el provine dintr-o *diademă* de aur, decorată cu pietre semipreţioase încastrate în celule în tehnica « en cloisonné » care devine caracteristică, în special, începînd cu sfîrşitul sec. IV [1]. Dintre diademele din foaie de aur de acelaşi tip cunoscute pînă acum atît în sudul Uniunii Sovietice cît şi în unele regiuni din Europa Centrală [2], majoritatea au cîte trei sau patru rînduri de pietre, deşi nu lipsesc nici exemplarele cu cinci şiruri de pietre [3]. Pe teritoriul R. P. Romîne nu fusese descoperită pînă de curînd nici o diademă de acest fel; acum cîţiva ani (în 1954) s-a descoperit însă o diademă de aur lucrată în aceeaşi

[1] Şi în alt mormînt hunic s-au găsit — pe lîngă alte piese — şi *fragmente* de diademe de aur: la Höckricht, în Silezia (v. J. Werner, *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*, München, 1956, p. 61—62), ceea ce vine în sprijinul posibilităţii ca în mormîntul de la Dulceanca să nu fi fost pus decît fragmentul descris în aceste pagini.

[2] Deoarece toate exemplarele cunoscute pînă de curînd în Europa au fost studiate şi în parte din nou ilustrate de J. Werner (*loc. cit.*), trimitem pentru reproducerile acestora numa la lucrarea sa.

[3] J. Werner, *op. cit.*, p. 61—62, pl. 27/4—5.

tehnică, la Buhăeni (Moldova de nord-est) [1], care de altfel are numai trei rînduri de celule cu pietre. De aceea ni se pare firesc să admitem că nici diadema din care făcea parte fragmentul de la Dulceanca nu va mai fi avut decît cel mult încă un rînd de pietre, deci în total cinci, deși s-ar putea foarte bine să nu fi avut decît cele patru rînduri păstrate.

Indiferent însă dacă diadema de la Dulceanca a avut sau nu încă un șir de celule cu pietre, este sigur că și marginea care lipsește a fost decorată cu șiruri orizontale de puncte « en repoussé », întocmai ca marginea păstrată, deoarece toate exemplarele cunoscute au ambele margini longitudinale ornamentate în același fel [2]. În felul acesta, exemplarul nostru a putut avea cel mult 4 cm lățime (dacă avea cinci rînduri de celule) și cel puțin 3,5 lățime (dacă n-a avut decît patru rînduri). Cît despre lungimea diademei, nu putem da nici o cifră precisă, dar trebuie să ne gîndim la circa 25—30 cm [3].

În ceea ce privește tehnica însăși de lucru a diademei de la Dulceanca (« cloisonné » cu celule conținînd pietre semiprețioase în rînduri orizontale și verticale paralele, ca și șirurile orizontale de puncte « en repoussé »), ea este absolut obișnuită pentru toate diademele similare cunoscute, așa încît nu este necesar să mai stăruim. Desigur că aceeași tehnică « en cloisonné » este caracteristică și pentru numeroase alte obiecte, nu numai pentru diademe; dar faptul acesta e bine cunoscut, așa încît nu ni se pare util să mai trecem în revistă toate descoperirile din țara noastră în care figurează diferite piese lucrate în aceeași tehnică [4]. De altfel această tehnică este răspîndită pe o zonă foarte vastă și tocmai de aceea ea singură nu este concludentă pentru o strînsă încadrare de ordin cronologic și nici pentru atribuirea diademei de la Dulceanca unui anumit grup etnic [5].

J. Werner, ultimul dintre acei care au studiat acest grup de obiecte, a ajuns la concluzia că toate cele nouă descoperiri de diademe de aur cu pietre « en cloisonné » — răspîndite în vastul spațiu din Kazakstan pînă în Ungaria și Silezia — care aparțin tipului general din care face parte și recent-descoperitul fragment de la Dulceanca, constituiau podoabe de cap ce-i însoțeau în morminte pe acei care le purtaseră în viață, nefiind lucrate în chip special ca podoabe funerare, tocmai fiindcă făceau parte din costumul lor [6]. Totodată, potrivit celor arătate de același cercetător, la toate cele nouă diademe de același tip, cunoscute de el pînă în 1956, foile de aur cu pietre în celule au fost fixate pe foi de bronz, pentru a li se da o rezistență mai mare, după cum dovedesc foile de bronz sau urmele acestora descoperite în toate cele nouă cazuri [7]. Această constatare

---

[1] Adrian Florescu, *Diadema de aur din epoca migrațiilor, de la Buhăeni* în *Dacia*, N.S., IV, 1960 *(sub tipar)*.

[2] J. Werner, *op. cit.* și A. Florescu, *op. cit.*

[3] Diadema de la Buhăeni va fi avut, după calculele lui A. Florescu *(op. cit.)*, circa 29,3 cm lungime, fiind lată de 4,2 cm. Diadema de la Csorna (Ungaria) are circa 29 cm lungime și 4 cm lățime (J. Werner, *op. cit.*, p. 62).

[4] Recent, cu prilejul publicării diademei de aur de la Buhăeni, s-a făcut trecerea în revistă a acestor descoperiri (A. Florescu, *op. cit.)*.

[5] În privința tehnicii generale a încastrării pietrelor semiprețioase, s-a arătat mai de mult (v. de ex. Herbert Kühn, *Die vorgeschichtliche Kunst Deutschlands*, Berlin, 1935, p. 194) că atît hunii cît și germanii au adoptat această tehnică în aceeași regiune de la nordul Mării Negre.

[6] J. Werner, *op. cit.*, p. 63.

[7] *Ibidem*, p. 62.

este valabilă și pentru diadema de la Buhăeni, pe care se observă urme clare de oxidare, datorite contactului îndelungat al foii de aur cu « căptușeala » de bronz [1]. Deși, în general, prinderea foii de aur pe această dublură se făcea prin îndoirea marginilor longitudinale ale foii de aur [2], unele dintre exemplare erau fixate cu nituri. J. Werner crede că găurile pentru nituri ale fragmentelor de diademă de la Höckricht (Silezia) ar fi fost făcute ulterior [3]; dar faptul că și diadema de la Buhăeni — oxidată din pricina dublurii de bronz sau de aramă, ale cărei resturi au fost observate chiar pe craniul scheletului [4] — are asemenea găuri pentru nituri, pare a dovedi că existau paralel două sisteme de fixare a foii de aur. Mai mult decît atît: după cum am arătat, fragmentul de diademă de la Dulceanca nu prezintă nici cea mai ușoară urmă de oxidare, fiind însă găurit. Este deci verosimil că diadema fusese inițial fixată pe o curea de piele (sau — mai puțin probabil — pe o căptușeală textilă). Faptul acesta (ca și existența găurilor pentru nituri la diadema de la Buhăeni) pare a dovedi că nu întotdeauna foaia de aur era îndoită de-a lungul celor două laturi longitudinale pe o foaie de bronz, ea putînd fi *cusută* pe o curea de piele sau pe o căptușeală textilă, chiar atunci cînd va fi avut și o dublură de bronz (ca la Buhăeni).

În legătură cu încadrarea cronologică a fragmentului de diademă de la Dulceanca, se poate spune că toți cercetătorii care au studiat în ultimul timp problema acestui tip de diademe și a diferitelor obiecte descoperite împreună cu ele, s-au oprit la aceeași datare. Atît Alföldi [5] cît și J. Harmata [6] și N. Fettich [7] au ajuns la concluzia că mormîntul princiar de la Szeged-Nagyszeksós din Ungaria, ca și toate descoperirile de la vest de Nipru, care conțin obiecte lucrate în același stil și în aceeași tehnică trebuie datate la începutul sec. V. Cel mai puternic argument în această privință îl constituie mormîntul de la Concești (Moldova), în care s-au găsit — precum se știe — alături de o foaie de aur cu rînduri de pietre încastrate în celule și de alte obiecte, și vase bizantine de argint, datate între 410—420 e.n. [8]. J. Werner socotește că vasele de argint de la Concești au fost lucrate de un meșter bizantin în preajma anului 400 e.n. [9] iar faptul că ele nu prezintă aproape de loc urme de uzură arată că au fost depuse în mormîntul de la Concești curînd după confecționarea lor [10]. Pe de altă parte, toate piesele considerate de Werner hunice (inclusiv diademele) nu pot fi anterioare anului 400 și nici posterioare mijlocului sec. V.

În ceea ce privește diademele de aur, tot Werner a arătat recent că ele au la bază o îndelungată evoluție, dar la vest de Nipru ele nu au pătruns decît

---

[1] A. Florescu, *op. cit.*

[2] J. Werner, *op. cit.*, p. 62.

[3] *Ibidem.* Deși, așa precum am spus, Werner afirmă că urme de bronz s-au găsit împreună cu toate diademele, el nu precizează dacă asemenea urme existau și pe fragmentele de diademă de la Höckricht. Iar întrucît nu am avut posibilitatea să consult articolul lui A. Götze în care au fost studiate aceste fragmente (în *Berzenberger Festschrift*, 1921, p. 57 și urm., citat după J. Werner) nu știu dacă și aceste fragmente erau sau nu oxidate.

[4] A. Florescu, *op. cit.*

[5] A. Alföldi, *Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung*, în *ArchHung*, IX, 1932.

[6] J. Harmata, în prefața la lucrarea lui N. Fettich, *La trouvaille de tombe princière hunnique à Szeged-Nagyszéksos*, în *ArchHung*, XXXII, 1953; v. p. 107 și urm.

[7] N. Fettich, *op. cit.*, p. 188.

[8] J. Werner, *op. cit.*, p. 86—87 și J. Harmata, *loc. cit.*, p. 106.

[9] J. Werner, *op. cit.*, p. 87.

[10] *Ibidem*

după anul 400 e.n. [1]. Într-adevăr, deși nu este cazul să reluăm aici întreaga sa argumentare, merită să fie amintită concluzia sa potrivit căreia iradierile culturale ale elementului conducător, călăreț-nomad, merg departe în prima jumătate a sec. V și influențează în chip deosebit de intensiv asupra lumii germane din centrul Europei; dar o dată cu prăbușirea imperiului lui Atila dispare tot ceea ce era specific nomad, chiar dacă mai înainte fusese primit de germani [2].

Faptul că *diadema* este considerată și ea un element specific al costumului *feminin* al nomazilor, negăsindu-se în mormintele din aceeași epocă ce pot fi atribuite germanilor, în timp ce fibulele nu se găsesc în mormintele hunice [3], trebuie interpretat în sprijinul atribuirii descoperirii de la Dulceanca acestei populații de călăreți-nomazi [4]. Aceeași concluzie credem că este valabilă de altfel și pentru diadema de la Buhăeni-Moldova (deși A. Florescu evită să se pronunțe în această privință), așa încît se poate spune că numărul diademelor hunice a crescut în ultimul timp cu două exemplare.

Pe de altă parte, faptul că — după cum s-a spus — diadema este un element al costumului feminin, iar scheletul din mormîntul de la Dulceanca aparține unui bărbat, nu poate însemna că fragmentul descris mai sus nu ar proveni dintr-o diademă, deoarece toate caracteristicile sale pledează în acest sens. De aceea este probabil că diadema s-a rupt sau a fost ruptă într-o împrejurare oarecare și diferitele ei fragmente au intrat în posesia mai multor indivizi, ca obiecte de o anumită valoare. Unul dintre aceștia a fost înmormîntat împreună cu fragmentul găsit la Dulceanca. Dacă la aceasta se adaugă și deformarea intenționată a craniului, precum și unele caractere mongoloide ale lui [5], nu mai este nici o îndoială că scheletul aparținea unui hun și nu unui german, deoarece populațiile germanice (= goții) nu practicau obiceiul deformării intenționate a craniului.

Ar mai rămîne de văzut acum dacă această atribuire a diademei de la Buhăeni și a fragmentului de la Dulceanca concordă cu celelalte date arheologice și cu datele izvoarelor scrise. Se știe că — năvălind pînă în Europa Centrală — hunii au dislocat și supus triburile germanice aflate în zona extra-carpatică a țării noastre, fără ca, bineînțeles, să poată fi vorba de o ocupare în adevăratul înțeles al cuvîntului a acestei regiuni și de o adevărată populare intensă cu elemente hunice, tocmai din pricina caracterului războinic-nomad al hunilor. De aceea, acest aspect al problemei nu mai comportă vreo discuție. Din punct de vedere arheologic însă, este interesant de precizat că pînă de curînd singura descoperire hunică certă din răsăritul țării noastre era constituită de mormîntul de la Concești, iar în sud-vestul țării se cunoșteau numai cîteva cazane și resturi de cazane

---

[1] J. Werner, *op. cit.*, p. 61—68.

[2] *Ibidem*, p. 95.

[3] *Ibidem*, p. 91—92. Vorbind despre diademele de acest tip descoperite în sudul U.R.S.S., Herbert Kühn socotea *(op. cit.*, p. 177) că nu se poate spune despre ele că sînt germanice, deoarece în multe locuri ele au fost găsite împreună cu obiecte hunice. Dar tocmai de aceea credem că J. Werner are dreptate cînd le consideră pe toate drept hunice.

[4] Orientarea N-S a scheletului din mormîntul de la Dulceanca este identică aceleia a scheletului din mormîntul de la Csorna (vestul Ungariei) în care s-a găsit una dintre cele mai tipice și mai frumoase diademe hunice. Dar multe alte morminte hunice din Ungaria erau orientate S-N și chiar în alte direcții (v. M. Parducz, *Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn*, in *ActaArch*, XI, p. 309 și urm., v. p. 379—384).

[5] Aceste precizări au fost făcute de Dr. Dardu Nicolăescu-Plopșor. Studiul său asupra craniului de la Dulceanca va apărea în *Dacia*, V, 1961.

tipic-hunice [1]. De curînd însă s-au găsit şi unele fragmente de cazan hunic chiar la sud-est de Bucureşti, lîngă Dunăre, în apropiere de lacul Mostiştea [2].

Descoperirea de la Dulceanca, localitate situată în sud-vestul Munteniei, constituie o nouă mărturie a prezenţei hunilor la nordul Dunării muntene şi ne dă dreptul să admitem că nu numai Oltenia, ci întreaga regiune a cîmpiei dunărene a fost sub stăpînirea hunilor. Ceea ce este foarte firesc, dacă ţinem seama că tocmai această regiunea era cea mai indicată pentru trecerea peste fluviu, în imperiul roman, a războinicilor nomazi.

VLADIMIR DUMITRESCU

НОВОЕ СВИДЕТЕЛЬСТВО О БЫТОВАНИИ ГУННОВ В ВАЛАХИИ: ЧАСТЬ ЗОЛОТОЙ ДИАДЕМЫ ИЗ ДУЛЧАНКИ

РЕЗЮМЕ

В мае 1960 г. на территории деревни Дулчанки (с. Албешти, приблизительно в 100 км к западу от Бухареста) на глубине примерно 2 м был обнаружен человеческий костяк и около него часть золотого листа с 16 камнями, вделанными по технике « cloisonné ». При немедленном исследовании на месте была обнаружена только разбитая голова скелета; все же автор установил, что скелет был ориентирован с севера на юг. Некоторые черепки керамики и другие остатки свидетельствуют о спорадическом бытовании в этом месте в конце III и начала IV в. Часть же золотого предмета показывает, что погребение сооружено приблизительно на один век позднее.

Этот обломок — часть диадемы из листового золота (3,2 x 2 см), украшенной по одному краю двумя горизонтальными рядами по технике «en repoussé»; на остальной части находятся 4 горизонтальных ряда выпуклых полос, в которые вделано 16 оранжево-красных камней (альмандин) в виде ромба, треугольника или полукруга. Неизвестно, был ли на диадеме еще ряд камней.

Согласно заключениям И. Вернера, золотые диадемы типа с тремя и многими рядами камней (найденные на обширном пространстве от Казахстана до Венгрии и Силезии) проникли к западу от Днепра только после 400 г. н. э., одновременно с гуннами, будучи частью женского убора. Деформированный череп скелета доказывает также, что фрагмент диадемы принадлежит гунам. Поскольку скелет в Дулчанке принадлежит мужчине, это свидетельствует о том, что диадема была сломана раньше и что ее различные части принадлежали многим лицам.

[1] Cele cunoscute mai demult sînt acelea din Oltenia, publicate de I. Nestor şi C.S. Nicolăescu-Plopşor (*Hunnische Kessel aus der Kleinen Walachei*, în *Germania*, 21, 1937, p. 178—182). Alte piese din Oltenia la D. Tudor, *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 375, fig. 10; *ibidem*, XI—XII, 1945—1947 p. 189, fig. 35/1, 2, 7; idem, *Oltenia romană*, ed. II, Bucureşti, 1958, p. 360—361.

[2] Bucur Mitrea şi N. Anghelescu, *Fragmente de cazan hunic descoperite în sud-estul Munteniei*, în *SCIV*, XI, 1960, p. 154—158.

Датируемая периодом, непосредственно следующим за 400 г. н.э., и обнаруженная после недавней находки фрагментов гуннского бронзового котла к юго-востоку от Бухареста и золотой диадемы в Бухэени-Молдова, диадема из Дулчанки является новым доказательством бытования гуннов не только в Олтении, но и на равнине к северу от Дуная; чтобы, переправившись через Дунай, вступить в римские провинции, они должны были занять и Валахию.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Часть диадемы из Дулчанки (1/1).

UN NOUVEAU TÉMOIGNAGE DE LA PRÉSENCE DES HUNS EN VALACHIE: LE FRAGMENT DE DIADÈME EN OR DE DULCEANCA

RÉSUMÉ

On a découvert, en mai 1960, sur le territoire du village de Dulceanca (commune d'Albeşti, à environ 100 km à l'ouest de Bucarest), un squelette humain, enfoui à une profondeur d'environ 2 m et, à côté de lui, un fragment de feuille d'or, portant 16 pierres serties en « cloisonné ». Procédant immédiatement à des recherches sur place, l'auteur n'a plus trouvé que la tête brisée du squelette, mais a pu apprendre que le squelette avait été orienté nord-sud. Des fragments céramiques et d'autres vestiges ont montré qu'il y avait eu là un habitat sporadique, de la fin du IIIe siècle et du début du IVe. Par contre le fragment d'objet en or prouve que la sépulture lui est postérieure d'environ un siècle.

Ce fragment provient d'un diadème en feuille d'or, de 3,2 × 2 cm, décoré à l'une de ses extrémités de deux rangées horizontales « en repoussé ». Le reste de sa face présente quatre rangées horizontales de cloisons dans lesquelles sont serties 16 pierres rouge-orangé (almandines), demi-circulaires, triangulaires ou en losanges. On ne peut pas savoir si le diadème avait eu encore une autre rangée de pierres.

Selon les conclusions de J. Werner, les diadèmes d'or du type à trois rangées de pierres ou davantage (découverts sur un vaste espace, depuis le Kazakstan jusqu'en Hongrie et en Silésie) n'ont pénétré à l'ouest du Dniéper qu'après l'an 400 de notre ère, en même temps que les Huns dont le costume féminin les connaissait. L'attribution du fragment de diadème de Dulceanca aux Huns est confirmée d'ailleurs par la déformation intentionnelle du crâne du squelette. Le fait que le squelette de Dulceanca appartient à un homme prouve que la pièce avait été brisée depuis assez longtemps et que ses différentes parties étaient devenues la propriété de plusieurs individus.

Datant des premières années du Ve siècle de notre ère et venant après la découverte récente de fragments d'un chaudron hunique en bronze au sud-est de Bucarest et d'un diadème en or à Buhăeni (Moldavie), la pièce de Dulceanca constitue un nouveau témoignage de la présence des Huns dans la plaine de la Valachie, et pas seulement en Olténie. D'ailleurs, pour traverser le Danube, afin d'attaquer les territoires romains, il était tout à fait indiqué qu'ils occupassent aussi la Valachie.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. – Fragment de diadème trouvé à Dulceanca (1/1).

FENOMENELE PERIGLACIARE ȘI STRATIGRAFIA PALEOLITICULUI

Într-o scurtă notă apărută în Dacia II [1], am încercat să fac unele corelări geocronologice între diferitele etape de dezvoltare ale paleoliticului nostru superior în aer liber, și unele fenomene periglaciare observate în profilurile așezărilor paleolitice săpate la Ceahlău pe Valea Bistriței în zona lacului Bicaz, la Cremenea pe valea Buzăului în Țara Bîrsei și la Bicsad în Țara Oașului.

După cum știm, pînă de curînd la noi nu se vorbea de loc despre existența unor fenomene periglaciare, iar cei care observaseră asemenea fenomene le-au socotit drept niște simple curiozități, fără a le da interpretarea cuvenită. În timpul din urmă, cu deosebire geomorfologii noștri au adus și continuă să aducă numeroase contribuții privitoare la asemenea fenomene pe care le întîlnesc în cercetările lor. Pe baza acestor semnalări s-a schițat chiar o hartă a răspîndirii fenomenelor periglaciare care interesează geografia atît de deosebit în ceea ce privește relieful [2].

Aceste constatări îndreptățesc pe cercetătorii noștri să afirme astăzi că: « Întreg teritoriul Republicii Populare Romîne a fost cuprins în aria climatului periglaciar pleistocen, bineînțeles cu atenuarea formelor respective către sudul țării » [2].

Majoritatea acestor valoroase contribuții la studiul periglaciarului din Romînia se referă însă de obicei la formele de relief, rezultat al ultimelor acțiuni periglaciare, nu și la forme îngropate rezultat al unor acțiuni periglaciare mai vechi.

Drept rezultat al lipsei de cercetări în adîncime, geografii noștri sînt foarte rezervați în a preciza dacă peste întreg întinsul țării noastre s-au răsfrînt « una sau mai multe faze periglaciare», admițînd « că ultima fază wurmiană să fie aceea care a lăsat urmele cele mai sigure și cele mai întinse de modelaj periglaciar » [2].

---

[1] C.S. Nicolăescu-Plopșor, *Les phénomènes péryglaciaires et la géochronologie du paléolithique supérieur de terrasse en Roumanie*, în *Dacia*, N.S. II, 1958, p. 384–391.

[2] T. Morariu, V. Mihăilescu, Ș. Dragomirescu et Gr. Posea, *Le stade actuel des recherches sur le péryglaciaire de la* R.P. *Roumaine*. Recueil d'études géographiques concernant le territoire de la République Populaire Roumaine publiées à l'occasion du XIXe Congrès International de Géographie, Stockholm, 1960, p. 45–53.

În prezenta notă, voi stărui pe scurt asupra unui alt aspect al problemei periglaciare, care are contingenţe cu arheologia paleolitică şi anume, asupra grijii pe care trebuie să o aibă arheologul paleolitician în timpul săpăturilor precum şi în ceea ce priveşte interpretarea stratigrafică a straturilor de cultură paleolitice afectate de fenomenele periglaciare, atît în aşezările de sub aer liber cît şi în cele din peşteri. Această notă nu reprezintă altceva decît un îndreptar, o sugestie către cei care fac săpături asupra paleoliticului nostru.

★

Prima noastră contribuţie a avut darul să pună problema dezvoltării depozitelor ultimei glaciaţiuni şi succesiunea în timp a unor fenomene glaciare şi prin interpretarea acestora să tragem unele concluzii de ordin cronologic pentru încadrarea fazelor de dezvoltare ale paleoliticului nostru superior.

Într-o recentă contribuţie asupra morfologiei glaciare a Carpaţilor de pe teritoriul R.P.R., constatările noastre asupra existenţei celor trei stadii glaciare wurmiene este acceptată, fapt care tinde să ducă implicit la o nouă interpretare a glaciaţiunilor carpatice.

Problema cu care venim nu este o noutate. Ea a fost pusă atît pentru depozitele din peşteri cît şi a celor din aer liber.

W. Chmielewski, în nota sa «Problemele periglaciare în studiul paleoliticului în Polonia» [1] ne spune că aşezările paleolitice din R.P. Polonă « se găsesc în conexiune directă sau indirectă cu mediul periglaciar».

Arheologii polonezi Sawicki şi Krukowski au observat încă de timpuriu unele structuri periglaciare în profilurile aşezărilor paleolitice de la Gródek Ojkow-Piekary şi Góra Pulawska; Krukowski, pornind de la unele puncte de vedere ale lui H. Breuil, este chiar primul care foloseşte faptele periglaciare într-o încercare de cronologizare a paleoliticului polonez, iar Sawicki subliniază în lucrările sale relaţiile care există între fenomenele periglaciare şi faptele arheologice. Dar ceea ce ne interesează în chip cu totul deosebit în legătură cu nota de faţă, e constatarea pe care o face acesta din urmă asupra influenţei climatului periglaciar, asupra depunerilor loessoide cuprinzînd materiale arheologice, influenţă care merge pînă acolo încît ajunge să « răstoarne stratigrafia primitivă a straturilor culturale antrenînd deplasarea obiectelor şi distrugerea lor » [1].

Jan Dylik, Maria Chmielewska, Waldemar Chmielewski, într-un studiu asupra depozitelor dintr-o peşteră situată în locul numit « Dziadova Skala » [2], constată că straturile acestei peşteri au fost puternic afectate de structuri periglaciare. Stabilindu-se cu grijă profilul s-a ajuns la interpretarea dinamică a depozitelor şi a înţelegerii mediului climatic care a contribuit la formarea lor. O secţiune transversală într-o structură periglaciară reprezentată printr-o serie de involuţii închise, ne arată deformarea stratului cultural şi distrugerea formaţiei lui iniţiale (fig. 1). Fenomenele periglaciare au dus apoi la puternice dezagregări din tavanul şi pereţii peşterii, fapt care înlesneşte încadrarea geocronologică

[1] W. Chmielewski, *Problèmes péryglaciaires dans l'étude du Paléolithique en Pologne*, în *Biuletyn péryglacjalny*, nr. 4, Lódz, 1956, p. 185–194.

[2] Jan Dylik, Maria Chmielewska, Waldemar Chmielewski, *Badanie osadow jaskiniowych w Dziadowej Skale (Etude des dépôts de la Grotte au lieu dit « Dziadowa Skala »)*, în *Biuletyn péryglacyalny*, nr. 1, Lódz, 1954, p. 143–147.

a sedimentelor. Aceleaşi acţiuni periglaciare duc la crăparea şi frîngerea unor oase care din necunoştinţa cauzelor ce au dus la aceasta pot fi interpretate ca unelte ale omului primitiv.

În legătură cu această problemă Janusz K. Kozlowski într-o notă privitoare la pretinsa cultură a vînătorilor de urşi de peşteră discută rolul pe care l-au avut factorii periglaciari în producerea acestor aşa-zise unelte de os din peşterile

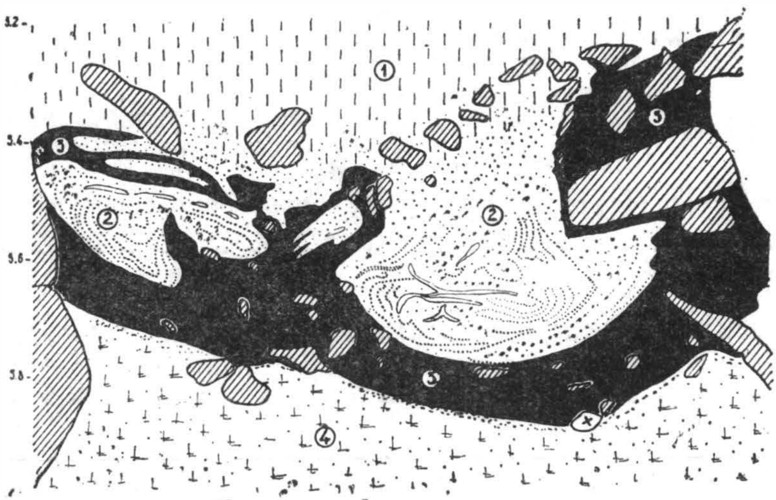

Fig. 1. — Dziadova Skala — Secţiune transversală într-o structură congelifluctivă.
1, formaţie de loess; 2, nisip roşu deschis cu granulaţie diversă; 3, strat de cultură; x, os de animal; 4, formaţie argiloasă brună cu oxizi de maganeziu.

de înălţime. Caracterul lor intenţionat susţinut de E. Bächler, K. Hermann şi alţii şi combătut de J. Bayer, F. Koby, J. Spahni şi A. Schmidt este explicat prin acţiunile de umflare a straturilor datorite îngheţului, acţiune care putea să aducă implicit la asemenea pseudo produse. Astfel, după autor multe din aceste peşteri care au fost atribuite culturii vînătorilor de urşi de peşteri, prin faptul că s-au descoperit aici unelte de os, nu pot fi considerate a fi fost locuite de omul paleolitic întrucît acolo nu s-a descoperit nici măcar o unealtă caracteristică de piatră [1].

În Cehoslovacia Fr. Prosek în 1953 [2] şi apoi în colaborare cu V. Lozek în 1957 [3], au notat cu grija cuvenită, dărîmăturile rotunjite aparţinînd interstadiului W I, W II, precum şi depunerile loessoide tulburate şi chiar răsturnate de acţiunile de crioturbare care au schimbat cu totul poziţia iniţială a depunerilor.

---

[1] Janusz K. Kozlowski, *W sprawie tzw. kultury lowców niedźwiedzia jaskiniowego (Le problème de la prétendue culture des chasseurs de l'ours des cavernes)*, în *Acta archeologica carpatica*, t. I, f. 2, p. 243—263.

[2] F. Prosek, *Vyzkum jeskyne Dzerave Skaly v Malych Karpatech (Fouilles dans la grotte de Dzerava Skala, Petites Karpathes)*, în *AR*. 1951, III, p. 293.

[3] F. Prosek, V. Lozek, *Stratigraphische Übersicht des tschechoslowakischen Quartärs. Eiszeitalter und Gegenwart*, 1957, 8, p. 37.

Frecvente deplasări ale straturilor de cultură au constatat arheologii cehoslovaci şi în aşezările paleolitice în aer liber.

Cunoaşterea din ce în ce mai aprofundată a consecinţelor, a dinamicii fenomenelor periglaciare asupra straturilor de cultură paleolitice, îl împiedică pe arheolog de a mai ajunge la unele false atribuiri stratigrafice.

În legătură cu aceasta voi stărui mai pe larg asupra unei lucrări de curînd apărută. Este vorba de lucrarea privitoare la paleoliticul de pe Nistrul mijlociu, redactat de arheologul A. P. Cernîş şi geologul I. K. Ivanova[1]. Primul se ocupă de problemele arheologice ale paleoliticului superior, iar cel de-al doilea de condiţiile geologice de descoperire a bogatelor aşezări cu mai multe straturi de cultură, descoperite în această regiune.

Neţinîndu-se seama de faptul că unele obiecte se pot deplasa datorită unor fenomene ce au avut loc aici ca rezultat al influenţelor climatului periglaciar care a domnit în stadiul ultimei glaciaţiuni, stratigrafia aşezărilor săpate nu apare suficient de clară. În profilurile stratigrafice întocmite cu destulă grijă de I. K. Ivanova, sînt notate urmele fenomenelor periglaciare dintre care unul este şi descris în text cu un pronunţat simţ de observaţie.

Arheologul A. P. Cernîş se ocupă cu meticulozitate de poziţia pe orizontală a fiecărei aşchii de silex, a fiecărui os şi a fiecărui cărbune, reuşind prin această migăloasă metodă să delimiteze vetrele de foc şi gropile de locuinţe, fapt nu lipsit de importanţă. Pe lîngă numeroase figuri cu asemenea notări de şantier ni se prezintă şi cîteva secţiuni stratigrafice schematice în care nu apare însă notat nici un fenomen periglaciar.

În schimb, colaboratoarea sa I. K. Ivanova prin secţiunile ce ne prezintă asupra malului drept al Nistrului la Cormani în fig. 4 şi prin profilurile aşezării Molodova I date în fig. 7, 9 şi 10 ne face să înţelegem unele fapte care merită a fi discutate.

Începînd cu fig. 4 intrăm în problemă. Aşa-zisele aşezări magdaleniene care de fapt nu reprezintă decît un aurignacian superior oriental, un kostenkian cum îi spunem noi apar în depunerile de luturi loessoide deluviale, ce se aştern ca o manta continuă, fie peste rocile mai vechi în care Nistrul şi-a sculptat terasele, fie peste aluviunile de terasă. Schema aceasta ca şi cea de la fig. 9, ne arată că ne aflăm în faţa unor puternice acţiuni de pantă care au putut merge prin şiroire şi congeliflucţie chiar pînă la suprapunerea unor dovezi de cultură materială mai vechi scurse de sus, peste unele mai noi. În figura 9 şi 10 se văd notate chiar unele formaţiuni congelifluctive care au dus în mod sigur la deplasarea straturilor de cultură inferioară.

Dar să ne oprim mai pe larg asupra unui fenomen periglaciar, absent în schiţele stratigrafice ale arheologului, dar conturat cu grijă în secţiunile schematice ale geologului (fig. 2). În aceste două secţiuni, ne apare cu totul clară o uriaşă pană de gheaţă care a străbătut în creşterea ei toate straturile paleoliticului pînă în apropierea stratului musterian.

Cunoscînd cauzele apariţiei penelor de ghiaţă şi dinamica creşterii lor într-un stadiu glaciar, precum şi dispariţia lentă a gheţei interioare într-un interstadiu sau în holocen, precum, şi înlocuirea treptată a volumului de gheaţă

[1] A.P. Cernîş, *Поздний палеолит среднего Приднестровья* şi I. K. Ivanova, *Геологические условия нахождения палеолитических стоянок среднего Приднестровья* in *Труды комиссии по изучению четвертичного периода*, Moscova, 1959.

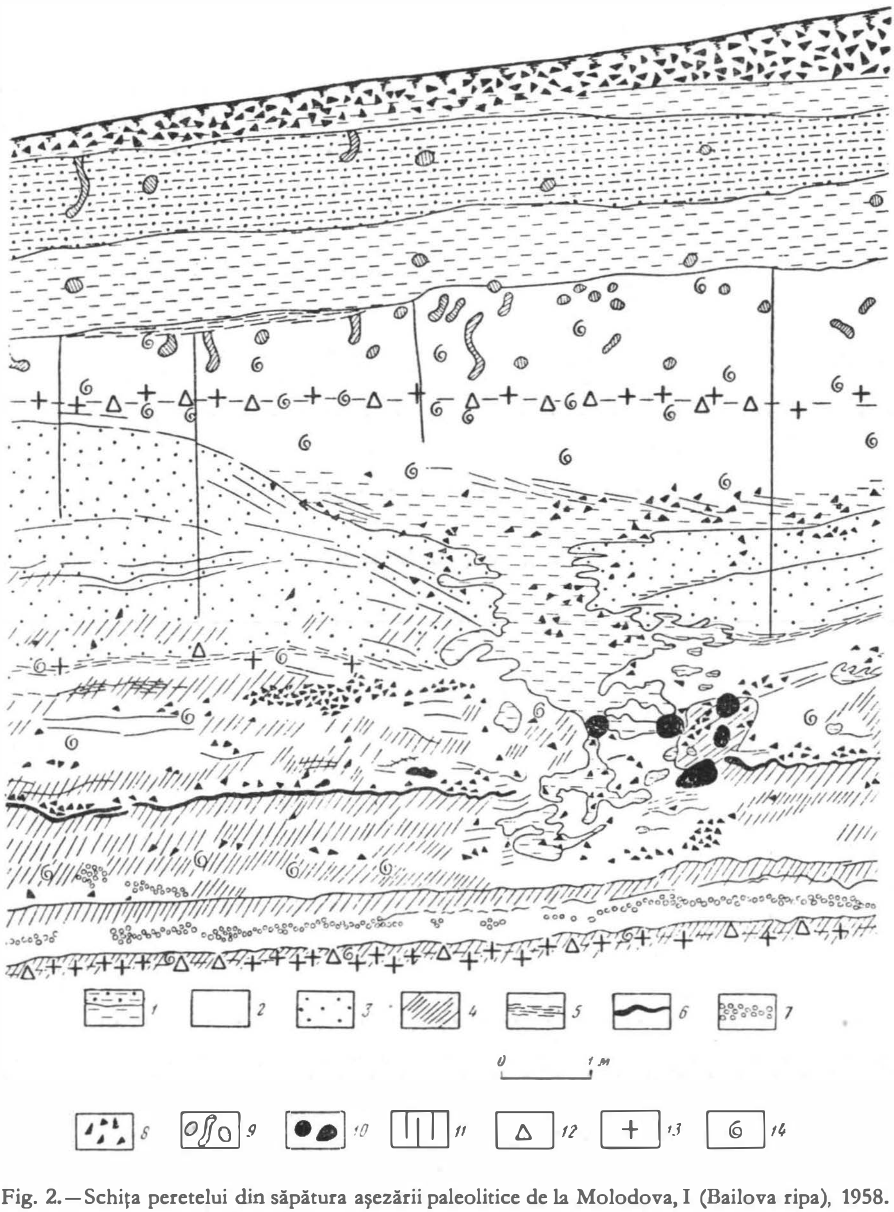

Fig. 2.—Schiţa peretelui din săpătura aşezării paleolitice de la Molodova, I (Bailova ripa), 1958.

1, strat de pămînt; 2, lut loessoidal galben-cenuşiu; 3, lut nisipos şi sol nisipos; 4, porţiuni şi straturi argiloase cenuşii; 5, strat verzui-roşcat de nisipuri lutoase îmbogăţit cu glauconit; 6, strat «funinginos»; 7, inclusiuni de cremene măruntă rulată; 8, prundiş de cremene; 9, crotovine; 10, spălături suffosionate; 11, crăpături verticale cu calcar în pereţi; 12, unelte de cremene; 13, resturi de vertebrate; 14, cochilii de melci. Liniile orizontale şi înclinate indică direcţia stratificării luturilor.

cu material din jur şi mai ales din partea superioară, e lesne de înţeles cum o dată cu materialul de umplere sînt antrenate şi materiale arheologice din straturile superioare, uneori chiar pînă la vîrfurile rădăcinilor acestor pene de gheaţă.

Cel care a întocmit profilurile amintite, le-a întocmit cu toată conştiinciozitatea, dînd un contur perfect penei de gheaţă trecînd — evident după datele de şantier — unele silexuri chiar în materialul de umplere al penei de gheaţă, fapt cu totul normal în asemenea împrejurări.

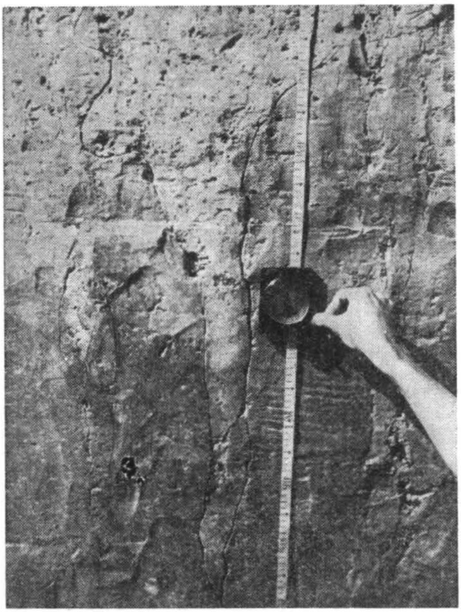

Fig. 3. — Bofu Mic. Pană de ghiaţă.

Ce este totuşi curios, este prezenţa unor silexuri, tocmai în gura pîlniei de umplere a penei de gheaţă, dînd impresia continuării stratului de cultură şi acolo unde datorită dislocării făcute de gheaţă silexurile nu mai aveau ce căuta.

De altfel nu este singura pană de gheaţă care a apărut aici. O altă pană ilustrată în fig. 8 a fost descoperită în 1952 şi, de obicei, unde sînt pene de asemenea dimensiuni, sînt şi pene mai mici care produc obişnuit aceleaşi deranjamente stratigrafice.

Un exemplu de ceea ce în mod sigur s-a întîmplat din aceste cauze, este faptul că lamele microlitice cu latura teşită din straturile superioare, coboară pînă în stratul 10, considerat de autor drept solutrean (a se vedea în sprijinul acestei afirmaţii fig. 33 Molodova V strat 10 nr. 8—11; fig. 34, Molodova V strat 9 nr. 13; fig. 38, Molodova V strat 7 nr. 15—20; fig. 43, Molodova V strat 5 nr. 9—11; fig. 52, Molodova V strat 2 nr. 16; fig. 55, Molodova V, strat 10 nr. 15; fig. 57, Molodova V strat 1 nr. 8—9).

Din cele expuse mai sus se vede cum în asemenea condiţii, se poate ajunge prin coborîrea pe verticală a pieselor aproape la o uniformizare a asociaţiei de unelte descoperite în straturi arheologice mult mai depărtate ca timp între ele.

Dacă arheologul nu ţine seama în săpătura sa şi în interpretarea materialelor descoperite de aceste schimbări de poziţie, atît pe verticală cît şi pe orizontală, va ajunge evident la susţinerea unor situaţii cu totul nefireşti.

Deşi depunerile lutoase ale aşezărilor în aer liber din ţara noastră ca şi depozitele din peşteri sînt mai puţin afectate de asemenea fenomene periglaciare, totuşi nu putem să nu subliniem întîlnirea lor în cursul cercetărilor noastre. Astfel la Ceahlău, pe unele din terasele Bistriţei, penele de gheaţă erau destul de frecvente, dar numai în unele rare cazuri am găsit unelte de silex în conţinutul de umplere al penelor de gheaţă (fig. 3).

La Ceahlău-Lutărie o vatră de foc a fost deplasată din poziţia ei iniţială (fig. 4). În schimb la Cremenea, penele de gheaţă şi crăpăturile solului celular

au atras mai jos unele obiecte din stratul superior. Numai astfel ne explicăm — prin coborîrea pe verticală în golul unei pene de gheaţă — prezenţa unui nucleu microlitic tocmai în aluviunile de bază ale terasei, aluviuni pînă la care pătrundeau uneori vîrfurile acestor pene.

La Buda, în trei cazuri am aflat unele silexuri din stratul paleolitic superior rămase chiar în poziţie verticală în drumul lor de coborîre. Forţa de presiune a

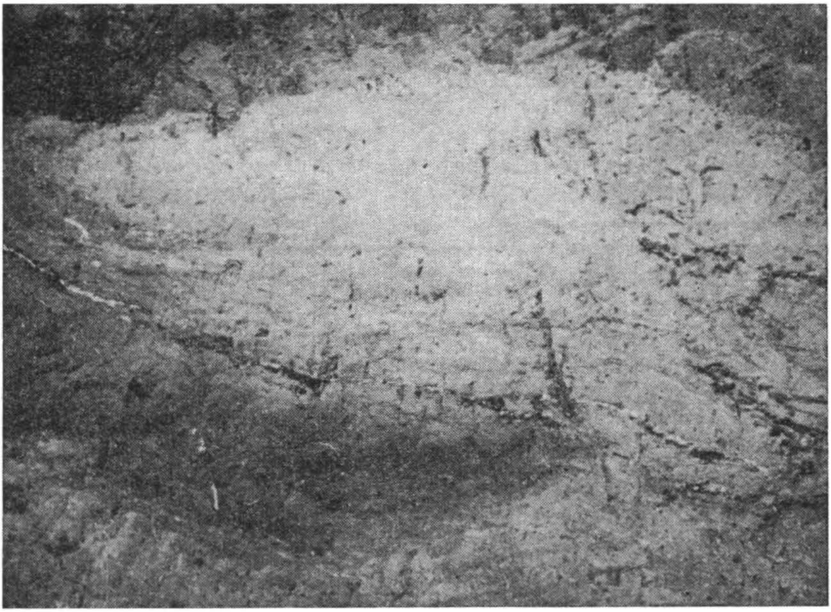

Fig. 4. — Ceahlău — Lutărie. Vatră cu oase sfărîmate şi deplasate din poziţia lor iniţială prin congeliflucţie.

involuţiilor, de presiune şi transport a congeliflucţiilor, duce la unele deranjamente greu de înţeles fără cunoaşterea dinamicei periglaciare (fig. 5).

În ceea ce priveşte depozitele din peşteri, ele au fost mai puţin afectate de fenomenele care ar fi produs unele deplasări sau coborîri pe verticală. Totuşi, dinamica periglaciară a desgărdinării prin îngheţ a bulgărilor şi stîncilor din tavanul şi pereţii peşterilor în straturi puternice cu colţuri tăioase în stadiile glaciare şi bolovani mai mici şi rotunjiţi în interstadii, au alcătuit un punct de plecare în interpretarea geocronologică a acestor depuneri.

Într-un singur caz, în Peştera Curată de la Nandru, săpăturile noastre au întîlnit o puternică involuţie închisă unde prin trierea mecanică a carbonatului de calciu s-a creat o pungă internă care a deplasat în lături conţinutul stratului de cultură musteriană.

După expunerea celor de mai sus, se naşte întrebarea: care este metoda de săpătură ce trebuie aplicată într-o depunere afectată de fenomenele periglaciare?

Iată ce propunem noi. Să se sape în trepte de cîte cinci pînă la maximum zece centimetri. După fiecare rînd săpat, acolo unde se ajunge în orizontul

străbătut de penele de gheaţă sau de crăpăturile solului celular, să se răzuie cu grijă pămîntul pe orizontală spre a se delimita suprafeţele penelor de gheaţă şi crăpăturilor. Tot ce se găseşte în conţinutul de umplere al acestora să se pună deoparte, oprindu-se pentru stratul de cultură respectiv, numai ce se găseşte la locul lui. O dată stabilit conturul penelor de gheaţă în partea lor superioară, va fi uşor să se elimine obiectele antrenate pe verticală, descoperite în continuarea

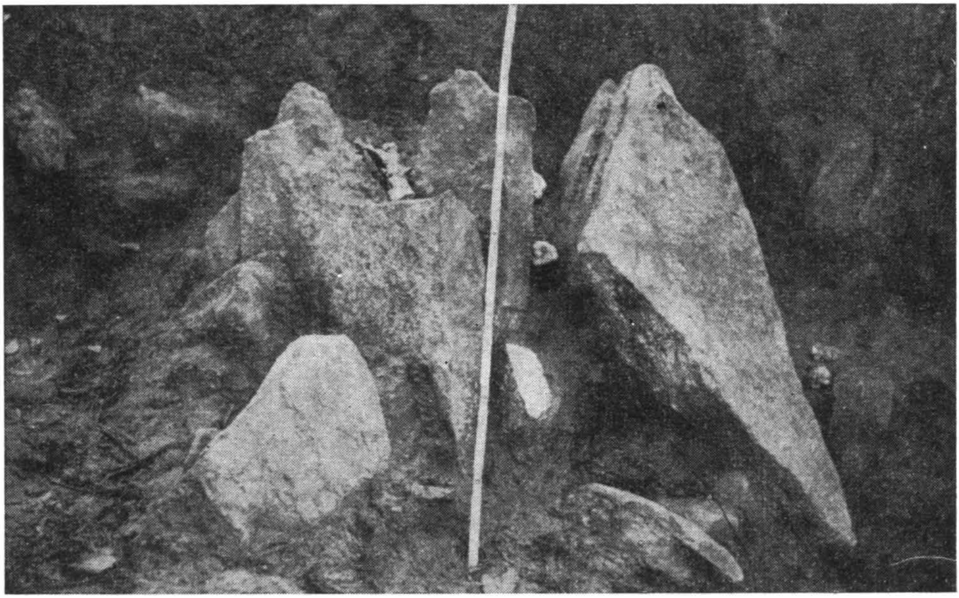

Fig. 5. — Ceahlău — Lutărie. Lespezi de gresie deplasate pînă la aşezarea lor în poziţie verticală datorită presiunii şi transporturilor congelifluctive.

săpăturii. Cum atît penele de gheaţă cît şi crăpăturile celulare, pe măsură ce coboară în adînc, se micşorează, grija va fi cu atît mai mare cu cît se adîncesc. Involuţiile şi congelifluctiile vor fi depistate prin răzuirea cu grijă a pereţilor săpăturilor spre a se vedea ce straturi culturale au afectat ele în dinamica formării lor şi unde putem omologa piesele deplasate de la locul lor prin aceste acţiuni.

În orice caz, săpăturile pe suprafeţe întinse nu sînt de recomandat. Cea mai bună metodă o socotim pe aceea a şanţurilor înguste paralele, lăsîndu-se martori stratigrafici între ele. Toate descoperirile notate pe orizontală, după eliminarea pieselor deplasate, se vor proiecta în malurile şanţurilor jumătate pe stînga şi jumătate pe dreapta spre a avea poziţia lor stratigrafică şi pe verticală. Mai apoi se sapă şi martorii intermediari obţinîndu-se o suprafaţă cît mai mare dar cu numeroase profiluri care ne permit să greşim mai puţin în interpretarea noastră stratigrafică decît atunci cînd ne angajăm dintru început la o săpătură de mare întindere.

În concluzie, arheologul paleolitician, care atacă un obiectiv dintr-o zonă periglaciară, fie că acest obiectiv este în aer liber, fie că este în peşteră, e dator să cunoască îndeaproape dinamica acestor fenomene asupra straturilor geologice.

Aluviunile, depozitele deluviale, formaţiunile loessoide şi paleosolurile din aşezările în aer liber ca şi aluviunile de bază, straturile de prăbuşire, depunerile eoliene şi de şiroire, ca şi aporturile animale din peşteri în care se află incluse dovezile lăsate de omul paleolitic, au fost cu atît mai mult tulburate cu cît aşezările sînt mai spre nord sau la mai mare altitudine unde acţiunile periglaciare au fost mai puternice. Fără o asemenea cunoaştere, stratigrafia paleolitică rămîne o simplă iluzie, obiectele descoperite neputînd fi omologate pe straturi decît la întîmplare sau pe baze tipologice, ceea ce dăunează unei juste interpretări.

C.S. NICOLĂESCU-PLOPŞOR

ПРИЛЕДНИКОВЫЕ ЯВЛЕНИЯ И СТРАТИГРАФИЯ ПАЛЕОЛИТА

РЕЗЮМЕ

Исходя из опубликованного в археологическом журнале «Dacia», II (N.S.) своего сообщения о приледниковых явлениях и геохронологии верхнего палеолита в РНР, автор рассматривает в данной работе другой аспект вопроса о приледниковых явлениях, тесно связанный с археологией палеолита, а именно необходимость с большим вниманием подходить к раскопкам культурных слоев, пострадавших от приледниковых явлений, как в поселениях на открытом воздухе, так и в пещерных.

Указав вкратце на значение, которое придают вопросу о приледниковых явлениях в связи с палеолитическими исследованиями в Польше и Чехословакии, автор останавливается на работе археолога А. П. Черныша и геолога И. К. Ивановой о среднеднестровском палеолите. Он приходит к заключению, что если не учитывать разрушений, вызванных приледниковыми явлениями, то стратиграфия значительного палеолитического поселения Молодова V с несколькими культурными слоями не вполне ясна, поскольку некоторые предметы могли попасть из верхних слоев в нижние.

В заключение автор указывает на подобные явления и в РНР и советует исследователям принимать надлежащие меры предупреждения, рекомендуя им и определенную технику раскопки.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Поперечный разрез в оттаявшей структуре. 1, формация из лесса; 2, светло-красный песок с различной зернистостью; 3, культурный слой; х, кость животного; 4, коричневая глинистая формация с окисями марганца.

Рис. 2. — Чертеж стены раскопа палеолитического поселения в Молодове, I (Баилова рыпа), 1958: 1, слой земли; 2, желтовато-серая лессовидная глина; 3, песчаная глина и песчаная почва; 4, серые глинистые участки и слои; 5, красновато-зеленый слой глинистых песков глауконитом; 6, «закоптелый» слой; 7, мелкие кремневые включения; 8, кремневый щебень; 9, кротовые норы; 10, суффозионные смывы; 11, вертикальные трещины с известняком в стенках; 12, кремневые орудия;

13, остатки позвоночных животных; 14, раковины улиток. Горизонтальные и наклонные линии указывают направление стратиграфии глинистых почв.

Рис. 3. — Бофу Мик. Ледниковый клин.

Рис. 4. — Чахлэу. Лутэрие. Очаг с раздробленными костями, смещенными вследствие оттаивания.

Рис. 5. — Чахлэу. Лутэрие. Сдвинутые плиты песчаника расположены вертикально вследствие давления и смещения из-за оттаивания.

LES PHÉNOMÈNES PÉRIGLACIAIRES ET LA STRATIGRAPHIE DU PALÉOLITHIQUE

RÉSUMÉ

Prenant pour point de départ sa Note parue dans « Dacia » II N.S. au sujet des phénomènes périglaciaires et de la géochronologie du paléolithique supérieur de Roumanie, l'auteur traite, cette fois, d'un autre aspect de la question périglaciaire ayant d'étroits rapports avec l'archéologie paléolithique, à savoir la sollicitude que l'archéologue qui s'occupe du paléolithique doit accorder aux fouilles dans les couches de civilisation affectées par des phénomènes périglaciaires, aussi bien dans les stations de plein air que dans celles des cavernes.

Après avoir signalé l'attention que l'on accorde en Pologne et en Tchécoslovaquie aux problèmes périglaciaires ayant trait aux études sur le paléolithique, l'auteur s'occupe de l'ouvrage de l'archéologue A.P. Tchernych et du géologue I.K. Ivanova concernant le paléolithique du Dniester moyen, et parvient à la conclusion que ceux-ci, n'ayant pas tenu compte des dérangements produits par les phénomènes périglaciaires, n'ont pu établir une stratigraphie assez claire de l'important établissement paléolithique de Molodova V — qui possède plusieurs couches de civilisation — étant donné que des objets appartenant aux couches supérieures ont pu pénétrer dans les couches inférieures.

Pour conclure, l'auteur attire l'attention sur l'existence en Roumanie aussi de ce genre de phénomènes, et il conseille les chercheurs de s'armer de toutes les précautions qui s'imposent dans de telles circonstances et leur recommande aussi une technique spéciale de fouilles.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Section à travers une structure congélifluctive. 1, formation de lœss; 2, sable rouge clair à granulations diverses; 3, couche de culture; x, os d'animal; 4, formation argileuse brune contenant des oxydes de magnésium.

Fig. 2. — Croquis de la paroi des fouilles de l'établissement paléolithique de Molodova, I (Bailova ripa), 1958, 1, couche de terre; 2, argile lœssoïdale jaune-gris; 3, argile sablonneuse; 4, portions et couches argileuses grises; 5, couche vert rougeâtre de sables argileux enrichis de glauconite; 6, couche « fuligineuse »; 7, inclusions de menus silex roulés; 8, gravier en silex; 9, crotovines; 10, sillons creusés par les eaux de ruissellement; 11, crevasses verticales à parois garnies de calcaire; 12, outils en silex; 13, restes de vertébrés; 14, coquilles d'escargots. Les lignes horizontales et les lignes inclinées indiquent la direction de stratification des argiles.

Fig. 3. — Bofu Mic. Coin de glace.

Fig. 4. — Ceahlău — Lutărie. Foyer à ossements brisés et déplacés de leur position initiale par congélifluction.

Fig. 5. — Ceahlău — Lutărie. Dalles de grès déplacées au point d'adapter une position verticale, par suite de la pression et des transports congélifluctifs.

PROBLEMA SCLAVAJULUI GRECO-ROMAN LA CEL DE-AL XI-LEA CONGRES INTERNAȚIONAL DE ȘTIINȚE ISTORICE

Cum era de așteptat, cum se putea desluși, fie și numai din citirea rezumatelor anumitor comunicări înscrise în programul întocmit cu doi ani în urmă de Comitetul de organizare, cel de-al XI-lea Congres internațional de Științe istorice, întrunit la Stockholm între 19 și 28 august 1960, avea să prilejuiască o confruntare hotărîtă nu numai a rezultatelor obținute, dar mai ales a concepțiilor afișate și a metodelor folosite de participanții la această importantă reuniune internațională. Măcar că, sub raportul numărului referatelor și al comunicărilor atribuite comitetelor de istorici din țările socialiste, situația acestora se anunța la Stockholm incomparabil mai bună decît la Roma în 1955, din înscrierea la loc de cinste — îndeosebi în programul secției de metodologie — a unor rapoarte elaborate de autori cunoscuți pentru vederile lor reacționare nu era greu să se înțeleagă că intenția Comitetului internațional, sau cel puțin a anumitor curente reprezentate în acesta, era de a reduce la minimum posibilitățile de afirmare ale cercetătorilor marxiști, organizînd, totodată, în sectoare felurite ale istoriei universale, atacuri uneori fățișe alteori deghizate împotriva valabilității învățăturii materialist-istorice despre formațiile social-economice și succesiunea lor de-a lungul vremurilor.

Din acest punct de vedere, cu deosebire grăitoare era programarea ca prim raport în secția I (deci ca prim raport al Congresului întreg!) a unui text elaborat de istoricul vest-german Erich Rothacker: *Die Wirkung der Geschichtsphilosophie auf die neueren Geschichtswissenschaften*, al cărui caracter polemic se întrevede din titlu și căruia personalitatea autorului — denunțat de istoricii din Germania Democrată ca ideolog al nazismului — trebuia să-i confere o semnificație anume. Dar ofensiva de care vorbesc nu s-a restrîns, cum s-ar putea crede, la domeniul filozofiei ori al metodologiei istoriei, nici nu s-a desfășurat exclusiv în cadrul oficial al Congresului. Unele publicații ocazionale, larg răspîndite printre congresiști, — ca voluminosul număr special din revista vest-germană *Saeculum*, închinat realizărilor istoriografiei în U.R.S.S. — ținteau, firește, nu să popularizeze, ci să discrediteze materialismul istoric ca metodă de cercetare a trecutului,

punînd în discuţie rezultatele obţinute în ultimii douăzeci de ani de etnografii, arheologii şi istoricii sovietici ai antichităţii sau ai unor epoci mai noi.

În ciuda intenţiilor ostile care o inspiră şi a tonului polemic în care e redactată, publicaţia la care mă refer e reprezentativă pentru ecoul pe care — trecînd peste orice obstacole — materialismul istoric îl trezeşte în gîndirea unor învăţaţi din ţările capitaliste: ostili ţărilor socialiste şi revoluţiei culturale în curs de desfăşurare în fiecare din ele, dar împinşi parcă fără voia lor să proclame rodnicia metodologiei marxiste, pe care n-o pot nega şi despre care trebuie să recunoască — aşa cum face unul dintr-înşii într-o frază stingherită — că a îmbogăţit ştiinţa prin modul original de a pune probleme şi de a le rezolva: *die ökonomische Geschichtsauffassung des Marxismus-Leninismus, der die Wissenschaft neue fruchtbare Fragestellungen und Erkenntnisse verdankt...* [1].

Dar, ca să revin la problema care face obiectul acestei note, se cade să arăt că în ordinea de zi a Congresului aceasta s-a bucurat nu numai de atenţia unor cercetători izolaţi — unii materialişti, alţii idealişti — din Anglia, Iugoslavia, Polonia ori Germania Federală, dar şi de cinstea unui raport special, ceea ce înseamnă că o zi întreagă din cele şase, cît au ţinut şedinţele, avea să fie consacrată discutării unui text dinainte cunoscut, pornind de la care urmau să se producă diferitele luări de poziţii. Acest referat de bază a fost încredinţat de Comitetul de organizare profesorului Siegfried Lauffer de la Universitatea din München cunoscut pentru lucrările publicate în cursul ultimilor ani în legătură cu minele de argint de la Laureion[2]. Titlul lui e: *Die Sklaverei in der griechisch-römischen Welt* [3], şi asupra unora din tezele formulate în el îmi propun să mă opresc aici, încercînd să pun în lumină, întemeiat pe un exemplu elocvent, poziţia falsă pe care se situează într-o problemă de bază a lumii antice unii învăţaţi din Apus, împinşi de consideraţii politice să apere vederi de care ar fi roşit predecesorii lor din secolul al XIX-lea, în această privinţă şi în altele mai lipsiţi de prejudecăţi şi mai progresişti decît urmaşii lor angajaţi pe făgaşul « războiului rece ».

Cum o lasă să se înţeleagă titlul raportului, Lauffer nu-şi propune să se ocupe de orînduirea sclavagistă ca atare, nici de locul acesteia în dezvoltarea istorică a omenirii. Intenţia lui mărturisită e aceea de a caracteriza sclavagismul în lumea greco-romană, şi chiar pe acesta în momentele lui de maximă înflorire, fără a stărui asupra împrejurărilor care i-au dat naştere, ori asupra celor ce i-au determinat pieirea. În aceste condiţii, se înţelege că în ciuda unei documentări întinse şi a cîtorva puncte de vedere judicioase în unele probleme izolate, raportul nu depăşeşte ca metodologie nivelul contribuţiilor mai vechi ale unor Wallon, Rostovtzev sau William Linn Westermann.

Lauffer are desigur dreptate atunci cînd arată că lumea antică trebuie înţeleasă în caracteristicile ei proprii, ceea ce implică opoziţie la orice tendinţă de modernizare, în felul acelora de care s-au făcut vinovaţi într-un trecut recent Eduard Meyer, Robert von Pöhlmann ori Rostovtzev. El are de asemenea

[1] Fr. Vittinghoff, în vol. *XIe Congrès Intern. des Sciences Historiques. Résumés des communications* (Stockholm, 1960), p. 71.

[2] *Die Bergwerkssklaven von Laureion. 1. Teil: Arbeits- u. Betriebverhältnisse. 2. Teil: Gesellschaftliche Verhältnisse, Aufstände* (Akademie der Wiss. u. Literatur in Mainz, Abhdl. d. Geistes u. Sozialwissenschaftlichen Klasse, 1954—1956).

[3] *XIe Congrès Intern. des Sciences Historiques, Rapports* (Stockholm, 1960), p. 71—96.

dreptate atunci cînd atrage atenţia asupra obligaţiei pentru istoric de a studia sclavagismul « şi din punctul de vedere al sclavilor, nu numai din acel al oamenilor liberi». Tot aşa, atunci cînd — vorbind de răscoalele din secolele II—I î.e.n. — protestează împotriva întrebuinţării termenului « revoluţie » pentru a caracteriza asemenea mişcări, oricît de ample şi de violente, sau atunci cînd tăgăduieşte existenţa — la sfîrşitul sec. II î.e.n. — a unei « organizaţii mondiale » a sclavilor, care ar fi pregătit şi dezlănţuit între 140 şi 100 răscoalele de mari proporţii care au zguduit lumea mediteraneană, chiar dacă în alt loc admite « unele contacte prin agenţi şi prin propagandă », care ar fi constituit, ni se spune, « un mijloc de agitaţie supra-regională a sclavilor», ceea ce, cum e uşor de văzut, nu se deosebeşte decît prin nuanţe imperceptibile de interpretarea tendenţioasă a lui Kahrstedt, după a cărui opinie, exprimată într-o lucrare de acum treizeci de ani[1], între 130 şi 63 î.e.n. ar fi funcţionat o adevărată «internaţională», a cărei activitate subversivă avea să fie curmată de Sylla şi Pompeius.

Pentru a încheia cu înşirarea tezelor lui Lauffer cărora le putem acorda adeziunea noastră, aş vrea să subliniez interesul sugestiei ca în viitor istoricul culturii antice să ţină în mai mare măsură seamă de aportul sclavilor la elaborarea patrimoniului spiritual al lumii greco-romane. Cît adevăr se ascunde în această propunere se poate înţelege parcurgînd cu mintea lungul şir al scriitorilor şi gînditorilor antici de origine servilă, de la Bion Borysthenitul pînă la Epictet. Problema mi se pare a prezenta, de altă parte, şi un interes metodologic, în sensul că pentru a explica tendinţele şi caracteristicile oricărei opere de ideologie trebuie să ţinem seamă de poziţia de clasă a autorului ei. În acest sens, şi ca să citez un exemplu, mi se pare revelatoare ipoteza lui Emmanuele Ciaceri, care, pentru a explica evidenta simpatie pentru sclavi şi cauza sclavilor manifestată de Diodor în relatarea răscoalelor siciliene de la sfîrşitul sec. al II-lea, presupune în chip verosimil că autorul *Bibliotecii istorice* ar fi folosit în această parte a lucrării lui o scriere astăzi pierdută a lui Caecilius din Kale Akte, fost sclav şi aproape contemporan al evenimentelor descrise[2].

Alături de aceste teze al căror temei nimeni nu se va gîndi să-l pună la îndoială, există însă în Raportul pe care-l analizez numeroase teze contestabile şi unele de-a dreptul greşite. Greşită, între altele, mi se pare afirmaţia după care, în cazul răscoalelor de sclavi, nu s-ar putea vorbi nicicînd şi nicăieri de o solidarizare a acestora cu populaţia liberă, săracă. Cel puţin în cazul răscoalei lui Spartacus lucrul e susţinut de Appian, care, expunînd extinderea mişcării gladiatorilor în Campania, arată limpede că sclavilor li s-ar fi alăturat de la început sărăcimea liberă de pe ogoare: ἀποδιδράσκοντας οἰκέτας καί τινας ἐλευθέρους ἐκ τῶν ἀγρῶν[3].

De asemenea nu pot fi de acord cu afirmaţia potrivit căreia mişcări de eliberare de oricît de mari proporţii ar fi fost determinate de « motive religioase şi naţionale». După ştiinţa mea, comunitatea de origine a sclavilor (ceea ce Lauffer pare a înţelege prin « motiv naţional») a jucat un rol important în acţiunea acestora — favorizîndu-le solidarizarea — *după* izbucnirea unor mişcări de eliberare

[1] *Götting. Gelehrt. Anz.*, 1926, p. 97; 1928, p. 484.

[2] *Roma e le guerre servili in Sicilia*, în *Processi politici e relazioni internazionali*, Roma, 1918, p. 63—64.

[3] *B.C.*, I 116.

(în răscoalele siciliene și în aceea a lui Spartacus, de pildă): nicăieri ea n-a constituit însă o *cauză* a unei răscoale. Tot așa, în ce privește pretinsul motiv religios: comunitatea de credință a putut contribui la strîngerea legăturilor dintre sclavi, așa cum a putut oferi conducătorilor anumitor răscoale un prestigiu sporit în ochii răsculaților: cazul lui Eunous, în prima răscoală siciliană, sau acel al lui Spartacus, despre care Plutarh ne informează că ar fi avut ca soață o femeie înzestrată cu darul profeției [1].

În aceeași ordine de idei, socot că problema a ceea ce s-ar putea numi *programul* răscoalei heliopoliților e minimizată, atunci cînd se afirmă despre ei că ar fi fost pur și simplu adepți ai religiei solare. Lauffer însuși trebuie să admită că în anume speculații mistico-filozofice Soarele era simbolul dreptății (și al egalității sociale, adaug eu, cum rezultă limpede din utopia lui Jamboulos sau din monedele bătute de Saumakos îndată după preluarea puterii), și pentru mine nu încape îndoială că adoptarea de către tovarășii de luptă ai lui Aristonicos a numelui de *heliopolitai* n-avea numai semnificația unei mărturisiri de credință religioasă. Mai mult decît în altă răscoală de sclavi din antichitate, mi se pare a recunoaște aci ecoul unui program de reforme de felul celor elaborate periodic de filozofii stoici, mai mult sau mai puțin în acord cu doctrina oficială a Porticului. Studiul lui Bidez: *La cité du monde et la cité du Soleil chez les philosophes Stoïciens* a aruncat asupra acestei probleme o lumină nouă și, ținînd seama de rolul activ jucat de Blossios ca teoretician al răscoalei, e surprinzător că el n-a fost utilizat de Lauffer, nici nu figurează în bibliografia Raportului[2].

Am relevat înainte împrejurarea că, în chip vizibil, Lauffer atribuie motivelor religioase o importanță exagerată în explicarea răscoalelor sclavilor. O tendință asemănătoare își face loc în afirmația după care « creștinismul ar reprezenta cea mai mare și mai plină de succes *(erfolgreichste)* mișcare de acest fel din lumea veche ». Nu știu cîți istorici ar fi dispuși să subscrie o asemenea judecată. Personal, nu pot să uit că au trecut multe veacuri de la apariția creștinismului înainte ca sclavajul să fi încetat să existe, după cum nu pot uita că în însăși învățătura creștină despre sclavi și sclavie s-a petrecut o rapidă transformare în sens conservator, analogă aceleia petrecute în ansamblul învățăturii evanghelice și care, cum a pus-o în lumină între alții Ranovici, avea să transforme mesajul revoluționar al creștinismului primitiv într-o doctrină tot mai consecvent reacționară.

Rezerve hotărîte trezește și afirmația după care, de-a lungul întregii antichități, între munca oamenilor liberi și aceea a sclavilor n-ar fi existat nici o deosebire calitativă sau de randament. Pentru ilustrarea acestei teze, se citează exemplul sclavilor-mineri de la Laureion, a căror situație autorul a studiat-o în chip special. Se cunosc însă aprecierile în această materie ale unor Pliniu și Columella (« *coli rura ab ergastulis pessumum est, ut quidquid agitur a desperantibus* » [3]; « *omne genus agri tolerabilius. . . sub liberis colonis quam sub vilicis servis habere* » [4]) și, la rigoare, ele ar fi de ajuns pentru a dovedi că opinia împotriva căreia se ridică Lauffer nu constituie « eine unbelegbare Annahme », cum susține el, generalizînd în chip nepermis.

---

[1] *Crassus*, VIII 2.
[2] *Bulletin de la classe des Lettres de l'Académie de Belgique*, 1932, p. 244- 294.
[3] *N.H.*, XVIII 31.
[4] *De re rust.*, I 7, 6.

În alt loc se face încercarea de a se acredita părerea după care soarta sclavului ar fi fost în realitate mai bună decît acea a lucrătorului liber. În general vorbind, deprinderea de a folosi într-o asemenea discuție declarațiile vizibil tendențioase ale unor personaje de comedie nu mi se pare justificată. Și-apoi socot că autorul trece cu prea mare ușurință asupra gravelor neajunsuri decurgînd pentru sclav din privațiunea de libertate. Din acest punct de vedere, mult mai aproape de adevăr era autorul antic care pune pe un sclav să declare că, o dată cu transformarea lui în rob, și-a pierdut « jumătate din bărbăție ».

Nu fără uimire se citește și propoziția potrivit căreia, în economia Greciei și a Romei, singurul factor de inițiativă și răspundere, deci singurul factor de progres ar fi fost sclavul. Firește, nimeni nu se va gîndi să conteste că printre sclavi se vor fi numărat foarte mulți indivizi înzestrați cu inteligență și energie. Aceste calități virtuale nu deveneau însă reale decît prin eliberare, de aceea izvoarele ne vorbesc numai despre *liberți* ajunși la situații înfloritoare în comerț și finanțe. Singură libertatea putea pune în valoare aceste calități latente și numai pentru a-și merita libertatea vor fi fost dispuși sclavii să desfășoare în interesul stăpînilor lor o mare și utilă activitate. De aici însă și pînă a vorbi despre sclavi ca de niște elemente pline de inițiativă, capabile să favorizeze progresul social, e desigur o distanță. Privită în ansamblu, instituția sclaviei a contribuit la mersul înainte al omenirii, a fost deci un factor de progres. Dar a face această afirmație despre fiecare sclav în parte e o evidentă exagerare, dacă nu o voită denaturare.

Tot o denaturare e și afirmația potrivit căreia, « în general vorbind », raporturile dintre sclav și proprietarul său n-ar fi fost diferite de acelea dintre « stăpîn și slugă în piesele de teatru ale secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea ». Aci, pe lîngă imprudența de a lua drept criterii de adevăr replicile unor personaje de comedie și unele situații vizibil inventate, se comite greșeala de a uita că oriunde și în orice vreme situația sclavilor de casă a diferit fundamental de aceea a sclavilor din mine, din ateliere și de pe ogoare. Textele sînt în această privință categorice și n-ar fi desigur greu să se întocmească o antologie elocventă, față de a cărei mărturie să apară ca o amară ironie fraza din Raport unde se proclamă capacitatea omului antic, și îndeobște a sclavilor, de a atinge ceea ce Lauffer numește uneori « independență spirituală », alteori « libertate interioară ». Ar fi să ne amăgim singuri, și într-un chip ridicol, dacă ne-am mulțumi să credem că starea de spirit a atîtor milioane de exploatați, vreme de atîtea veacuri, s-ar fi mărginit la această filozofică indiferență. Nu se vede, în aceste condiții, cum s-ar explica răscoalele de proporții mai mari sau mai mici care se țin lanț din primele veacuri ale mileniului I pînă sub Imperiu și care, după mărturia unui eminent cunoscător al lumii vechi, cum a fost Tarn, făcea ca în epoca elenistică oamenii cu stare să trăiască în așteptarea unei iminente și înfricoșetoare răsturnări sociale [1].

Pagini ca aceea pe care o comentez pun în lumină o lipsă a Raportului ale cărei urmări sînt pe cît de multe pe atît de grave: ignorarea luptei de clasă ca fenomen obiectiv și ca motor al procesului istoric. Din acest punct de vedere, apare curioasă poziția autorului, care într-un loc caracterizează raportul fundamental dintre sclav și omul liber, în lumea veche, drept o « opoziție latentă », dar care în altă parte încearcă să ne convingă că această opoziție n-ar trebui

---

[1] *La civilisation hellénistique* (tr. fr. Lévy), Paris, 1936, p. 119 și urm.

socotită ca o expresie a luptei de clasă, întrucît, ni se spune, atunci cînd sclavii se ridicau împotriva stăpînilor lor o făceau ca urmare a unui impuls individual, nu pentru că ar fi fost conştienţi de poziţia lor în societate, pentru că ar fi avut ceea ce numim astăzi o « conştiinţă de clasă ». Aci, cum e uşor de văzut, se ascunde o confuzie — involuntară sau voită. E evident (şi de altminteri nici un istoric marxist nu se va gîndi s-o conteste) că, de-a lungul întregii istorii a antichităţii, sclavii au fost lipsiţi de conştiinţă de clasă, n-au acţionat pătrunşi de nevoia de a pune capăt sclaviei ca instituţie, ceea ce şi explică — fie spus în treacăt — eşecurile lor în atîtea lupte de eliberare. Aceasta nu înseamnă însă că acele lupte n-ar trebui socotite ca manifestări ale luptei de clasă, nici că o istoriografie ştiinţifică a antichităţii n-ar avea dreptul să opereze cu categorii şi noţiuni create în zilele noastre. Ideea de clasă socială e o cucerire recentă, şi totuşi nimeni nu şovăie s-o folosească atunci cînd analizează structura oricărei societăţi trecute. Tot aşa, noţiunea de luptă de clasă şi importanţa ei pentru procesul istoric au putut fi puse în lumină de Marx fără ca aceasta să ne împiedice să-i recunoaştem manifestările chiar de la începuturile societăţii sclavagiste.

A vorbi de « ostilitate latentă » în loc de « luptă de clasă » nu e însă numai o greşeală de terminologie: e şi una de orientare metodologică, a cărei gravitate apare în adevărata-i lumină atunci cînd Raportul atinge în treacăt problema originilor sclavajului în lumea greacă. Că explicaţia acestei instituţii e de natură economică, nici chiar Lauffer nu se gîndeşte s-o tăgăduiască. Mi se pare însă că ia efectul drept cauză, atunci cînd scrie: « abia prin organizarea de către grecii răsăriteni a unui negoţ de oameni, începînd din sec. al VII-lea, ia fiinţă sclavajul antic ca factor social nou, în opoziţie cu situaţia din societatea homerică ». În realitate, organizarea comerţului de oameni la care se face aluzie şi care a contribuit puternic la dezvoltarea relaţiilor sclavagiste e una din urmările fenomenului important care e apariţia în cetăţile Ioniei şi în unele porturi ale Greciei europene a unei producţii de mărfuri legate de apariţia monedei şi de dezvoltarea comerţului de peste mări, la rîndu-i consecinţă a vastei mişcări de colonizare. Aşa se explică pentru ce locurile din Grecia, unde sclavajul atinge cele mai mari proporţii sînt cetăţi maritimo-comerciale de felul Atenei, Eginei, Corintului, şi tot aşa se explică aparentul paradox (pe care Lauffer îl semnalează, dar nu încearcă să-l lămurească) al unei indiscutabile coincidenţe între instaurarea unor regimuri democratice tocmai în centrele unde sclavajul avea să ia proporţii mai mari. Ambele fenomene au aceeaşi obîrşie, în sensul că dezvoltarea în oraşele în chestiune a unei intense activităţi comerciale-meşteşugăreşti trebuia să ducă la formarea unei pături de întreprinzători, de marinari şi de lucrători liberi ale căror interese se găseau în opoziţie cu interesele aristocraţiei agrare. Pe plan economic, acest *demos* urban avea să favorizeze dezvoltarea unei producţii de mărfuri în ateliere unde concentrarea unui număr crescînd de sclavi-meşteşugari se făcea puternic simţită; pe plan politic, revendica pentru sine drepturi de care fusese lipsit atîta vreme cît cetăţile fuseseră guvernate de deţinătorii avuţiei funciare şi pe care, la rîndu-i, avea să le refuze acelora pe a căror exploatare îşi întemeia poziţia în societate.

Lăsînd la o parte alte cîteva teze discutabile, această rupere a problemei sclavajului de ansamblul dezvoltării economice şi sociale a lumii vechi mi se pare lipsa de căpetenie a Raportului lui Siegfried Lauffer. Sensibilă de-a lungul întregii tratări, această greşeală metodologică e particular de sensibilă atunci

cînd se vorbeşte de sclavaj în Imperiul Roman, şi mai ales cînd — în cîteva fraze stinghere şi stingherite — se încearcă explicarea împrejurărilor în care sclavia antică a încetat să existe.

Pentru a încheia rapida-mi analiză, nu mi se pare inutil să amintesc propunerea pe care, după observaţiile prezentate cu prilejul discutării raportului Lauffer, am găsit cu cale s-o înaintez Congresului, în numele delegaţiei romîne şi în numele meu personal. « Din pricina masei uriaşe de materiale publicate sau încă inedite aflătoare în colecţiile şi muzeele din lumea întreagă, — spuneam, — o adevărată istorie a sclaviei în antichitate n-a fost încă scrisă şi nu poate fi realizată decît pe temeiul unei largi colaborări internaţionale. Ca în atîtea alte sectoare ale ştiinţei antichităţii, ar fi de început şi în acest caz prin publicarea de către specialişti a documentelor epigrafice, papirologice şi arheologice pe regiuni sau provincii, înainte de a se trece la redactarea unei lucrări sau a unei serii de lucrări de sinteză, cuprinzătoare. Începuturi în această direcţie s-au făcut sporadic — va fi deajuns să amintesc lucrările lui D. Tudor pentru Dacia [1], ori pe ale lui Andras Mócsy pentru Pannonia [2]. Momentul mi se pare însă potrivit ca asemenea iniţiative izolate să fie încurajate şi ca întreagă această activitate să fie încadrată într-un plan de cercetări, a cărei aducere la îndeplinire ar putea fi asigurată — sub auspiciile Comitetului internaţional al ştiinţelor istorice — fie de o comisie anume constituită, fie de una din cele existente, la preocupările căreia ar urma să se adauge şi această sarcină importantă ».

Indiferenţa cu care această sugestie a fost primită de participanţii la şedinţă — în cea mai mare parte istorici din Germania Federală — lasă puţine nădejdi că propunerea ar putea fi adoptată şi realizată de Comitetul internaţional. Situaţia părea deci sortită să rămînă multă vreme neschimbată, dacă, între timp, cu prilejul Conferinţei de Studii clasice organizate de Academie şi de Societatea de Studii clasice din R.P.R. la Eforie, între 18—25 septembrie 1960, un schimb de vederi cu delegaţii Uniunii Sovietice şi ai celorlalte ţări reprezentate în Comitetul pentru încurajarea studiilor clasice, cu sediul în Praga, nu m-ar fi convins că proiectul de care am vorbit ar putea fi realizat într-un viitor apropiat prin munca în comun a specialiştilor din statele socialiste. Un plan de ansamblu al problemei e în studiu şi va fi făcut cunoscut de Institutul de Istorie de pe lîngă Academia de Ştiinţe din Moscova, care, după toate probabilităţile, va asuma şi patronajul publicaţiei proiectate. Pînă atunci, acelaşi Comitet pentru încurajarea studiilor clasice pomenit înainte a luat asupra-şi să contribuie la o primă explorare a terenului, înscriind în ordinea de zi a viitoarei sale conferinţe, plănuite pentru primăvara 1962 la Plovdiv, în R.P. Bulgaria, problema sclavajului în lumea elenistică, şi în primul rînd în regiunile din jurul Mării Negre.

De această măsură s-ar putea lega, de altă parte, iniţiativa publicării unui *Corpus* al uneltelor folosite în agricultură din cele mai vechi timpuri pînă la sfîrşitul antichităţii, a cărui necesitate e evidentă şi ale cărui modalităţi de realizare am avut putinţa să le discut de curînd la Berlin cu colegi din diferite ţări, participanţi la sesiunea ştiinţifică organizată cu prilejul împlinirii a 150 ani de la întemeierea Universităţii « Humboldt ».

---

[1] *Istoria sclavajului în Dacia romană*, Bucureşti, 1957.

[2] *Die Entwicklung der Sklavenwirtschaft in Pannonien zur Zeit des Prinzipates*, în *ActaAnt*, IV, 1956, p. 221—250.

Vremea redactării unei istorii cu adevărat științifice a sclavajului în lumea greco-romană e deci aproape, și această realizare va lăsa definitiv în umbră nu numai schițe sumare de felul memoriului lui Lauffer, dar pînă și ampla și, pentru vremea ei, progresist orientata *Histoire de l'esclavage dans l'antiquité* a lui Henri Wallon [1], care timp de mai bine de o sută de ani a adus servicii însemnate, dar care poate și trebuie să fie înlocuită printr-o operă nouă, la curent cu ultimele publicații de documente și pătrunsă de un alt spirit decît filantropismul la modă către jumătatea secolului trecut, cînd, de cealaltă parte a Oceanului, *Coliba unchiului Toma* își începea cariera uimitoare, ridicînd în conștiința celor mai variate cercuri ale opiniei publice o problemă ale cărei ecouri nu s-au stins pînă astăzi.

D. M. PIPPIDI

ВОПРОС О РАБСТВЕ В ГРЕЦИИ И РИМЕ НА XI МЕЖДУНАРОДНОМ СЪЕЗДЕ ИСТОРИКОВ

РЕЗЮМЕ

Подчеркивая большое внимание, уделенное вопросу о рабовладении в Греции и Риме на дискуссиях XI Международного съезда историков, состоявшемся в Стокгольме в августе 1960 г., автор высказал ряд соображений по существу и в связи с методологической ориентировкой доклада, предложенного на обсуждение Зигфридом Лауффером «Рабство в греко-римском мире».

В связи с этим высказано пожелание об издании в ближайшем будущем научной истории рабства в античном мире, составленной на основе широкого международного сотрудничества и Списка орудий, использованных в сельском хозяйстве с древнейших времен до конца античного периода.

LA QUESTION DE L'ESCLAVAGE GRÉCO-ROMAIN AU XIe CONGRÈS INTERNATIONAL DES SCIENCES HISTORIQUES

RÉSUMÉ

Relevant l'importance accordée à la question de l'esclavage gréco-romain au cours des débats du XIe Congrès International des Sciences Historiques réuni à Stockholm en août 1960, l'auteur formule une série d'observations de

[1] Trei volume: ediția I, Paris, 1847; a II-a ediție, Paris, 1879.

fond et d'orientation méthodologique en marge du rapport soumis à la discussion du Congrès par Siegfried Lauffer et intitulé: *Die Sklaverei in der griechisch-römischen Welt.*

Il exprime à cette occasion le désir de voir publier dans un proche avenir une histoire scientifique de l'esclavage dans le monde antique, dont la rédaction soit le fruit d'une collaboration internationale, ainsi qu'un Corpus des outils utilisés par l'agriculture depuis les temps les plus reculés jusqu'à la fin de l'Antiquité.

DEPOZITUL DE AMFORE DE LA ISLAM GEAFERCA

În nordul Dobrogei a fost dat la iveală un depozit de amfore în adîncirea văii ce se prelungea la punctul « Coada Rîpii », din partea de nord a satului Islam Geaferca, pendinte de comuna Horia (r. Măcin). Apele, ce șiroiau în urma

Fig. 1. — Amfore de la Islam Geaferca (numerotarea corespunde tabelului).

ploilor abundente din primăvara anului 1955, au rupt din malul stîng al rîpei, înaltă de 7 m, și lîngă un izvor au spălat nisipul dintr-o groapă scundă, amenajată pînă la stratul de argilă, făcînd să se răstoarne cele mai multe din amforele ce se aflau în ea [1].

[1] Descoperirea se datorește locuitorului Gheorghe Gh. Mocanu, iar sesizarea a fost făcută de învățătorul Gh. Albu. Cercetarea de teren am făcut-o împreună cu directorul Gavrilă Simion de la Muzeul raional Tulcea.

Din cele circa 26 amfore, descoperite şi risipite cu grabă prin satele vecine, în urma curiozităţii stîrnite de «ulcioarele» cu fund ascuţit, au putut fi recuperate 20 exemplare [1].

Fig. 2. — Tip de amforă de la Islam Geaferca (mărime 1/5).

Aproape întreg lotul este format din amfore de acelaşi tip, atît ca formă şi dimensiuni, cît şi ca pastă, unele avînd şi cîte o stampilă pe gît (fig. 1). Două însă sînt de o factură cu totul deosebită, ca formă şi pastă, din care una şi ca dimensiuni (fig. 1/19—20).

Amfore identice cu unul din tipurile cel mai bine reprezentat, în depozitul de la Islam Geaferca s-au mai găsit în Dobrogea, dar cu totul izolat. Astfel la Meidanchioi, comună din apropiere, s-au găsit două amfore izolate (v. tabel sub nr. 21—22), dintre care una cu stampilă [2]; iar la Galeşu, în apropiere de Constanţa, s-a găsit încă o amforă de acelaşi tip şi cu stampilă pe gît [3] (v. tabel sub nr. 23).

Tipul cel mai numeros este al amforei cu gîtul larg şi cu guler sub buza îngroşată (fig. 2); torţile, ovale în secţiune şi cu şănţuire longitudinală, pornesc de sub guler, iar după ce se curbează coboară spre marginea umărului pe care se sprijină; bazinul este larg, ascuţindu-se spre fund, unde se termină cu un picior tronconic, aplicat ca un degetar rotunjit sus şi concav la bază. Unele exemplare au piciorul rupt.

Pasta este bine frămîntată, amestecată cu nisip şi uneori cu mica sau granulaţii tari de cuarţit negru. Culoarea pastei variază între roşcat şi castaniu deschis, la unele exemplare păstrîndu-se şi făţuiala.

Pe gîtul unora din amfore este imprimată, prin apăsare, o stampilă englifică dreptunghiulară în poziţie verticală, sau chiar litere singulare (fig. 3).

Amforele din prima categorie au toate aceeaşi proporţie în dimensionarea păr-

[1] La Muzeul raional Tulcea se află 12 exemplare; la Muzeul regional Constanţa se află un exemplar; la Muzeul raional Brăila se află un exemplar, iar la Muzeul Naţional de Antichităţi al Institutului de Arheologie s-au adus şase exemplare.

[2] Amforele se află la Muzeul raional Tulcea; una s-a găsit în 1950 în via locuitorului Toader Chioseanu (Inv. 1291), iar cealaltă în anul 1952 de locuitorul Anesulai (Inv. 1281).

[3] Amfora, găsită în anul 1950, se află la Muzeul Naţional de Antichităţi (Inv. I, 13135).

ţilor componente. Înălţimea lor, considerînd că toate au avut picior, variază între 0,420 m şi 0,490 m; iar raportul se menţine între partea de la diametrul maxim în sus pînă la buză şi partea de la diametrul maxim în jos inclusiv piciorul. În partea superioară înălţimea variază între 0,170 m şi 0,200 m, iar în partea inferioară între 0,250 m şi 0,290 m; astfel, dacă pentru 0,170 m corespunde 0,250 m, pentru 0,200 m corespunde 0,290 m. Dimensiunile torţilor sînt de

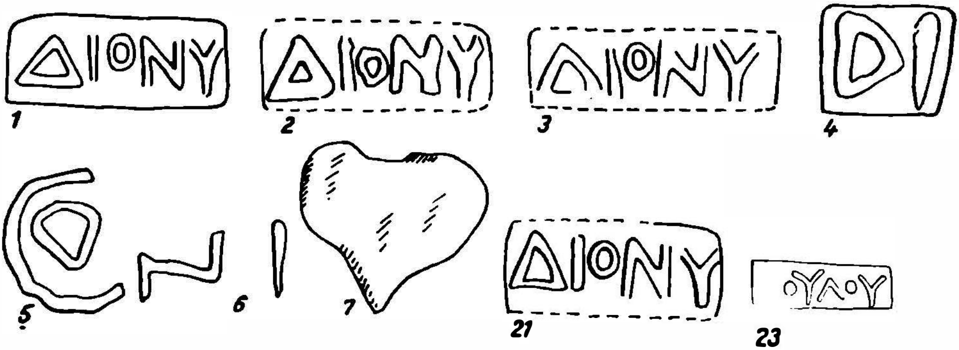

Fig. 3. — Stampile de pe gîtul amforelor (mărime 1/1).

asemenea în raport cu cele ale părţilor superioare ale amforelor; pentru înălţimea de 0,170 m corespunde o toartă de 0,150 m, nedepăşind 0,160 m nici cele cu înălţimea gîtului de 0,200 m; o singură excepţie o constituie un exemplar care are înălţimea gîtului de 0,180 m, iar toarta înaltă de numai 0,125 m, aceasta justificîndu-se prin prezenţa unui guler cu lăţimea dublă. Diametrul maxim este în raport cu înălţimea bazinului; pentru înălţimea de 0,250 m corespunde un diametru de 0,190 m, iar pentru înălţimea de 0,290 m un diametru de 0,230 m. Înălţimea piciorului variază între 0,038 m şi 0,050 m, iar diametrul maxim între 0,040 m şi 0,048 m. Toate amforele din prima categorie au avut sigur picior, acesta reieşind din raportul între înălţimea totală inclusiv piciorul şi înălţimea interioară; astfel, la cele cu piciorul rupt va fi necesar pentru completarea formei să se adauge cei cîţiva centimetri care reprezintă înălţimea piciorului. Diametrul gîtului variază între 0,077 m şi 0,095 m, fiind şi el într-un oarecare raport cu diametrul maxim al bazinului. Iar gulerul, aşezat imediat sub buză, variază între 0,010 m şi 0,040 m, fără un raport obligatoriu cu alte elemente.

Dacă din punct de vedere al formei, al raportului în dimensionarea părţilor componente şi al caracteristicilor evidente — guler, toartă, picior — formează o singură mare categorie de amfore, cînd trecem la particularităţi sîntem siliţi să încercăm grupări mai restrînse.

Compoziţia pastei este întrucîtva diferită. Un grup mai mare este alcătuit din amforele cu pastă nisipoasă şi cu granulaţii tari de cuarţit negru — 16 exemplare; un al doilea grup îl formează cele cu pastă nisipoasă, mica şi calcar — trei exemplare. În al treilea grup sînt cele din pastă nisipoasă, fără alţi corpi — trei exemplare. Un singur exemplar este din pastă nisipoasă cu caolin.

Tabel cu dimensiunile şi caracteristicile

nr. crt.	Înălţimea	Înălţimea interioară	Diametrul	Diametrul gîtului	Lăţimea gulerului	Înălţimea gîtului	Înălţimea torţilor	Înălţimea bazinului	Înălţimea piciorului	Diametrul maxim al piciorului
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	45	40	22	9,2	1,5	18,5	16	26,5	5	4,7
2	37–	36	20	8,5	1,7	17	13	20–	—	—
3	38–	34,5	21	9,5	1,5	16	14	22–	—	—
4	42	36,5	20	8	1,5	17	15	25	4,5	4,5
5	37,5–	35,5	20	8,5	1,7	17	14	20,5–	—	—
6	42–	41,7	21	9,4	2	17,5	14	24,5–	—	—
7	–39–	38,7	21	9,2	—	16	13,5	23–	—	—
8	43		20	8,4	1,5	17	15	26	4,5	—
9	39–	37,7	20	8,8	1,6	17	14,5	22–	—	—
10	43–	42	21	8,7	2,5	18	15	25–	—	—
11	43	38	19	8,3	1,7	17	15	26	4,5	4,8
12	42	35,5	19	8,3	2	17	14,5	25	4,5	4,8
13	40	36	22	8,2	3	18	13	22	4	4,5
14	37,5–	36	21,5	8,2	2,5	17	14,5	20,5–	—	—
15	38–	35	20	8,5	3,1	16,5	13,5	21,5	—	—
16	37–	35	19	8,7	1,3	16,5	15	21–	—	—
17	39–	39	21	9	0,7	17	15	22–	—	—
18	44–	41,3	21	8,7	—	17,5	15,5	25,5–	—	—
19	–53	–43	26	10	—	—	—	37	4,5	4
20	—	–22,8	22	—	—	—	—	–30	4,5	3,8
21	44,7	38,5	22,5	9,5	1,7	17	14	28	3,8	4,5
22	49	40,5	23,5	7,7	1,7	20	16	29	4	4,7
23	41,5–	39	22	8,4	3,5	18	12,5	24		—

Legenda: semnul *minus* (—) inaintea cifrei indică o lipsă in partea superioară, iar după cifră in partea inferioară a amforei;

Col. 14: *dl* = dublu lat; *fi* = foarte ingust; *i* = ingust; *l* = lat;

Col. 15: *ş* = şănţuită;

Col. 16: *c* = cilindru; *d* = degetar;

Şi culoarea pastei se deosebeşte destul de evident, fără să se impună ca un criteriu de grupare, ea reprezentînd condiţiile de ardere în general, iar numai în cazuri rare este justificată şi de compoziţia ei. Cele mai multe —13 exemplare — au o culoare roşcată; două exemplare au culoarea roşcat deschis, iar alte două castaniu deschis; apoi, cîte un exemplar de culoarea roz, roşu deschis, roşu-castaniu, castaniu-gălbui, castaniu şi alburiu.

În afară de aceste grupări determinate de caracterele tehnice, se impune gruparea pe centre de producţie, alături de încadrarea ca epocă de existenţă.

Criteriul după care s-ar putea fixa centrul de producţie este al unor caracteristici ale formei şi pastei, pe lîngă ale stampilei. În ceea ce priveşte forma, prima categorie — aceea cu guler, toartă şănţuită şi picior degetar — indică un singur centru unde s-au produs aceste amfore (centru luat în sensul larg,

amforelor de la Islam Geaferca

Diam. minim al piciorului	Lungimea stampilei	Înălţimea literei	Gulerul pe gît	Toarta	Piciorul	Stampila	Culoarea	Pasta	Provenienţa	Muzeul şi marcajul
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
3,3	3	1,3	î	ş	d	ΔΙΟΝΥ	cd	n.m.c.	I.G.	B. /15418
—	3	1,2	i	ş	—	ΔΙΟΝΥ	rd	n.g.	I.G.	Tl. /1283
—	2,8	1	i	ş	—	ΔΙΟΝΥ	rd	n.g.	I.G.	Tl. /1290
3,5	1,3	1	î	ş	d	ΔΙ	rc	n.g.	I.G.	Tl. /1282
—	1,5	1	i	ş	—	Δ	r	n.g.	I.G.	Tl. /1288
—	1,9	0,8	l	ş	—	NI	r	n.	I.G.	B. /15419
—	2,5	—	?	ş	—	frunză	cd	n.	I.G.	B. /15420
	—	—	î	ş	d	—	c	n.m.c.	I.G.	Br. /9
—	—	—	î	ş	—	—	r	n.	I.G.	B. /15421
—	—	—	l	ş	—	—	r	n.g.	I.G.	Tl. /1286
3,5	—	—	i	ş	d	—	r	n.g.	I.G.	Tl. /1285
3,2	—	—	l	ş	d	—	r	n.g.	I.G.	Tl. /1287
2,5	4	1,2	dl	ş	—	—	r	n.g.	I.G.	C-ţa П.39033
—	4	1,3	l	ş	—	.ΟΥΛΟΥ	r	n.g.	I.G.	Tl. /4516
	—	—	dl	ş	—	—	r	n.g.	I.G.	Tl. /4515
—	—	—	i	ş	—	—	r	n.g.	I.G.	Tl. /1294
—	—	—	fî	ş	—	—	r	n.g.	I.G.	Tl. /1289
—	—	—	—	—	—	—	r	n.m.c.	I.G.	B. /15422
—	—	—	—	—	c	—	rz.	n.m.g.	I.G.	Tl. /1280
—	—	—	—	—	c	—	a	n.caolin	I.G.	B. /15423
3,8	2,7	0,7	î	ş	d	ΔΙΟΝΥ	cd	n.g.	M.	Tl. /1291
3,5	—	—	i	ş	d	—	rg	n.g.	M.	Tl. /1281
—	—	—	dl	ş	—	MI	r	n.g:	G.	B. /13135

Col. 18: *c* = castaniu; *cd* = castaniu deschis; *r* = roşcat; *rc* = roşcat-castaniu; *rd* = roşcat deschis; *rg* = roşcat-gălbui; *rz* = roz;

Col. 19: *n* = nisip; *n. caolin* = nisip, caolin; *n.g.* = nisip, granulaţii de cuarţit; *n.m.c.* = nisip, mica, calcar; *n.m.g.* = nisip, mica, granulaţii de cuarţit;

Col. 20: *I.G.* = Islam Geaferca; *M.* — Maidanchioi; *G.* = Galeşu;

Col. 21: *B.* = Bucureşti; *Br.* = Brăila; *C-ţa* = Constanţa; *Tl.* = Tulcea.

iar nu ca punct fix). Caracteristicile tehnice şi dimensionările fac să se limiteze mult aria de confecţionare, prin prea marea lor apropiere ce duce pînă la identitate. Iar micile particularităţi în compoziţia pastei, în executarea gulerului (lat, îngust, foarte îngust, dublu lat, sau absenţa lui), fac să se presupună existenţa unor ateliere cu mai mulţi lucrători, sau poate şi a unor ateliere diferite în raza aceluiaşi centru mare comercial şi administrativ. La rîndul lor stampilele impun prezenţa a diferite ateliere ceramice, independente unele de altele, în cuprinsul aceluiaşi centru.

Astfel, după stampile socotim că amforele provin din cel puţin şapte ateliere ceramice. Un atelier este documentat prin stampila meşterului olar ΔΙΟΝΥ (σιοσ), imprimată pe trei amfore din pastă cu nisip şi granulaţii de cuarţit negru, iar pe una cu nisip, mica şi calcar; un al doilea atelier prin stampila

ΔI, de pe o amforă din pastă cu nisip şi granulaţii tari de cuarţit negru; al treilea atelier prin stampila Δ într-un semicerc deschis spre dreapta, de pe amfora din pastă cu nisip şi granulaţii tari de cuarţit negru; al patrulea atelier prin stampila MI, de pe amfora din pastă cu nisip şi granulaţii tari de cuarţit negru; al cincilea atelier prin stampila NI, de pe amfora din pastă cu nisip; al şaselea atelier prin stampila în formă de frunză de iederă cu litere şterse, de pe amfora din pastă cu nisip, iar al şaptelea atelier prin amforele nestampilate şi care au aceeaşi pastă roşcată cu nisip şi granulaţii tari de cuarţit negru. Un al optulea atelier l-ar indica amforele cu picior cilindric şi cu toartă fără şănţuire longitudinală. Un al nouălea atelier ar fi indicat de amfora cu stampila .ΟΥΛΟΥ din pastă cu nisip şi granulaţii tari de cuarţit negru.

Ca centru de producţie ar putea fi presupusă cetatea Heracleea Pontică, ale cărei amfore purtau stampile englifice aplicate adeseori pe gît, foarte asemănătoare cu cele ale amforelor noastre [1]. Iar pasta aspră cu granulaţii tari de cuarţit negru a celor mai multe exemplare din lotul de la Islam Geaferca este foarte asemnătoare cu aceea a amforelor stampilate elenistice de provenienţă sigur heracleeană.

Ca epocă, după forma conică a bazinului, le asociem cu cele elenistice. Dar după partea superioară a amforelor — gîtul scurt şi larg — limităm timpul la elenisticul final. Tot aici ne îndreaptă şi stampilele de pe gît, care, spre deosebire de cele din secolele anterioare, arată un declin în grija de execuţie. Torţile cu şănţuire longitudinală, însă, ne îndreaptă spre epoca romană. Şi tot spre epoca romană ne îndreaptă şi piciorul cilindric de la cele două amfore din cea de-a doua grupă a lotului.

Amforele de la Islam Geaferca, împreună cu cele de la Meidanchioi şi Galeşu, pot fi deci socotite ca provenind dintr-un centru al lumii pontice, poate Heracleea Pontică, poate un alt centru local, care a funcţionat în secolul I î.e.n., eventual şi la începutul primului secol al erei noastre. Iar cele două amfore cu picior cilindric pot proveni dintr-un alt centru sau din centre diferite. Prezenţa acestor amfore în Dobrogea dovedeşte legăturile comerciale ale populaţiei locale cu lumea grecească, prin intermediul negustorilor legaţi de coloniile pontice.

Condiţiile de găsire, cît şi situaţia de pe teren, creează dificultăţi în interpretarea ce se poate da depozitului de amfore de la Islam Geaferca. Puţinele resturi de dărîmături ce se observă în partea superioară a rîpei fac posibilă presupunerea că ar fi vorba de un depozit de amfore dintr-o pivniţă a unui negustor şi care nu este exclus să fie în legătură cu o aşezare din apropiere. Descoperiri izolate, în special pentru epoca romană, se cunosc atît mai la sud, în raza comunei Horia (vechiul Ortachioi) [2], cît şi mai la nord-est, în raza comunei Meidanchioi [3] şi care ar putea fi puse în legătură cu vreo aşezare la Islam Geaferca, ale cărei urme se mai păstrează pe « Drumul nucilor » spre « Pădurea veche » din apropierea acestui depozit de amfore [4].

EXSPECTATUS BUJOR

[1] E. M. Staerman, *Керамические клейма из Тиры*, în *KS*, XXXVI, 1951, p. 35 şi fig. 4.

[2] V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum*, I, p. 584, n. 3.

[3] Gr. Tocilescu, *ms.*, 5192, p. 100; V. Pârvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, p. 502—509.

[4] O interpretare a depozitului, în care o singură amforă este de dimensiuni mai mari, ca fiind ofrande depuse în cadrul cultului izvoarelor pare problematică (o asemenea interpretare vezi la D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. II, 1958, p. 331).

КЛАД АМФОР В ИСЛАМЕ ДЖАФЕРКА

РЕЗЮМЕ

На севере Добруджи в яме с песком, выкопанной на берегу около источника с северной стороны села Ислама Джаферка, нашли клад, содержавший примерно 26 амфор.

Судя по форме, амфоры принадлежат эллинистической традиции, отражая и римское влияние: коническое тулово заканчивается ножкой в виде усеченного конуса, стоящего как наперсток; короткое и широкое горлышко с утолщенным венчиком, под которым прикреплены две ручки с продольными выемками. Вместе с песком попадаются иногда твердые кристаллы черного кварцита; цвет пасты колеблется от красноватого к кирпичному.

Между размерами составных частей есть постоянное соотношение, благодаря чему вся группа образует характерный тип. Исключением являются две амфоры с цилиндрической ножкой, которые можно выделить во второй тип. На некоторых экземплярах выгравированы клейма на горлышке. Амфоры с клеймами ΔΙΟΝΥ(σιοσ), ΔΙ, Δ, ΜΙ, ΝΙ в виде листа плюща и амфоры без клейма позволяют предположить, что они происходят из семи различных гончарных мастерских, но из того же центра, вероятно из Понтийской Гераклеи. Две различные амфоры происходят, вероятно, из восьмого центра. На девятый центр указывает клеймо .ΟΥΛΟΥ.

Амфоры первого типа были обнаружены в Мейданкиой и около Галешу близ Констанцы.

Наличие этих амфор в Добрудже объясняется торговыми сношениями с причерноморскими центрами.

Условия находки и местонахождение затрудняют выяснение назначения клада амфор в Исламе Джаферка. Немногочисленные развалины, наблюдаемые сверху, в откосе, заставляют предположить, что в яме с песком был погреб, в котором были сложены амфоры.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Амфоры из Ислама Джаферка (номера соответствуют таблице).
Рис. 2. — Вид амфоры из Ислама Джаферка (размер 1/5).
Рис. 3. — Клейма на горлышках амфор (размер 1/1).

LE DÉPÔT D'AMPHORES D'ISLAM GEAFERCA

RÉSUMÉ

Près d'une source située dans la partie septentrionale du village d'Islam Geaferca — nord de la Dobroudja — on a découvert un dépôt d'environ 26 amphores dans une berge où l'on a creusé une sablonnière.

Par leur forme, ces amphores sont de tradition hellénistique, avec des influences romaines; leur panse est conique et se termine par un pied tronconique appliqué comme un dé. Le col, court et large et à rebord épaissi, possède un collet sous lequel sont appliquées les deux anses munies d'un sillon longitudinal. La pâte, sablonneuse, montre parfois des cristaux durs de quartzite noire; sa couleur varie du rougeâtre au rouge brique.

Il existe un rapport entre les dimensions des parties constituantes, rapport qui reste constant et confère à presque tout le groupe un aspect caractéristique, à l'exception de deux amphores qui représentent un second type, à pied cylindrique.

Certains exemplaires portent des estampilles englyphiques appliquées sur le col. Les amphores munies des estampilles ΔΙΟΝΥ(σιοσ), ΔΙ, Δ, ΜΙ, ΝΙ, en forme de feuille de lierre, comme aussi celles sans estampille, permettent de supposer que les amphores proviennent de sept ateliers différents, mais appartenant au même centre, probablement Héraclée du Pont. Le huitième atelier serait celui d'où proviennent les deux amphores de forme différente. Le neuvième est indiqué par l'estampille .ΟΥΛΟΥ.

Des amphores semblables au premier type ont été également trouvées à Meidanchioi (à proximité d'Islam Geaferca) et à Galeşu, près de Constantza.

La présence de ces amphores en Dobroudja s'explique par ses relations commerciales avec les centres pontiques.

Les conditions de la découverte et la situation sur place présentent des difficultés à l'interprétation de la raison d'être à cet endroit du dépôt d'amphores d'Islam Geaferca. La petite quantité de décombres que l'on observe au-dessus, dans la berge, permet de supposer l'existence d'une cave dans laquelle étaient entreposées les amphores.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Amphores d'Islam Geaferca (le numérotage correspond au tableau).
Fig. 2. — Type d'amphore d'Islam Geaferca (1/5 de la grandeur naturelle).
Fig. 3. — Estampilles figurant sur le col des amphores (grandeur naturelle).

MARCUS VALERIUS MAXIMIANUS, LEGATUS AUGUSTI LEGIONIS XIII GEMINAE

Descoperirea inscripţiei de la Diana Veteranorum (Zana) din Numidia, publicată şi comentată de către H. G. Pflaum [1], în 1955, lămureşte aproape complet cariera militară şi administrativă a lui Marcus Valerius Maximianus, procurator al Daciei Porolissensis, legatus al legiunii V Macedonica şi legatus Augusti al legiunii XIII Gemina.

De asemenea, două inscripţii noi, descoperite la Lambaesis [2] şi un studiu asupra aprovizionării cu apă potabilă a oraşului Timgad [3] completează datele referitoare la cultul zeului Mithras şi precizează data consulatului lui Maximianus.

Cunoscutul istoric cehoslovac J. Dobiàs, sprijinit pe descoperirea de la Diana Veteranorum, întregeşte inscripţia de pe stînca de la Leugaricio (Trencin) şi aduce o serie întreagă de precizări în legătură cu războaiele marcomanice şi activitatea militară a lui Marcus Valerius Maximianus, în calitate de comandant al detaşamentelor însărcinate cu supravegherea aprovizionării armatei pe Dunăre, de comandant al alei I Aravacorum, de comandant al vexilaţiei trimisă în interiorul ţării quazilor şi de comandant al cavaleriei marcomane şi nariste în lupta împotriva lui Avidius Cassius, legatul Siriei [4].

Pînă la descoperirea inscripţiei de la Diana Veteranorum, cu întregul *cursus honorum* al lui M. Valerius Maximianus, din cele 13 inscripţii cunoscute — una de la Apulum şi 12 din Numidia privitoare la cariera lui — se ştia că el a fost *legatus Augusti* la Apulum, iar, sub Commodus, *legatus Augusti pro*

---

[1] H.G. Pflaum, *Deux carières équestres de Lambèse et de Zana*, în *Libyca*, III, 1, 1955, p. 135—153, 2 fig.; L. Leschi, *Actes du 2-ème Congrès International d'épigraphie grècque et latine*, Paris, 1953, p. 127.

[2] M. Leglay, în *CRAI*, 1954, p. 273.

[3] R. Godet, *Le ravitaillement de Timgad en eau potable*, în *Libyca*, II, 1, 1954, p. 72, n. 4.

[4] J. Dobiàs, *La nouvelle inscription de Zana (Diana Veteranorum) et l'inscription gravée sur le rocher de Trencin (CIL*, III, 13 439 = *ILS*, 9122), în *Listy Filologické*, V, LXXX, 1957, p. 179—196, rezumat în *Libyca*, V, 1, 1957, p. 107—111; J. Dobiàs, *Nouvelle source relative à l'histoire des guerres marcomanes sur notre territoire*, în *AR*, IX, 4, 1957, p. 523—534; T. Kolnik, *Ausgrabungen auf der römischen Station in den Jahren 1956—1957*, în *Limes Romanus Konferenz Nitra*, Bratislava, 1959, p. 24, 29, n. 3.

praetore legionis III Augustae, *consul designatus*, *consul*, *clarissimus vir*, *consul amplissimus*, *patronus coloniae* la Cuicul și *praeses rarissimus* la Lambaesis. [1]

Pe baza acestor monumente epigrafice, A. Stein se întreba dacă M. Valerius Maximianus este un nou guvernator al celor trei Dacii sau numai un legatus al legiunii XIII Gemina și dacă el a fost la Apulum înainte sau după ce fusese *legatus Augusti pro praetore* al legiunii III Augustae și consul designatus între anii 183—185, sub Commodus, în Numidia [2].

Pe baza noilor date vom încerca să determinăm timpul și împrejurările în care acest important personaj și-a exercitat funcțiunile sale militare și administrative în Dacia și să lămurim în oarecare măsură sfera atribuțiilor comandanților celor două legiuni, după 169.

Inscripția de la Diana Veteranorum – baza unui monument din calcar albastru, cu dimensiunile de 100 × 66,5 × 44 cm, descoperită în zidul unui fort bizantin, de lîngă intrarea în for – are următorul text (fig. 1):

M(arco) VALERIO MAXIMIANO M(arci) VALERI MAXIMIANI QUINQ(uennalis) S(acerdotalis) / F(ilio), PONT(ifici) COL(oniae) POETOVIONENS(ium), EQUO P(ublico), PRAEF(ecto) COH(ortis) I THRAC (um), TRIB(uno) COH(ortis) I (H)AM(iorum) / CIVIUM R(omanorum), PRAEP(osito) ORAE GENTIUM PONTI POLEMONIANI, DON(is) DON(ato) BEL(lo) PHART(ico), ALLECTO AB IMP (eratore) M(arco) ANTONINO AUG(usto) ET MISSO IN PROCINCTU / GERMANIC(ae) EXPED(itionis) AD DEDUCEND(a) PER DANUVIUM QUAE IN ANNONAM PANNO(niae) / UTRIUSQ(ue) EXERCIT(uum) DENAVIGARENT, PRAEPOS(ito) VEXILIATIONUM CLAS (sium) PRAETOR(iarum) / MISENATIS ITEM RAVENNATIS ITEM CLAS(sis) BRITTANIC(ae) ITEM EQUIT(um) AFROR(um) ET MAUROR(um) / ELECTOR(um) AD CURAM EXPLORATIONIS PANNONIAE, PRAEF(ecto) AL(ae) I ARAVACOR(um), IN PROCINC / (tu) GERMANICO AB IMP(eratore) ANTONINO AUG(usto) CORAM LAUDATO ET EQUO ET PHALERIS / ET ARMIS DONATO, QUOD MANU SUA DUCEM NARISTARUM VALAONEM / INTEREMISSET ET IN EADE(m) ALA QUARTAE MILITIAE HONOR(em) ADEPTO, PRAEF(ecto) AL(ae) CONTAR(iorum), DON(is) DON(ato) BELLO GER(manico) SAR(matico), PRAEP(osito) EQUITIB(us) GENT (ium) MARCOMANNOR(um) NARIST(arum) / QUADOR(um) AD VINDICTAM ORIENTALIS MOTUS PERGENTIUM HONOR(e) CENTENARIAE DIG /NITATIS, AUCTO SALARIO ADEPTUS PROCURATIONEM MOESIAE INFERIORIS, / EODEM IN TEMPORE PRAEPOSITO VEXILLATIONIBUS ET AT DETRAHEN / DAM BRISEORUM LATRONUM MANUM IN CONFINIO MACEDON (iae) ET THRAC(iae) / AB IMP(eratore) MISSO PROC(uratori) MOESIAE SUPER(ioris), PROC(uratori) PROV(inciae) DACIAE POROLIS / SENSIS, A SACRATISSIMIS IMP(eratoribus) IN AMPLISSIMUM ORDINEM INTER PRAE / TORIOS ALLECTO ET MOX LEG(ato) LEG(ionis) II ADIUT (ricis), PRAEP(osito) VEXIL

[1] *CIL*, III, 1122; *CIL*, VIII, 4600, 2621, 2749, 4234, 2777 și 2698 (18247); *Ann Ép.*, 1934, 40; 1933, 70; 1935, 45; 1920, 16; 1915, 28; *CIL*, VIII, 2749.

[2] A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, 55—56; cf. RE, XII, *M. Valerius Maximianus*, col. 1724; *ILS*, III, p. 261, nr. 79.

(lationum) LEUGARICIONE HIEMANTIUM ITEM LEG(ato) LEG(ionis) / V MAC(edonicae) ITEM LEG(ato) LEG(ionis) I ITALIC(ae) ITEM LEG (ato) LEG(ionis) / XIII GEM(inae) ITEM LEG(ato) AUG(usti) PR(o) PR(ae-

Fig. 1. - Inscripția de la Diana Veteranorum (Zana).

tore) leg(ionis) III Aug(ustae), DON(is) DON (ato) A NOBILISSIMO / [principe M(arco) Aurelio Commodo Aug(usto)] EXPEDITIONE SECUNDA GER(manica) / SPLENDIDISSIMUS ORDO DIAN (ensium) VETERAN (orum) AERE CONLATO.

Din textul acestei inscripții reies următoarele: Marcus Valerius Maximianus, fiul lui Marcus Valerius Maximianus, mare preot al provinciei

Pannonia Superioară la Poetovio [1], aparţinea ordinului cavalerilor; el îşi începe cariera militară — *equo publico* — ca prefect al *cohortei I Thracum*, probabil în una din unităţile cu acest nume din Pannonia Inferioară [2], apoi este tribun al *cohortei I Hamianorum civium Romanorum* din Siria, unde primeşte misiunea specială de *praepositus orae gentium Ponti Polemoniani*, cu însărcinarea de a supraveghea aprovizionarea armatei în timpul expediţiei lui Lucius Verus în Orient (162—166), prin porturile Trapezus şi Pharnaceea, de pe coasta răsăriteană a Mării Negre şi de a asigura liniile de comunicaţie prin Armenia [3]; după terminarea războiului cu parţii, în anul 166, este decorat, ca o răsplată a serviciilor aduse; în anul 169 este cooptat — *allecto* — de către Marcus Aurelius şi trimis pe frontul germanic — *misso in procinctu Germanicae expeditionis* — pentru a supraveghea aprovizionarea pe Dunăre a armatelor celor două Pannonii, în calitate de *praepositus* al formaţiilor — *vexillationes* — compuse din marinarii flotelor din Missenum, Ravenna şi Britannia, precum şi din unităţi de cavalerie africană şi maură, însărcinate cu paza Pannoniei [4]; tot pe frontul germanic — *in procinctu Germanico* — ia parte la lupte, ca prefect al *alei I Aravacorum*, este elogiat în faţa trupelor de către împărat, primeşte drept recompensă calul, falerele şi armele lui Valaon, şeful nariştilor, pe care-l ucisese cu propria sa mînă, probabil în anul 173 [5]; acum primeşte şi distincţia pentru a patra campanie, luînd comanda *alei Contariorum* de la Arrabona, fiind la sfîrşitul primei faze a războiului marcomanic, adică în anul 175, pentru a treia oară decorat [6]; în acelaşi an este trimis ca *praepositus* în fruntea unităţilor de cavalerie naristă, marcomană şi quadă împotriva lui Avidius Cassius, fostul legat al Siriei, primind şi *dignitas centenaria* [7]; după întoarcerea din Orient, Maximianus este numit *procurator* al Moesiei Inferioare cu un salariu mărit — *aucto salario* — şi în acelaşi timp însărcinat de împărat ca *praepositus* al unei vexilaţii, « să stîrpească bandele de tîlhari » de la hotarele Thraciei cu Macedonia; de aici trece ca *procurator* al Moesiei Superioare, apoi al Daciei Porolissensis, fiind distins după 177 de către împăraţii M. Aurelius şi Commodus [8] — *a sacratissimis imperatoribus* — cu dreptul de a intra în Senat, în rîndurile pretorilor — *in amplissimum ordinem inter praetorios allecto* [9] —; îndată după aceasta este numit comandant al legiunii I Adiutrix de la Brigetio, apoi comandant

---

[1] Cf. şi *CIL*, VIII, 4600.

[2] W. Wagner, *Die Dislokation der Römischen Auxiliarformationen*, Berlin, 1938, p. 187—192. În anii 150—190 se găsesc în Pannonia Inferioară: *Coh. I. Thracum equitata*, (151/160, 139/190?), *Coh. I Aug. Thracum civium Romanorum* (167), *Coh. I Thracum Germanica c. R. equitata*, (151/160, 167, 168, 180?). Tot atunci se găsesc *Coh. I Thracum Syriaca equitata*, în Moesia la Timacum minus (78, 100, 200), *Coh. I Thracum sagitariorum*, în Dacia Sup. (120? 144, 158); H.G. Pflaum, *op. cit.*, p. 138—139, n. 4—8.

[3] H.G. Pflaum, *op. cit.*, p. 139—140, n. 11—15; E. Albertini, *L'empire romain*, Paris, 1929, p. 208—212.

[4] H.G. Pflaum, *op. cit.*, p. 140—145, notele 16—22; J. Dobiàs, *A propos de l'inscription*, în *Libyca*, V, 1, 1957, p. 107—108.

[5] H.G. Pflaum, *op. cit.*, p. 145—146, notele 23—37; J. Dobiàs, *A propos*. . . , p. 108; W. Wagner, *op. cit.*, p. 45—46.

[6] H.G. Pflaum, *op. cit.*, p. 146, n. 39; W. Wagner, *op. cit.*, p. 30—33.

[7] H.G. Pflaum, *op. cit.*, p. 146—147; J. Dobiàs, *A propos*. . . , p. 108—109. Observaţii interesante asupra celor 8 000 de cavaleri germani.

[8] H.G. Pflaum, *op. cit.*, p. 147—148, notele 43—50.

[9] *Ibidem*, p. 148—149; J. Dobiàs, *A propos*. . . , p. 109.

al legiunii II Adiutrix de la Aquincum, primind şi comanda ca *praepositus* al unor unităţi speciale cantonate în inima ţării quazilor, la Leugaricio (Trencin), pe cursul superior al rîului Vah, la 120 km nord de limesul danubian, unde a iernat în 179—180, [1] în a doua fază a războiului marcomanic; după aceasta este numit comandant al legiunii V Macedonica de la Potaissa, apoi legat al legiunii I Italica de la Novae, de unde revine în Dacia, ca *legatus legionis XIII Geminae*, la Apulum [2]; de aici pleacă la Lambaesis, în Numidia, în calitate de *legatus Augusti pro praetore legionis III Augustae*, unde desfăşoară o intensă activitate administrativă [3]; în sfîrşit, Marcus Valerius Maximianus este decorat — *donis donato* — pentru faptele sale vitejeşti din timpul celei de-a doua expediţii germanice (177—180), *a nobilissimo principe Marco Aurelio Commodo Augusto*, fie în anul 180, după terminarea războiului, fie mai tîrziu, în legătură cu alte operaţii militare sau cu prilejul unui eveniment, care nu se poate preciza încă [4], distincţia pe care o primeşte fiind inserată în *cursus honorum*, după comenzile exercitate şi chiar a funcţiunii de *legatus Augusti pro praetore* din Numidia.

Prin urmare, M. Valerius Maximianus, originar din Poetovio îşi desfăşoară neobişnuita sa carieră militară şi administrativă sub împăraţii Marcus Aurelius, Lucius Verus şi Commodus, luînd parte activă in calitate de comandant de unităţi, detaşamente speciale şi leg. I şi II Adiutrix, la războaiele partic (162—166) şi marcomanic (167—180); obţine cele mai înalte distincţii militare şi administrative, comandă legiunile V Macedonica, I Italica şi XIII Gemina şi ajunge guvernator al Numidiei, consul designatus, consul amplissimus şi legatus în acelaşi timp al legiunii III Augusta de la Lambaesis [5].

Din examinarea atentă a carierei lui Maximianus putem stabili cîteva date precise şi anume:

a) între anii 162—166 se găseşte în Orient;
b) din 167—175 ia parte la prima fază a războaielor marcomanice;
c) în 175 pleacă în Orient împotriva lui Avidius Cassius;
d) în iarna 179/180 îl găsim la Leugaricio;
e) în anii 183—185 este consul designatus, consul şi guvernator al Numidiei.

M. Valerius Maximianus, după campania împotriva lui Avidius Cassius, primeşte calitatea de *centenarius*, probabil chiar în 175, fapt ce-i deschide drumul spre carierele administrative superioare, ocupînd succesiv sub Publius

---

[1] H.G. Pflaum, *op. cit.*, p. 149; J. Dobiàs, *A propos...*, p. 109—111, O vexillatio a leg. III Augustae sub comanda lui Ferruntianus a fost cantonată într-o localitate încă nedeterminată în ţara marcomanilor; idem, *Nouvelles sources*, p. 531—533. Garnizoane romane în teritoriul barbar, şi C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, Bucureşti, 1945, p. 91, n. 2 — Darnithithi; G. Forni, *Contributo alla storia della Dacia romana*, în *Athaeneum*, XXXVI, 3, 1958, p. 204, n. 133 — Piroboridava şi Buridava; W. Wagner, *op. cit.*, p. 149—150, notele 507—515.

[2] H.G. Pflaum, *op. cit.*, p. 149—150, notele 59—62.

[3] *Ibidem*, p. 150—152; *CIL*, VIII, 2698 (18247). Inaugurează arcul municipiului Lambaesis; *AnnÉp.*, 1934, 40—Conduce lucrările de aprovizionare cu apă de la Thamugadi; R. Godet, *op. cit.*, p. 65—72; *AnnÉp.*, 1935, 45. Inaugurează noile terme de la Cuicul în cinstea lui Commodus.

[4] H.G. Pflaum, *op. cit.*, p. 150—152. Se discută titulatura de *nobilissimus* a lui Commodus.

[5] *Ibidem*, p. 152; L. Leschi, *Autour de l'amphithéâtre de Lambèse*, în *Libyca*, II, 1, 1954, p. 181—184, notele 24—32; R. Godet, *op. cit.*, p. 72, n. 4; M. Bernhardt, *Handbuch zur Münzkunde der römischen Kaiserzeit*, Halle, 1926, Textband, p. 289—290; R. Cagnat, *Cours d'Épigraphie latine*, Paris. 1890, p. 187—188; *CIL*, VIII, 2688 (18427); *AnnÉp.*, 1935,45 — epitetele de *Pius*, 183 şi de *Britannicus*, 184 ale lui Commodus; cu privire la *viri militares* a se vedea: R. Syme, în *JRS*, XLVIII, 1958, p. 1 şi urm.; H. G. Pflaum, în *Germania*, 37, 1959, p. 150 şi urm.

Helvius Pertinax, guvernatorul celor două Moesii şi al Daciei[1] funcţiunea de procurator. Socotind că funcţiunile lui de procurator al celor două Moesii, unde a avut şi o misiune militară specială, au durat cel puţin doi ani — sfîrşitul lui 175 pînă în 177 — putem spune cu multă probabilitate că el se găsea la începutul anului 178 în Dacia Porolissensis, deci în plin război marcomanic. Avînd în vedere situaţia specială din această provincie şi calităţile militare ale lui Maximianus, putem presupune că el a avut aici atribuţii mult mai largi decît cele procuratoriene obişnuite.

La cei cinci procuratori ai Daciei Porolissensis cunoscuţi pînă acum — *M. Cocceius Genialis (CIL*, III, 7662), *Macrinius Vindex* (dipl. mil. *CIL*, XVI, 110, din anul 158—159), *Lucius Sempronius Ingenuus* (I. I. Russu, *Diploma militară romană de la Gilău* în *Materiale* II, 1956, p. 708—711; G. Forni, *op. cit.*, p. 191, nota 96) credem că procuratorul Daciei Porolissensis din anul 164 este acelaşi cu Lucius Sempronius Ingenuus, primipilaris în 152 la Lambaesis) *CIL*, VIII, 2543; *AnnÉp*, 1937, 113), *P. Sempronius Aelius Lycinus (CIL*, III, 6756, 6757, 6054, 6055 şi 7659), pe timpul lui Caracalla şi Geta şi *Ulpius Victor (CIL*, III, 1464, pe timpul lui Caracalla)[2] — se adaugă pentru anul 178, Marcus Valerius Maximianus, stabilindu-se definitiv că procuratorii acestei provincii sînt centenari. Ca procurator al Daciei Porolissensis, primeşte prin decret imperial una din cele mai înalte distincţii pentru un cavaler: trecerea lui în rîndurile ordinului senatorial, ceea ce îi va permite să ocupe cele mai mari funcţii militare şi administrative[3]. Îndată — *et mox* — primeşte pe rînd comanda legiunilor I şi II Adiutrix, precum şi misiunea specială de la Leugarcio.

Se poate spune că el se găseşte, din nou, în Dacia Porolissensis, ca legatus al legiunii V Macedonica, cel mai tîrziu, la începutul anului 181, ţinînd seama de două fapte bine precizate: cantonamentul trupelor comandate de Maximianus la Leugarcio, în iarna 179/180 *(CIL*, III, 13439 cf. J. Dobiàs, *op. cit.)* şi încheierea păcii de către Commodus în cursul anului 180, după moartea lui Marcus Aurelius în castrul de la Vindobona, în primăvara aceluiaşi an.

Existenţa unei puternice armate în această provincie — *exercitus Daciae Porolissensis (CIL*, III, 8063; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 710—711), importanţa strategică a acestei regiuni pentru apărarea graniţelor imperiului şi calităţile deosebite ale lui Maximianus, ne îndreptăţesc să presupunem că, în afară de comanda trupelor[4], el a exercitat, în numele consularului[5], şi unele funcţiuni de ordin administrativ.

Maximianus ocupă acest post pentru scurtă vreme, de la comanda legiunii V Macedonica fiind trecut la Novae, ca legatus al legiunii I Italica, de unde

---

[1] *CIL*, III, 14437; *Vita Pertinacis*, II, 10—11; C. Daicoviciu, *La Transylvanie*..., p. 99—103.

[2] C. Daicoviciu, *La Transylvanie*..., p. 98, n. 1; H. G. Pflaum, *op. cit.*, p. 149, n. 52; F. Horovitz, *Situaţia precară a stăpînirii romane în Dacia*, în *SCIV*, II, 2, 1951, p. 108—109.

[3] H. G. Pflaum, *op. cit.*, p. 149, notele 17 şi 53—57. Termenul de *allectus* poate fi explicat, nu numai prin participiul *ellectus* ci şi prin *al(d)electus*, cf. *DA*, I, 1, *Adlectio*, p. 68—69. La fel au fost ridicaţi la rang senatorial M. Macrinius Avitus Catonius Vindex şi P. Helvius Pertinax, numit *praepositus vexillationum*.

[4] G. Forni, *op. cit.*, p. 207—208; C. Daicoviciu, *La Transylvanie*..., p. 91—110, cu notele respective; M. Macrea, *Apărarea graniţei de vest şi nord-est a Daciei în timpul împăratului Caracalla*, în *SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 215—223.

[5] F. Horovitz, *op. cit.*, *passim*, susţine că după 169 existau « trei Dacii, provincii independente şi separate »; C. Daicoviciu, *O nouă diplomă militară din Dacia*, în *SCIV*, IV, 3—4, 1953, p. 541—553.

revine pentru a treia oară in Dacia, la Apulum, ca legatus al legiunii XIII Gemina, probabil în cursul anului 182, deoarece în anii 183—185 îl găsim la Lambaesis, ca *Legatus Augusti pro praetore legionis III Augustae*, *consul designatus* şi *consul amplissimus* [1].

Prezenţa la Apulum a lui M. Valerius Maximianus este cunoscută de multă vreme prin descoperirea unei inscripţii dedicată zeului Mithras în calitate de *legatus Augusti* [2]. Bazîndu-se pe această inscripţie şi pe monumentele epigrafice din Numidia, referitoare la consulatul lui Maximianus, A. Stein a emis ipoteaza că el ar fi putut fi *legatus Augusti III Daciarum* către anul 190 [3]. Ion Berciu într-un studiu privitor la Marcus Herennius Faustus, sprijinit de ipoteza lui Stein şi pe identitatea titulaturii — *legatus Augusti* — pe mai multe monumente, credea că şi Marcus Valerius Maximianus este tot un *legatus Augusti pro praetore III Daciarum* [4]. C. Daicoviciu într-o comunicare prezentată la al III-lea Congres internaţional de epigrafie greacă şi latină, privitoare la studiile epigrafice din ultimii 15 ani, vorbind de M. Herennius Faustus, precizează că Maximianus trebuie considerat « *solamente come comandante della XIII leg. Gem.* », la fel ca Faustus, care ar fi putut fi « *forse anche governatore della Dacia Apulense* » [5].

Încercarea lui F. Horovitz de a dovedi că după 169 provinciile Dacia Apulensis şi Porolissensis erau administrate în mod independent de comandanţii legiunilor a XIII Gemina şi a V Macedonica, în calitate de guvernatori, nu poate avea o bază solidă, deşi autorul foloseşte un foarte bogat şi variat material [6]. N-avem pînă în prezent nici o dovadă epigrafică concludentă în acest sens.

Credem că o poziţie intermediară între funcţiunea de guvernator a legaţilor şi aceea de comandanţi exclusivi ai unităţilor militare din provinciile respective este mai logică şi acceptabilă în actualul stadiu al cercetărilor.

Lucius Sempronius Ingenuus, procuratorul Daciei Porolissensis este şi comandantul trupelor auxiliare din provincie în anul 164, adică înainte de a fi transferată legiunea V Macedonica la Potaissa (I. I. Russu, *op. cit.*, p. 708—711 şi G. Forni, *op. cit.*, p. 191, nota 96). După 169, prin venirea legiunii a V Macedonica, în 166—167, situaţia se schimbă, comandantul acestei legiuni, în calitate de loctiitor al consularului, îndeplineşte şi unele atribuţiuni administrative şi politice, el fiind de rang senatorial şi prin urmare personajul cel mai important în provincie.

Astfel, Tiberius Claudius Claudianus, *legatus Augusti legionis V Macedonicae* duce la îndeplinire — *agente* — ridicarea unui altar lui Septimius Severus din însărcinarea — *cura* — lui P. Septimius Geta, fratele împăratului şi în acelaşi timp (195) guvernatorul celor trei Dacii — *legatus Augusti pro praetore* [7].

Cînd Lucius Calvisius, primipilus al legiunii XIII Gemina, ridică un altar lui Bachus, în sănătatea lui Commodus, sub consularul Vespronius Candidus,

---

[1] *AnnÉp.*, 1935, 45 (anul 183, începutul lui 184); H. G. Pflaum, *op. cit.*, p. 135—136; *CIL*, VIII, 4600; *AnnÉp.*, 1933, 70 şi *CIL*, VIII, 2698 (18247); R. Godet, *op. cit.*, p. 72, n. 4.

[2] *CIL*, III, 1122.

[3] A. Stein, *op. cit.*, p. 55.

[4] Ion Berciu, *Marcus Herennius Faustus, legatus Augusti III Daciarum*, în *Apulum*, III, p. 202, n. 7.

[5] C. Daicoviciu, *Contributi alla storia della Dacia romana alla luce degli ultimi tre lustri di studi epigrafici in Romania*, în *Atti del III Congresso internazionale di epigrafia greca e latina*, Roma, 1959, p. 188.

[6] F. Horovitz, *op. cit.*, *passim.*

[7] *CIL*, III, 905.

dedicantul acestui monument este Caius Caerellius Sabinus legatus Augusti legionis XIII Geminae (183–185)[1].

Luînd în considerare aceste trei mărturii epigrafice, prin care se lămuresc unele aspecte ale raporturilor dintre procurator și *legatus Augusti pro praetore*, precum și cele dintre comandanții celor două legiuni și consular, se poate conchide: din anul 158 pînă în anul 169, procuratorul din Dacia Porolissensis, la fel cu cel din Dacia Malvensis, comandă trupele auxiliare și conduce provincia în numele legatului pretorian de la Apulum, comandant al legiunii a XIII Gemina și guvernator al celor trei Dacii; după anul 169, consularul — *dux, consularis III Daciarum* — este șeful suprem, militar și administrativ, guvernînd prin legații celor două legiuni și prin cei trei procuratori și avînd ca organ consultativ consiliul celor trei Dacii — *Concilium trium Daciarum*[2]; este normal că legații celor două legiuni să fie reprezentanții direcți ai consularului, iar procuratorii din Dacia Apulensis și Dacia Porolissensis să depindă de fapt de comandantul legiunii din provincia respectivă, în vreme ce procuratorul Daciei Malvensis depindea direct de consular[3].

Este greu să se poată stabili sfera atribuțiilor administrative ale celor doi legați ai legiunilor, dar atît situația de permanentă alarmă, cît și frecvența titlului de *legatus Augusti legionis* pentru comandanții legiunilor XIII Gemina și V Macedonica[4] dintre care unii trec în alte provincii din imperiu ca guvernatori plini[5], ne îndreptățesc să precupunem că acești șefi militari, foști pretori, erau în provinciile lor reprezentanții consularului, nu numai la ceremoniile privitoare la cultul împăratului, cum arată cele două inscripții menționate mai sus, ci și în alte împrejurări, cum indică inaugurarea de altare votive sau de alte monumente[6].

Pe baza inscripției de la Apulum, prin care se dedică un altar lui Mithras (*CIL*, III, 1122) și a plăcii cu întreg *cursus honorum* pînă în anul 183 de la Diana Veteranorum se poate spune că M. Valerius Maximianus este un *legatus Augusti*

---

[1] *CIL*, III, 1092. Același *Caerellius Sabinus* dedică altare lui Mithras, Iupiter, Iunonei, Populoniei și Minervei (*CIL*, III, 1111, 1074–1076).

[2] Este drept că avem pînă în prezent trei procuratori ai Daciei Apulensis — *Ulpius Victor* (*CIL*, III, 1464; C. Daicoviciu, *Contributi*. . , p. 188–189; Idem, *O nouă diplomă* . . ., p. 549–550); *Q. Axius Aelianus* (*CIL*, III, 1456) și *Herennius Gemellinus* (*CIL*, III, 1625, 7901) - dintre anii 211–238 cu titulatura de *procurator Augusti, agens vices praesidis*, în inscripții onorifice sau funerare. Se pare că este totuși vorba de o titulatură onorifică și incidentală.

[3] Procuratorul presidial al Daciei Malvensis — *cum iure gladii* — este un *ducenarius*, cf. D. Tudor, *Oltenia romană*, București, 1938, p. 142. Situația nu este suficient de clară nici aici; idem, *Răscoale și atacuri «barbare» în Dacia romană*, București, 1957, p. 32; « . . . În locul procuratorilor din Dacia Porolissensis și Apulensis conduc legații legiunilor XIII Gemina și a V Macedonica ca un fel de subguvernatori ai legatului consular a celor trei Dacii, pe cînd în Dacia Malvensis rămîne tot vechiul procurator presidial, dar și el pus tot sub ordinul aceluiași legat».

[4] *CIL*, III, 905, 993, 1011–1013, 1032, 1062, 1071, 1074–1076, 1082, 1111, 1118, 2072, 4118, 10892 și 12117; *DA*, III, 2, *Legatus*, p. 1052.

[5] *Q. Roscius Sextus*, leg. Aug. leg. V. Mac. este numit leg. Aug. pro praetore al provinciilor Lycia și Pamphilia, apoi leg. Aug. leg. X. Fret. și guvernator al provinciei Iudeia (*CIL*, III, 12117); *Olus Terentius Pudens Uttedianus*, leg. Aug. leg. XIII Gem., pleacă guvernator în Raetia; *M. Valerius Maximianus*, leg. leg. XIII Gem. este numit în Numidia leg. Aug. pro praetore leg. III Augustae.

[6] *Lucius Annius Italicus Honoratus* ridică la Apulum un altar lui Iupiter, Iunonei și Minervei și un monument dedicat Victoriei lui Commodus (*CIL*, III, 1071, 1072) în anii 211–222; *C. Caerellius Sabinus* ridică altare mai multor zeități (*CIL*, III, 1074–1076, 1111), *Olus Terentius Pudens Uttedianus* ridică un altar Caelestiei, lui Esculap, geniului Carthaginei și geniului Daciilor (*CIL*, III, 993) etc.

legionis XIII Geminae în anii 182—183, cu atribuţii militare şi administrative în provincia Dacia Apulensis.

Ipoteza lui A. Stein, privitoare la funcţia de legatus a celor trei Dacii a lui Maximianus, în jurul anului 190, nu poate fi susţinută pe baza unei singure dovezi epigrafice, nu de ajuns de categorice, căci titlul de *legatus Augusti*, fără alte indicaţii suplimentare, nu e suficient.

În anul 183 găsim ca legatus Augusti al legiunii XIII Gemina pe C. Caerellius Sabinus, iar ca guvernator pe consularul L. Vespronius Candidus, precizat şi prin descoperirea unei noi inscripţii în Numidia [1]. Prin urmare, M. Valerius Maximianus a comandat succesiv cele două legiuni — a V Macedonica şi XIII Gemina — intre anii 181—183, pe timpul cînd guvernator al Daciei era C. Vettius Sabinianus [2].

Deci, Maximianus ocupă funcţiunea de procurator al Daciei Porolissensis in timpul războaielor marcomanice [3] şi de comandant al legiunilor V Macedonica şi XIII Gemina, după pacea lui Commodus din anul 180 şi în preajma atacului burilor şi dacilor liberi, precum şi a unor eventuale revolte interne din 183—185 [4].

Trecerea lui M. Valerius Maximianus din Dacia în Numidia sau invers, nu este un lucru neobişnuit, cunoscîndu-se şi alte cazuri asemănătoare, dintre care menţionăm pe Lucius Vespronius Candidus (vezi nota 1). O nouă inscripţie descoperită la Lambaesis ne dă informaţii importante asupra lui Lucius Tettius Iulianus fost guvernator al Numidiei [5], învingătorul Dacilor la Tapae în anul 88.

Din examinarea numeroaselor inscripţii privitoare la Maximianus putem să ne dăm seama de sfera de activitate şi de relaţiile oficiale şi particulare pe care le avea un guvernator de provincie.

---

[1] *CIL*, III, 1092; L. Leschi, *Autour de l'Amphithéâtre*. . ., p. 182—185, notele 28—35; A. Stein, *op. cit.*, p. 51— îl plasează pe L. Vespronius Candidus în Dacia între anii 182—185. Se pare că lui Vespronius îi urmează Pescennius Niger (V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti, 1937, p. 81).

[2] Cassius Dio, LXXII, 3; *Vita Comm.* XIII, 5; F. Horovitz, *op. cit.*, p. 115—116; D. Tudor, *Răscoale*. . ., p. 41—46; D. Berciu, *Lupta băştinaşilor din Dacia împotriva romanilor*, în *SCIV*, II, 2, 1951, p. 84.

[3] *Vita Marci*, XXII, 1; C. Daicoviciu, *La Transylvanie*. . ., p. 102—103; D. Berciu, *op. cit.*, p. 83—86; F. Horovitz, *op. cit.*, p. 115—116. O descriere plastică a războaielor marcomanice în E. Renan, *Marc Aurèle et la fin du monde antique*, Paris, 1882, Livre septième (161—180), chap. XVI, p. 251—253; M. Macrea, *Monedele şi părăsirea Daciei*, în *AISC*, III, p. 275—276; E. Albertini, *op. cit.*, p. 210—213; N. Iorga, *Istoria Romînilor*, vol. I, 2, p. 283—290.

[4] D. Tudor, *Răscoale*. . ., p. 98; D. Berciu, *op. cit.*, p. 75—85; F. Horovitz, *op. cit.*, p. 97—124; B. Mitrea, *Contribuţii numismatice la cunoaşterea luptei împotriva stăpînirii romane în Dacia*, în *SCIV*, V, 3—4, 1954, p. 467—486; A. D. Dmitrev, *Căderea Daciei*, în *VDI*, 1949, 1, p. 76—85; I. Kruglikova, *К вопросу о романизации Дакии*, în *VDI*, 3, 1947, p. 219—230; *Vita Comm.* XIII, 5; Cassius Dio, LXXII, 3.

[5] L. Leschi, *Inscriptions latines de Lambèse et de Zana*, în *Libyca*, I, 1953, p. 190—195. Cunoaştem atît praenomen-ul *Lucius*, cît şi faptul că în anul 81 era leg. Aug. pr. pr. al leg. III Aug. şi că el a pus temelia castrului legiunii; v. şi Tacitus, *Hist.*, I, 79, II, 85, IV, 39—40; *CIL*, XVI, nr. 29; Cassius Dio, LXVII, 10, iar asupra interesantei apropieri între Dacia şi Africa: *soldaţi din Dacia în leg. III Aug.* (*CIL*, VIII, 2586, 2772, 3021, 18085); *trupe africane în Dacia (Coh. Afrorum c.* R. *Equitata, Coh. II Fl. Numidarum, numerus Maurorum Optatianensium, numerus Maurorum Tibicensium, numerus Maurorum E. . . . sau S. la Răcari, vexillarii Africae et Mauretaniae, Mauri gentiles (CIL*, XVI, 110*). Lusius Quietus cu cavaleria maură în războaiele dacice, fortificaţii, răscoale* (H. G. Pflaum, *op. cit.*, p. 152; F. Horovitz, *op. cit.*, p. 116—117; E. Albertini, *op. cit.*, p. 213).

De asemenea, ne-am putea gîndi că Maximianus, originar din Poetovio și comandant al mai multor legiuni și unități militare dunărene, a adus probabil cu sine în Africa cultul lui Iupiter Depulsor [1] și al lui Mithras [2].

Importanta descoperire de la Diana Veteranorum și studiile în legătură cu ea aruncă o lumină nouă asupra epocii Antoninilor și scot în evidență puternica personalitate a lui M. Valerius Maximianus, un provincial din Pannonia, ridicat la cele mai înalte onoruri, prin calitățile lui excepționale, militare și administrative [3].

Istoria Daciei romane se îmbogățește cu un nou procurator al Daciei Porolissensis și un nou comandant al legiunilor V Macedonica și XIII Gemina, iar cariera puțin obișnuită a lui Maximianus, precum și condițiile speciale din provincia de la nordul Dunării ne îndreptățesc să presupunem că cei doi comandanți ai legiunilor de la Apulum și Potaissa aveau, pe lîngă însărcinările lor militare și atribuții cu caracter administrativ.

ION BERCIU și ALEXANDRU POPA

МАРК ВАЛЕРИЙ МАКСИМИАН — ЛЕГАТ АВГУСТА XIII ЛЕГИОНА *GEMINA*

РЕЗЮМЕ

На основании изучения надписи, найденной в Диане Ветеранорум (Зана) в Нумидии и истолкованной Х. Г. Пфлаумом (Libysa, III, 1(1159), стр. 135—153), а также на основании других трудов об этой находке, авторы анализируют весь cursus honorum М. В. Максимиана, главным образом в связи с его должностью прокуратора Дакии Porolissensis и командующего легионами V *Mac*. и XIII *Gemina*.

Из надписи в Диане Ветеранорум ясно вытекает следующее: необычайная военная и административная карьера М. В. Максимиана из Поетовио протекает в правление императоров Марка Аврелия, Люция Вера и Коммода. Он участвовал в войнах с парфянами (162—166) и маркоманами (167—180) и достиг высоких знаков отличия как в качестве военоначальника, командовавшего войсками особого назначения и легионами, так и претора и консула.

На основании достоверных данных — о пребывании на Востоке (162—166), об участии в войнах с маркоманами в первый период (167—175), о выступлении против Авидия Кассия (175), о зимовке в Левгарике (179—180) и об отправлении должности губернатора Нумидии в качестве *консула designatus* и *консула* (183—185) — установлено следующее:

[1] *CIL*, VIII, 2621, altar dedicat de Maximianus împreună cu soția sa Ulpia Aristonice pe care o cunoaștem și din alte inscripții. Se știe că Poetovio era centrul cultului lui Iupiter Depulsor.

[2] *CIL*, III, 1122; *AnnÉp*, 1915, 28 și M. Leglay, în *CRAI*, 1954, p. 273; L. Leschi, *Inscriptions latines*, p. 189; H. G. Pflaum, *op. cit.*, p. 153.

[3] A se vedea și: *AnnÉp.*, 1959, nr. 183; L. Barkóczi, *Die Naristen*, in *FoliaArch.*, IX, 1957, p. 91 și urm.; J. Fitz, *FoliaArch*, IX, 1959, p. 61 și urm.; P. Oliva, *Zur Bedeutung der Markomannenkriege*, în *Das Altertum*.

а) М. В. Максимиан был прокуратором Дакии Porolissensis в начале 178 г., т.е. в разгар войны с маркоманами;

б) Он вернулся в Дакию в качестве легата легиона V *Mac*. в начале 181 г., следовательно, после зимних квартир в Левгарике в 179—180 гг. и заключения мира Коммодом в 180 г.;

в) В третий раз он возвращается в Дакию в качестве легата легиона XIII *Gemina*, когда правителем трех дакийских провинций был К. Веттиус Сабинианус.

Учитывая выдающиеся качества и продолжительный опыт Максимиана, а также создавшиеся в Дакии особые условия, можно допустить, что в качестве прокуратора и легата он выполнял задания и поручения военного и административного характера. В связи с этим уточняются функции как прокураторов в Дакии Apulensis, так и начальников двух стоявших в Дакии легионов. При этом особое внимание уделяется титулованию legatus Augusti legionis и некоторым эпиграфическим памятникам, которые могут обосновать предположение, что такие военачальники — бывшие преторы, назначенные Сенатом, были в данных провинциях непосредственными заместителями консулов.

Таким образом прозопография Дакии обогатилась именем нового прокуратора — шестого из числа до сих пор известных в Дакии Porolissensis — и нового начальника легионов V *Maced.* и XIII *Gemina*. В то же время многостороннее исследование важной находки в Диане Ветеранорум проливает новый свет на целый ряд вопросов, касающихся деятельности правителей провинций, эпохи Антонинов и отношений между Дакией и Нумидией.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Надпись из Дианы Ветеранорум.

MARCUS VALERIUS MAXIMIANUS, LEGATUS AUGUSTI LEGIONIS XIII GEMINA

RÉSUMÉ

Partant de la découverte de l'inscription de Diana Veteranorum (Zana) en Numidie, commentée par H. G. Pflaum (*Libyca*, III, 1, 1955, pp. 135—153), et recourant aussi à d'autres études se rapportant à cette découverte, les auteurs analysent dans son ensemble le *cursus honorum* de M. Valerius Maximianus, surtout en ce qui concerne sa fonction de procurateur de la Dacie Porolissensis et de commandant des légions V Macedonica et XIII Gemina.

Il résulte clairement de l'inscription de Diana Veteranorum que M. Valerius Maximianus, originaire de Poetovio, fit son extraordinaire carrière militaire et administrative sous les empereurs Marc-Aurèle, Lucius Verus et Commode. Il participa aux guerres contre les Parthes (162—166) et les Marcomans (167—180), qui lui valurent de hautes distinctions, soit en qualité de commandant de troupes spéciales et de légions, soit comme préteur et consul.

Se fondant sur des données indiscutables — sa présence en Orient (162—166), la première phase des guerre marcomanes (167—175), son départ contre Avidius Cassius (175), son hivernage à Leugaricio (179—180), et sa fonction de gouverneur de la Numidie en qualité de *consul designatus* et de *consul* (183—185) — les auteurs peuvent préciser que:

a) M. Valerius Maximianus est procurateur de la Dacie Porolissensis au début de l'année 178, donc en pleine guerre marcomane;

b) Il revient, en Dacie, comme légat de la leg. V Macedonica au commencement de l'an 181, donc après avoir cantonné à Leugaricio pendant l'hiver de 179—180 et après la conclusion de la paix par Commode en 180;

c) Il revint pour la troisième fois en Dacie, comme légat de la légion XIII Gemina, en 182—183, au temps où *C. Vettius Sabinianus* gouvernait les trois Dacies.

Etant donné ses qualités exceptionnelles et sa longue expérience, ainsi que la situation spéciale qui régnait en Dacie, il est possible que Maximianus ait rempli, en qualité de procurateur et de légat, des missions spéciales et ait eu des attributions à caractère militaire et administratif. En ce sens, les auteurs précisent les attributions des procurateurs de la Dacie Apulensis, et des commandants des deux légions séjournant en Dacie. Ils insistent aussi sur le titre de legatus Augusti legionis et sur certains monuments épigraphiques susceptibles de confirmer la supposition que ces chefs militaires, qui appartenaient à l'ordre sénatorial et étaient d'anciens préteurs, fussent dans les provinces respectives les lieutenants directs du consul.

La prosopographie de la Dacie s'enrichit ainsi d'un nouveau procurateur — le sixième attesté jusqu'à présent en Dacie Porolissensis — et d'un nouveau commandant des légions V Macedonica et XIII Gemina, tandis qu'une série de questions, relatives à l'activité des gouverneurs de province et à l'époque des Antonins, ainsi qu'aux relations de la Dacie et de la Numidie, acquièrent davantage de relief grâce à l'examen, à tous les points de vue, de l'importante découverte faite à Diana Veteranorum.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — L'inscription de Diana Veteranorum (Zana).

DOUĂ FIBULE DIGITATE DESCOPERITE ÎN OLTENIA

În cele ce urmează ne vom referi la două descoperiri mai vechi, care datorită împrejurărilor au rămas pînă acum inedite [1].

Orlea (r. Corabia, reg. Oltenia). Pe teritoriul acestei comune în punctul numit de localnici « sub mal » a fost descoperit întîmplător un fragment din piciorul unei fibule « digitate », de bronz care a fost predat Muzeului regional al Olteniei [2]. Capătul piciorului fibulei are forma semidiscoidală, fără decor, fiind separat de corp prin două șănțuiri orizontale. Partea inferioară a corpului fibulei descrie tot un semicerc (mai mare decît piciorul). Marginea corpului este marcată printr-o linie în relief. Pe suprafața păstrată din corp se văd două capete de spirală alăturate și un triunghi așezat cu baza pe linia în relief care separă corpul de picior, și cu vîrful între cele două capete de spirală. Decorul este executat în relief prin turnare (fig. 1 /*a*). Pe cealaltă parte a corpului se văd urmele portagrafei (fig. 1 /*b*).

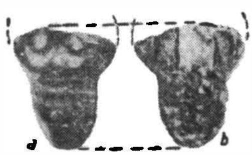

Fig. 1. — *Orlea.* Fragment de fibulă digitată.

Vîrtop (r. Băilești, reg. Oltenia). Pe valea pîrîului Olenției între satele Vîrtop și Corlatele, mai aproape de Vîrtop a fost descoperit întîmplător un fragment din placa semidiscoidală a unei fibule digitate de bronz, cu cinci butoni (din care s-au păstrat numai patru) [3]. Centrul plăcii semidiscoidale este decorat cu două linii care pornesc din centru către margini în spirală și se termină în două cercuri alăturate. Acest motiv este încadrat de un decor format din liniuțe, dispuse radiar în partea semicirculară și vertical la baza semidiscului, incluse apoi între două linii în relief, linia exterioară marcînd în același timp și marginea plăcii semidiscoidale. Butonii au forma ovală și se leagă de placa semidiscoidală (corp) printr-un gît foarte scund (fig. 2 *a*). Pe reversul fibulei s-a păstrat o urechiușă de la resortul acului (fig. 2 *b*).

---

[1] Cele două piese ne-au fost cedate spre publicare de către C. S. Nicolăescu-Plopșor, căruia îi mulțumim și pe această cale.

[2] Obiectul poartă numărul de inventar 2270. Tot la Orlea s-a mai găsit încă placa semidiscoidală cu cinci butoni a unei fibule « digitate » vezi D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, în *AO*, XVIII, nr. 104—106, p. 382—383.

[3] Fragmentul a fost achiziționat de la localnici de către C. S. Nicolăescu-Plopșor și donat apoi Muzeului regional al Olteniei.

Fragmentul de fibulă de la Vîrtop își găsește analogii apropiate dar nu identice în regiunea Kievului [1], şi într-un exemplar descoperit în Macedonia[2]. El ar putea fi încadrat în grupa I, C după clasificarea lui Joachim Werner [3].

Cele două fragmente de fibule « digitate », descoperite în Oltenia la Orlea şi Vîrtop se datează aproximativ în prima jumătate a sec. VII e.n. Ele fac parte

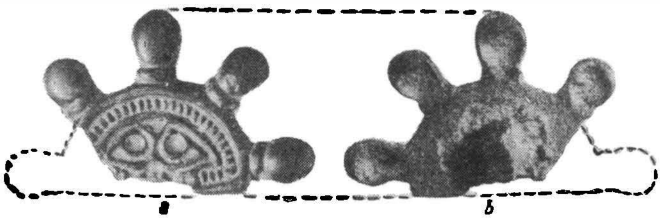

Fig. 2. — *Vîrtop*. Fragment de fibulă digitală.

din seria fibulelor slave (ante), dovedind o migraţie a anţilor pînă în această regiune[4].

MARIA COMŞA

ДВЕ ПАЛЬЧАТЫЕ ФИБУЛЫ, НАЙДЕННЫЕ В ОЛТЕНИИ

РЕЗЮМЕ

Автор описывает два обломка пальчатых фибул, давно уже найденных в Олтении: в Орле (р-н Корабия) и в Выртопе (р-н Бэилешти). Фибулы восходят приблизительно к первой половине VII в.н.э. Они принадлежат к ряду славянских (антских) фибул, свидетельствующих о продвижении антов до вышеуказанной области.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — *Орля*. Обломок пальчатой фибулы.
Рис. 2. — *Выртоп*. Обломок пальчатой фибулы.

[1] Joachim Werner, *Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts*, în *Reinecke Festschrift*, Mainz, 1950, pl. 29, 18.

[2] *Ibidem*, pl. 31, 50.

[3] *Ibidem*, p. 153.

[4] În legătură cu datarea, apartenenţa etnică şi concluziile istorice privind această problemă vezi Joachim Werner, *op. cit.*, p. 157—159 şi 164—172; idem, *Neue Beiträge zur Frage der slawischen Bügelfibeln aus den südosteuropäischen Ländern*, în *Germania*, 38, 1960, 1—2, p. 114—120. Maria Comşa, *Slavii*, în *Istoria Romîniei*, vol. I, p. 728—739.

DEUX FIBULES DIGITÉES DÉCOUVERTES EN OLTÉNIE

RÉSUMÉ

L'auteur publie deux fragments de fibules digitées découvertes jadis en Olténie, à Orlea (district de Corabia) et à Vîrtop (district de Băileşti). Ces fibules peuvent être datées approximativement de la première moitié du VIIe siècle de notre ère. Elles font partie de la série des fibules slaves (antes), ce qui prouve une migration des Antes jusque dans cette région.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — *Orlea*. Fragment de fibule « digitée ».
Fig. 2. — *Vîrtop*. Fragment de fibule « digitée ».

DOUĂ ULCIOARE DIN EPOCA FEUDALĂ TIMPURIE DESCOPERITE LA POARTA ALBĂ

Pe teritoriul Dobrogei, în ultimul deceniu au fost descoperite numeroase complexe arheologice din epoca feudală timpurie. Unele dintre ele au fost cercetate cu grijă de specialiști, existența altora ne este indicată prin descoperirea unor obiecte izolate, cu prilejul diferitelor lucrări de interes obștesc. Prin grija autorităților multe piese de acest fel sînt predate muzeelor și astfel pot fi valorificate din punct de vedere științific.

În nota noastră vom prezenta două ulcioare descoperite izolat, în puncte diferite, în valea dintre localitățile Poarta Albă și Galeșu (r. Medgidia, reg. Dobrogea).

1. Ulcior întreg (fig. 1/*a* și *b*) lucrat la roată, din pastă fină. Vasul are corpul bombat, cu partea superioară aproape tronconică. Gîtul este strîmt, cilindric, cu marginea răsfrîntă în afară și prevăzută cu un plisc. Ulciorul are o toartă arcuită, de secțiune ovală, ce unește partea superioară a corpului cu mijlocul gîtului. Fundul vasului este neted, cu marginile puțin rotunjite. După ce s-a uscat, suprafața vasului a fost lustruită prin frecare cu o piatră rulată, aleasă anume. Dungile de lustruire sînt înguste și verticale.

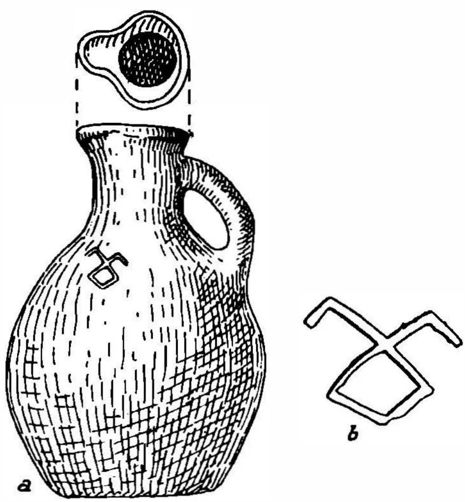

Fig. 1. — Ulciorul nr. 1, descoperit lîngă satul Poarta Albă.

Pe umărul vasului a fost zgîriat adînc un semn în forma ce reprezintă o literă runică.

După ardere reducătoare în cuptor, vasul a dobîndit culoarea cenușie închis.

Înălțimea ulciorului este de 0,24 m.

2. Ulcior întreg (fig. 2) lucrat în aceeaşi tehnică şi formă ca şi vasul descris mai sus. Deosebirea între ele constă în aceea că ulciorul al doilea are corpul aproape sferic şi gîtul mai zvelt. Toarta este de formă ovală, aproape lenticulară în secţiune. Lustruirea este asemănătoare; liniile sînt verticale, înguste, fără a forma vreun motiv ornamental. Pe partea inferioară a corpului este trasată o linie orizontală, neregulată. Buza vasului este puţin ciobită. Ulciorul are culoarea cenuşie închisă şi 0,203 m înălţime.

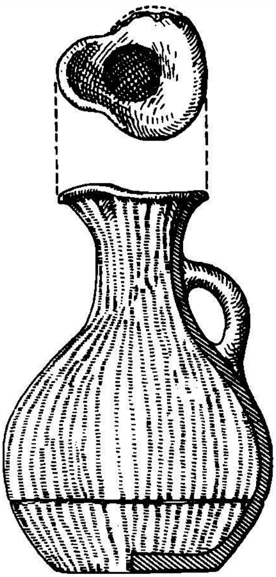

Fig. 2. — Ulciorul nr. 2, descoperit lîngă satul Poarta Albă.

Pînă în prezent pe teritoriul ţării noastre s-au descoperit foarte puţine vase de acest tip. Dispunem de informaţii despre un ulcior găsit în mormîntul 55 de incineraţie, din necropola din sec. IX—X, de pe locul numit Capul Viilor[1] de lîngă satul Istria (r. Istria). Vasul de la Istria se deosebeşte puţin de exemplarele noastre prin gîtul mai larg la partea superioară.

Un alt ulcior a fost descoperit într-un mormînt din cadrul necropolei de la Sultana[2], datată în sec. IX—X. Vasul de la Sultana aparţine însă unui alt tip de ulcior, căci are corpul bombat şi gîtul aproape cilindric, clar delimitat faţă de corp.

Cele mai apropiate analogii pentru ulcioarele de la Poarta Albă au fost scoase la iveală din unele morminte din necropola de inhumaţie de la Novi Pazar[3] (R.P. Bulgaria), datată la sfîrşitul sec. VIII. Astfel, ulciorul nr. 1 de la Poarta Albă se aseamănă mult prin forma lui, forma gurii, decor şi dimensiuni cu vasul nr. 11 din mormîntul nr. 27 (Novi Pazar)[4]. De asemenea, semnul zgîriat pe ulciorul nostru se întîlneşte pe un vas de la Novi Pazar[5]. Deosebirea dintre semne constă în aceea că semnul de la Novi Pazar este făcut cu rombul în sus, faţă de cel de la Poarta Albă care este zgîriat cu rombul în jos.

Ulciorul nr. 2 de la Poarta Albă se aseamănă prin formă cu vasul nr. 9 din mormîntul nr. 5 de la Novi Pazar[6]. Deosebirea dintre ele este relativ mică şi constă în modul cum este delimitat decorul.

În funcţie de analogiile citate, ulcioarele de la Poarta Albă trebuie datate în perioada cuprinsă între sfîrşitul sec. VIII şi începutul sec. X. Întrucît se constată o asemănare mai mare cu vasele din necropola de la Novi Pazar, înclinăm să atribuim sec. IX complexul din care au făcut parte vasele de la Poarta Albă.

Se cuvine subliniat faptul că ulcioare întregi de genul celor descrise au fost găsite în cuprinsul unor necropole şi de aceea sîntem de părere că şi vasele de la Poarta Albă au făcut parte dintr-o astfel de necropolă.

---

[1] Vlad Zirra, *Cimitirul feudal timpuriu de la Capul Viilor*, în *Materiale*, V, 1959, p. 313 şi 314 (pl. XI b).

[2] Informaţii de la Bucur Mitrea.

[3] Stancio Stancev, *Некрополът до Нови Пазар*, 1957.

[4] *Ibidem*, p. 48, pl. IX/1; pl. XVII/1 şi pl. XXII/11.

[5] *Ibidem*, pl. XXI/6.

[6] *Ibidem*, p. 48; pl. IV, morm. 5, nr. 2; pl. XVI/3—4.

Pe baza ritului funerar și a inventarului, necropolele de la Istria și mai ales aceea de la Novi Pazar (unde se găsesc cele mai apropiate analogii pentru ulcioarele de la Poarta Albă), au fost puse în legătură cu populația protobulgară migrată în Peninsula Balcanică, din preajma Donului. Într-adevăr, multe din vasele de culoare cenușie, în special ulcioarele, au analogii foarte apropiate în diferite complexe de tip Saltovo-Majațk, în regiunea de unde au pornit spre vest protobulgarii.

În funcție de toate elementele ce caracterizează cele două ulcioare de la Poarta Albă, le considerăm a fi de tradiție Saltovo-Majațk, în sensul că au fost modelate în sudul Dunării, după o tehnică, în forme și cu decor similare celor din regiunea Donului.

EUGEN COMȘA

ДВА КУВШИНА РАННЕФЕОДАЛЬНОГО ПЕРИОДА, НАЙДЕННЫЕ В ПОАРТА АЛБЭ

РЕЗЮМЕ

В сообщении описаны два небольших кувшина из серого теста, найденные между селами Поарта Албэ и Галешу в р-не Меджидия, Добруджской области.

Аналогичные сосуды были найдены на территории РНР на некрополях IX—X вв. в Султане и Истрии. Ближайшие аналогии кувшинов из Поарта Албэ обнаружены в некоторых погребениях могильника конца VIII в. в Нови Пазар (НР Болгария). На основании аналогии кувшины из Поарта Албэ датируют IX в. (хронологически ближе к могильнику в Нови Пазар) и связывают с салтово-маяцкой традицией.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Кувшин № 1, найденный близ села Поарта Албэ.
Рис. 2. — Кувшин № 2, найденный близ села Поарта Албэ.

DEUX BROCS DE LA HAUTE ÉPOQUE FÉODALE DÉCOUVERTS À POARTA ALBĂ

RÉSUMÉ

L'auteur décrit deux brocs en pâte grise découverts entre les villages de Poarta Albă et de Galeșu (district de Medgidia, région de Dobroudja).

Des vases semblables avaient déjà été découverts en territoire roumain, dans les nécropoles d'Histria et de Sultana datant toutes les deux des IXe — Xe siècles. Les plus proches analogies des brocs de Poarta Albă ont été trouvées dans des tombes de la nécropole de Novi Pazar (R.P. de Bulgarie), qui date de la fin du VIIIe siècle. Compte tenu des analogies, les brocs de Poarta Albă sont datables du IXe siècle (plus près, dans le temps, de la nécropole de Novi Pazar). Ils sont considérés comme étant de tradition Saltovo-Majatzk.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Le broc n° 1, découvert près du village de Poarta Albă.
Fig. 2. — Le broc n° 2, découvert près du village de Poarta Albă.

CONTRIBUŢII LA ISTORIA TRANSILVANIEI DE SUD-EST ÎN SECOLELE XI–XIII

Este cunoscut pe baza ştirilor din cronici şi a descoperirilor arheologice că maghiarii au pătruns pentru prima oară în nord-vestul Transilvaniei în prima jumătate a secolului al X-lea. În a doua jumătate a acestui secol au ocupat apoi şi regiunile sud-vestice [1].

Pe la sfîrşitul secolului al X-lea în urma evoluţiei social-economice interne, şi în parte cu ajutorul marilor latifundiari străini aduşi şi instalaţi în ţară de către Géza şi în special de fiul său Ştefan, ia fiinţă statul feudal maghiar [2].

În anul 1002 în urma unor lupte crîncene cu formaţia lui Gyula regiunile apusene ale Transilvaniei au fost supuse şi ele de către statul maghiar.

După această dată Ştefan şi urmaşii lui trimit în regiunile apusene numeroase grupuri de colonişti. În ce priveşte aspectul arheologic al vremii, o dată cu această colonizare apar în Transilvania apuseană monumentele culturii de tip Bjelo-Brdo, caracteristice primelor secole ale epocii arpadiene din Ungaria [3]. Un alt fenomen cu mare semnificaţie pentru noi este lipsa putem spune totală a obiectelor de provenienţă bizantină directă din descoperirile de tip Bjelo-Brdo din apusul Transilvaniei [4]. După părerea cercetătorilor acest fenomen se atribuie faptului că o dată cu instaurarea dominaţiei statului maghiar s-a înlăturat influenţa economico-culturală a lumii bizantine asupra acestor regiuni [5].

În ce priveşte Transilvania de sud-est aici situaţia este cu totul alta. Raza de răspîndire înspre sud-est a descoperirilor de tip Bjelo-Brdo se extinde pînă la Cîlnic, pe valea Zecheşului (r. Sebeş), şi Crăciunel, pe valea Tîrnavelor unite. La răsărit de această linie nu s-a găsit nici un obiect de acest tip.

---

[1] K. Horedt, *Voievodatul de la Bălgrad-Alba Iulia*, în *SCIV*, 3–4, 1954, p. 499 şi urm.

[2] Elekes L., în *Magyarország története a honfoglalástól 1526-ig (Istoria Ungariei de la ocuparea patriei şi pînă în 1526)*, Budapesta, 1957, p. 22 şi urm.

[3] Lista descoperirilor la K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, 1958, p. 128–147.

[4] K. Horedt, *Voievodatul. . .*, în *SCIV*, 3–4, 1954, p. 509; singura descoperire este o monedă bizantină dintr-un mormînt de la Hunedoara.

[5] *Ibidem*, p. 509.

De aici rezultă clar că în primii 150 de ani extinderea statului feudal maghiar asupra regiunilor apusene ale Transilvaniei n-a avut nici o repercusiune economico-culturală, și prin urmare în mod firesc nici politică, asupra Transilvaniei de sud-est.

Față de această constatare este interesant că apar totuși în sud-estul Transilvaniei cîteva descoperiri provenite din morminte de călăreți — Dîrjiu [1], Eres-

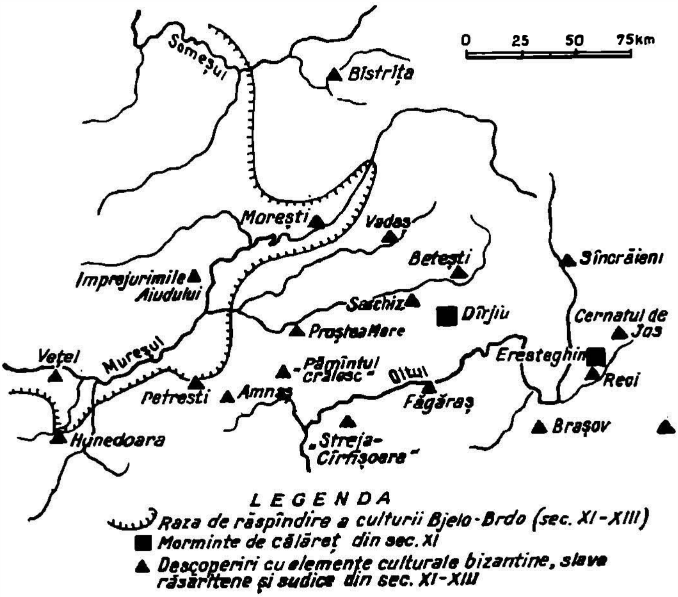

Fig. 1. — Harta cu localizarea descoperirilor.

teghin [2] — care pe baza scărițelor de șa datează din secolul al XI-lea [3]. Lipsa pieselor caracteristice ne îngreunează atribuirea mai precisă a acestor morminte, ele putînd aparține atît maghiarilor, cît și altor populații de călăreți ale vremii [4]. Este însă de menționat că chiar dacă ar aparține maghiarilor, nici atunci nu pot fi atribuite coloniștilor trimiși aici de Ștefan și urmașii lui, deoarece din cimitirele acestora cunoscute din apusul Transilvaniei lipsește cu totul înmormîntarea calului. Acest lucru este de altfel de înțeles, deoarece vechiul rit funerar, ca și capul tuns după obiceiul răsăritean, era simbolul atașamentului față de vechea orînduire socială, a rezistenței față de cea nouă, și deci în mod firesc era interzis coloniștilor regali [5]. În consecință chiar dacă în viitor, în urma apariției unor

[1] Ferenczi S., *A székelyderzsi honfoglaláskori sir (Mormînt din vremea ocupării patriei de la Dîrjiu)*, în *Székelység (Secuimea)*, Odorhei, 11—12, 1933, p. 100—106.

[2] Datare la K. Horedt, *Untersuchungen* . . ., p. 139; analogii în *AÉ*, 1, 1957, Tab. XI/19—20, XII/3—4.

[3] László Gyula, *A honfoglaló magyarok müvészete Erdélyben (Arta maghiarilor din vremea ocupării patriei în Transilvania)*, Cluj, 1943, tab. XV/3—4.

[4] Ferenczi S., *op. cit.*, p. 105—106.

[5] În această vreme s-a menținut numai în regiunile periferice, unde nu s-a manifestat încă în toată puterea ei dominația statului feudal, în *AÉ*, 1, 1957, p. 64.

noi descoperiri, s-ar dovedi originea maghiară a acestor descoperiri și atunci va trebui să ne gîndim mai curînd la unele grupuri ale maghiarilor din apusul Transilvaniei care după eșecul rezistenței conduse de Gyula, nevrînd să se supună statului feudal s-au refugiat la populațiile din sud-estul Transilvaniei, asupra cărora nu s-a extins încă la această dată suprematia statului maghiar [1].

După cum am văzut deci mai sus, din Transilvania de sud-est lipsesc monumentele culturii Bjelo-Brdo. Descoperirile de bază ale acestei regiuni — cunoscute în prezent — au un caracter cu totul deosebit față de cele din apusul Transilvaniei, manifestîndu-se în ele într-o măsură mare influența elementelor de cultură slavă răsăriteană, bizantină și sudică.

Cea mai importantă dintre aceste descoperiri este negreșit tezaurul de la Streja-Cîrțișoara, compus din monede bizantine din prima jumătate a secolului al XII-lea, fragmentele unei diademe de tip bizantin — cu analogie în tezaurul de la Ernestháza, ascuns în jurul anului 1400 —, bucăți tăiate din turte de argint, care în secolul al XII-lea erau larg răspîndite în lumea slavă răsăriteană ca mijloc de plată. Pe baza monedelor tezaurul a fost îngropat în jurul anului 1150 [2].

Bucăți tăiate din turte de argint se mai cunosc și din tezaurul de la Amnaș (r. Sibiu), unde apar alături de monede apusene și sîrbești din secolele XIII—XIV [3]. Cunoscînd că lingourile de argint se foloseau ca mijloc de plată în secolul al XII-lea putem crede că și cele de la Amnaș au ajuns la noi în această vreme, fiind apoi tezaurizate și îngropate mai tîrziu împreună cu monedele acumulate între timp.

Diademe și alte podoabe de tipul amintit mai sus se cunosc și dintr-o descoperire de la Brașov, din 1878, nesesizată încă în literatura de specialitate romînă [4].

Altă descoperire bizantină este tezaurul de la Făgăraș, compus din 60 de monede dintre anii 1081—1143. Și acesta a fost ascuns tot în jurul anului 1150 [5].

Monede bizantine izolate s-au mai găsit la Vădaș, o monedă de argint de la Roman IV [6], și sfertul unei monede de aramă de la Isac Angelos, descoperit la Sîncrăieni într-un bordei din jurul anului 1200 [7].

La Saschiz s-a descoperit un engolpion de tip bizantin [8], iar un alt exemplar provine din colțul sud-estic al Transilvaniei [9].

De pe «pămîntul crăiesc» (Königsboden) adică sudul, sud-estul Transilvaniei se cunoaște un inventar funerar cu obiecte de factură bizantină [10], iar din

---

[1] Pentru fuga unor grupuri de populații din fața expansiunii feudale: Molnár E., *A magyar társadalom története az őskortól az Arpádkorig (Istoria societății maghiare din vremea preistorică și pînă în epoca arpadiană)*, Budapesta, 1949, p. 156; Elekes L., în *Magyarorszdg története a honfoglaldstol 1526-ig (Istoria Ungariei de la ocuparea patriei și pînă în 1526)*, Budapesta, 1957, p. 4.

[2] K. Horedt, *Voievodatul...*, p. 508—509.

[3] I. Sabău, *Circulația monetară în Transilvania secolelor XI—XIII, în lumina izvoarelor numismatice*, în *SCN*, II, 1958, p. 255.

[4] Kövér B., *Ujabb adatok az ötvösség történetéhez hazánkban (Noi date cu privire la istoria argintăriei în țara noastră)*, în *AÉ*, 1897, p. 246.

[5] K. Horedt, *Voievodatul...*, p. 509.

[6] I. Sabău, *op. cit.*, p. 299.

[7] C. Preda, *Săpăturile arheologice de la Sîncrăieni*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 864—865.

[8] K. Horedt, *Cercetări arheologice din regiunea Hoghiz-Ungra și Teiuș*, în *Materiale*, I, 1953, p. 787, nota 7.

[9] K. Horedt, *Untersuchungen . . .*, 1958, p. 145.

[10] *Ibidem*, p. 145; idem, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII*, 1958, p. 124, n. 3; Száraz A., *Az Egger-féle régiséggyüjtemény (Colecția de antichități Egger)*, în *AÉ*, 1891, p. 324.

jurul localității Proștea Mare este semnalată în literatura de specialitate o altă descoperire de aceeași factură [1].

În afara acestora trebuie să amintim aici materialul ceramic din secolele X—XI de la Petrești [2], Reci [3], Betești [4], care aparține tipului cunoscut din așezările Cîmpiei Romîne [5]. Se pare că tot acestui tip aparține și un vas de la Cernatul de Jos [6].

În ce privește raza de răspîndire a acestui grup de descoperiri vedem că el se masează în Transilvania de sud-est, în afara zonei culturii Bjelo-Brdo. Spre apus se extinde pînă la Petrești, iar spre nord-vest pînă la Morești, unde se întîlnește cu sfera culturii Bjelo-Brdo. La Morești de exemplu s-a găsit un lacăt de tip răsăritean și un obiect de corn de cerb trifurcat, găurit, ambele cu analogie la Dinogetia [7].

Trebuie să menționăm că deși sporadic, totuși obiectele de această factură sînt cunoscute și în alte regiuni ale Transilvaniei. Așa de exemplu de la Vețel se cunoaște un « plumb sigilar» (?) bizantin [8], iar din împrejurimile Aiudului o amuletă de bronz de tipul celei de la Sălacea, datată din secolele XI—XII [9].

De asemenea, mai putem aminti că cercei de tip bizantin din secolul al XII-lea au apărut alături de alte bijuterii și în nord-estul Maramureșului [10].

Făcînd o comparație putem vedea că aspectul cultural al acestor descoperiri este identic cu cel al culturii așezărilor contemporane de la Dunărea de jos — de ex. Dinogetia — unde elementele locale se îmbină cu cele slave, bizantine și orientale.

Prin urmare deci este evident că în Transilvania de sud-est avem de-a face cu influența economico-culturală a acestor centre.

Din cele arătate rezultă că supunerea Transilvaniei apusene de către statul feudal maghiar în primii 150 de ani nu a avut nici o repercusiune economico-culturală și politică asupra Transilvaniei de sud-est. Aceasta a rămas în depen-

---

[1] K. Horedt, *Săpăturile arheologice din sudul Transilvaniei*, în *Studii*, 1, 1949, harta de la p. 143.

[2] M. Chişvasi-Comşa, *Unele concluzii istorice pe baza ceramicii din secolele VI—XII*, în *SCIV*, 1—4, 1957, p. 285—286.

[3] Székely Z., *Cercetări arheologice efectuate în Regiunea Autonomă Maghiară*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 198—199.

[4] Informaţie verbală de la Székely Z., pentru care îi mulţumesc aici.

[5] Pentru Petreşti: M. Chişvasi-Comşa, *loc. cit.*, p. 285—286; pentru Reci: I. Nestor, în *Dacia*, N. S., II, 1958, p. 382; de asemenea pentru Reci şi Beteşti informaţie verbală de la Székely Z.; contemporană şi de acelaşi tip pare să fie și o parte a ceramicii de la Bistriţa, din care cunoaștem printre altele partea superioară a unui vas, care pe baza umărului larg şi în special a buzei foarte evoluate, profilată, aparţine secolelor X—XI (I. G. Seidl, *Beiträge zur einer Chronik der archäologischen Funde in der österreichischen Monarchie*, în *AÖG*, XV, 1856, p. 327, fig. 67—68.) Ornamentarea buzei cu bandă compusă din linii ondulate, întîlnită la acest fragment este neobişnuită la ceramica descoperirilor de tip Bjelo-Brdo din Transilvania, în schimb este însă caracteristică ceramicii de la Dinogetia, Satu Nou, Verbiţa (*Materiale*, V, 1959, p. 198, fig. 3/2; VI, 1959, p. 91, fig. 6/8, p. 92, fig. 7/2, p. 586, fig. 7/1).

[6] K. Horedt, *Ceramica slavă din Transilvania*, în *SCIV*, 2, 1951, p. 206, pl. X/7.

[7] K. Horedt, *Şantierul arheologic Moreşti*, în *SCIV*, 1—2, 1954, p. 206, fig. 4/2, p. 208, fig. 5/3.

[8] K. Horedt, *Ţinutul hunedorean în secolele IV—XII*, în *Contribuţii la cunoaşterea regiunii Hunedoara*, Deva, 1956, p. 105.

[9] K. Horedt, *Untersuchungen . . .*, 1958, p. 145; V. Vătăşianu, *Istoria artei feudale în Ţările Romîneşti*, I, 1959, p. 171.

[10] Varjú E., *A magyar viselet a középkorban (Portul maghiar în evul mediu)*, în *Magyar müvelődéstörténet (Istoria culturii maghiare)*, Budapesta, I, p. 334, 627.

denţă economico-culturală de regiunile din sudul Carpaţilor Meridionali [1]. Desigur nu este exclus ca aceasta să-şi fi avut la bază şi o dependenţă politică [2], a cărei formă şi caracter trebuie însă lămurit în viitor prin cercetarea complexă a întregii documentaţii istorice.

Tot aici trebuie să mai menţionăm că după cum arată descoperirile tîrzii, de după anul 1200, influenţa regiunilor sudice asupra Transilvaniei de sud-est s-a menţinut în măsură destul de mare şi după expansiunea statului maghiar pînă la Carpaţii Răsăriteni. Cunoscînd legăturile economice permanente dintre regiunile de pe cele două versante ale Carpaţilor această influenţă este un fenomen firesc.

Vorbind de legăturile dintre centrele Dunării de jos şi sud-estul Transilvaniei trebuie să amintim că după părerea cercetătorului Şt. Constantinescu un loc important în acest domeniu îl ocupa sarea din Transilvania, care se transporta pe calea cărăuşiei pe vechiul drum Breţcu—Poiana—Bărboşi pînă în regiunile Dunării de jos, unde era solicitată atît de pescari, cît şi de crescătorii de vite [3]. Deoarece în Bulgaria nu existau saline este într-adevăr verosimil ca locuitorii din acele părţi să-şi fi procurat sarea din Moldova şi Transilvania. Salinele din apusul Transilvaniei fiind însă la această dată în mîna statului maghiar ne putem gîndi mai degrabă la cele din regiunea cursului superior al Tîrnavelor, exploatate şi în vremea dominaţiei romane. De asemenea putem presupune că sarea din Transilvania se transporta spre sud şi pe apă. Este cunoscut că în 1222 Andrei II acordă cavalerilor teutoni, aşezaţi în Ţara Bîrsei, dreptul « să ţină liber pe rîul Olt şase năvi » care la mers în jos să ducă sare, iar la venit în sus să aducă alte lucruri [4]. Desigur aceste năvi nu puteau să ducă sare în altă parte decît spre centrele Dunării de jos. Tot atît de evident este însă şi faptul că în cazul acesta avem de-a face de fapt cu perpetuarea unor legături economice mai vechi, anterioare expansiunii statului feudal maghiar asupra acestor regiuni.

Reîntorcîndu-ne la descoperirile citate în lucrarea noastră trebuie să subliniem că aspectul lor cultural este cu totul deosebit de cel al descoperirilor de factură maghiară, sau germană şi deci nu pot fi atribuite sub nici o formă maghiarilor, ori germanilor, ci trebuie atribuite populaţiei autohtone romîneşti, în parte eventual slavo-romîne [5], care întreţinea legături economice-culturale cu centrele de la Dunărea de jos şi din Cîmpia Romînă. Acest lucru rezultă pe lîngă caracterul descoperirilor şi din alţi factori care ne stau la dispoziţie. Aşa de exemplu putem aminti că cele mai frumoase descoperiri, ca tezaurele de la Streja-Cîrţişoara, Făgăraş, Amnaş provin de pe teritorii care şi după colonizarea germană şi maghiară aveau o populaţie putem spune exclusiv romînească. De asemenea sînt interesante cele două engolpioane care pledează pentru o populaţie de rit răsăritean şi nu apusean. În fine nu trebuie să uităm că originea romînească a tezaurelor amintite, precum şi a aşezării de la Sîncrăieni a fost accentuată de mai mulţi cercetători [6].

---

[1] Această concluzie formulată deja în legătură cu Ţara Făgăraşului (K. Horedt, *Voievodatul* . . . , p. 509) este valabilă în lumina descoperirilor enumerate pentru întreaga Transilvanie de sud-est.

[2] *Ibidem*, p. 509.

[3] Şt. Constantinescu, *Pescuitul în bălţile Dunării în lumina săpăturilor arheologice de la Garvăn (sec. X–XII)*, în *SCIV*, 3–4, 1956, p. 416.

[4] G. Bakó, *Cavalerii teutoni în Ţara Bîrsei*, în *Studii*, 1, 1957, p. 155.

[5] Folosim pentru această vreme termenul slavo-romîn în mod ipotetic, deoarece sfîrşitul asimilării elementelor slave nu este încă clarificat.

[6] K. Horedt, *Voievodatul* . . ., p. 509; I. Sabău, *loc. cit.*, p. 285.

Această constatare este importantă deoarece încă nu de mult populaţia autohtonă romînească a regiunii din această vreme era cunoscută mai cu seamă pe baza numelor topice şi a unor documente ale cancelariei maghiare; acestea din urmă apar însă în mod firesc numai după expansiunea statului maghiar asupra Transilvaniei de sud-est. Acum însă, prin diferenţierea urmelor arheologice ale diferitelor populaţii ale vremii se conturează deja clar şi unul din grupurile monumentelor arheologice aparţinătoare cu precizie populaţiei autohtone romîneşti dinainte de colonizarea germană şi maghiară.

Înainte de a încheia lucrarea noastră trebuie să subliniem faptul de altfel de sine evident că descoperirile citate combat teoria unor istorici burghezi după care colonişti germani şi maghiari ar fi găsit în sud-estul Transilvaniei o regiune nelocuită, un « desertum ». În contra acestei teorii antiştiinţifice descoperirile enumerate, alături de o serie de alte descoperiri şi alte indicii arată că Transilvania de sud-est avea şi înainte de colonizare o populaţie locală — romînească, şi în parte eventual slavo-romînă — numeroasă[1]. Aceasta rezultă nu numai din densitatea descoperirilor dar şi din caracterul lor. Este suficient să amintim aici bogatele tezaure, care pledează pentru existenţa unei pături conducătoare puternice; or o astfel de pătură conducătoare n-a putut lua naştere şi n-ar fi putut exista decît în sînul unei populaţii numeroase.

BAKÓ GÉZA

К ИСТОРИИ ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ТРАНСИЛЬВАНИИ В XI-XIII вв.

РЕЗЮМЕ

После 1002 г., в результате включения Западной Трансильвании в венгерское феодальное государство, здесь появляются памятники культуры типа Биело-Брдо, занесенные посланными сюда королем колонистами. К востоку от линии Кылник-Крэчунел отсутствуют находки типа Биело-Брдо; это показывает, что экспансия венгерского государства в западных областях в первые 150 лет ничуть не отразилась на культурно-экономической и политической жизни юго-восточной Трансильвании.

На юго-востоке Трансильвании к этому времени относится группа открытий (см. прилагаемую карту), совершенно отличающихся от памятников культуры Биело-Брдо. Эта группа, ярко отражающая влияние восточно-славянской, византийской и южной культур, связана в культурном отношении с центрами поймы нижнего Дуная и Дунайской равнины. Она показывает, что юго-восточная Трансильвания продолжала оставаться и после 1002 г. в течении двух веков в культурно-экономической — возможно и политической — зависимости от областей, расположенных к югу от Южных Карпат.

[1] În ce priveşte teoria deşertului, pentru colţul sud-estic al Transilvaniei aceasta a fost combătută de noi într-o altă lucrare: Bakó G., *loc. cit.*, în *Studii*, 1, 1957, p. 148.

Фактура находок показывает, что их нельзя связывать с прибывшими сюда после 1150 г. венгерскими или немецкими колонистами и что они принадлежат автохтонному румынскому, возможно, отчасти славяно-румынскому населению. Таким образом, они опровергают антинаучную теорию, согласно которой до немецкой и венгерской колонизации здесь, якобы, была «пустыня», и свидетельствуют о существовании автохтонного населения еще до колонизации.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Карта с указанием места находок.

CONTRIBUTION À L'HISTOIRE DU SUD-EST DE LA TRANSYLVANIE AUX XIe — XIIIe SIÈCLES

RÉSUMÉ

Par suite de l'annexion de la Transylvanie occidentale à l'Etat féodal magyar, dans cette province apparaissent, après l'an 1002, des monuments appartenant à la civilisation du type Bjelo-Brdo, importés par les colons royaux qui y étaient envoyés. Mais les découvertes d'objets du type Bjelo-Brdo font défaut à l'est de la ligne Cîlnic — Crăciunel, ce qui démontre que l'expansion de l'Etat magyar dans les régions occidentales n'a eu, pendant les premières 150 années, aucune répercussion économique et culturelle dans le sud-est de la Transylvanie, ni politique par conséquent.

Dans le sud-est de la Transylvanie on a découvert un groupe d'objets (cf. la carte annexée) tout à fait différents de ceux de la civilisation de Bjelo-Brdo. Ce groupe, dans lequel s'est fortement manifestée l'influence des civilisations slave orientale, byzantine et méridionale, se rattache, au point de vue culturel, aux centres du Bas-Danube et de la plaine roumaine, et indique que même après l'an 1002, le sud-est de la Transylvanie a encore subi, pendant près de deux siècles, l'influence économique et culturelle — peut-être politique — des régions du sud des Carpates méridionaux.

La facture des objets découverts montre que l'on ne peut pas les attribuer aux colons magyars ou allemands — qui sont arrivés dans cette région après l'an 1150 — mais à la population autochtone roumaine, en partie éventuellement slavo-roumaine. En prouvant l'existance de la population autochtone avant la colonisation, ces découvertes réfutent la théorie anti-scientifique selon laquelle avant la colonisation allemande et magyare ce pays était un « desertum ».

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Carte de l'emplacement des découvertes.

NOI DATE CU PRIVIRE LA DEZVOLTAREA MEŞTEŞUGURILOR ÎN SUCEAVA FEUDALĂ

Printre materialele descoperite la Suceava în campania de săpături din anul 1958 un loc deosebit îl ocupă cele aflate în interiorul sau în preajma locuinţei şi atelierului unui meşter sucevean, specializat în producerea obiectelor fine din cupru sau argint, ca: nasturi metalici, inele, catarame etc. Fără să ne oprim în mod amănunţit asupra complexului de locuire ca atare, pentru o mai bună înţelegere a lucrurilor vom da numai cîteva date cu privire la locuinţa şi atelierul acestui meşteşugar, date necesare cu atît mai mult cu cît acesta este, pînă acum, primul caz cînd se descoperă un astfel de complex. Este adevărat că o locuinţă aparţinînd probabil unui fierar a fost descoperită în urmă cu cîţiva ani chiar lîngă zidul de nord al Curţii Domneşti din Suceava [1], dar în afara unor indicii care făceau neîndoielnică destinaţia casei amintite, nu s-au mai găsit şi alte materiale, care să completeze cunoştinţele noastre. Or, din acest punct de vedere, descoperirea unui complex ca cel ce va face obiectul atenţiei noastre este deosebit de valoroasă şi trebuie privită ca atare.

Complexul în discuţie se afla în apropierea locului unde în 1954 a fost descoperit primul cuptor de ars oale [2] şi în perimetrul pe care descoperiri recente îl indică a fi înscris nu numai atelierele şi locuinţele olarilor suceveni [3] ci şi ale altor meseriaşi. Şi n-ar fi de loc exclus ca anume în acest loc să fi fost încă din veacul al XIV-lea un centru de mai intensă locuire a oraşului aşa cum pare a o indica unele descoperiri recente [4].

---

[1] *SCIV*, VI, 3–4, 1955, p. 769.

[2] *Ibidem*, p. 780–789 şi fig. 25.

[3] În 1957, nu departe de locul unde a fost descoperit primul cuptor de oale, au mai fost descoperite şi alte cuptoare de acelaşi fel (*Materiale*, VI, p. 693–695, fig. 8, 9, 10). În afară de aceasta în suprafaţa cuprinsă între Muzeul regional Suceava-Liceul de băieţi « Ştefan cel Mare » şi piaţa oraşului Suceava, au fost descoperite foarte multe gropi din care olarii îşi vor fi scos pămîntul necesar pentru producerea oalelor.

[4] În cursul lucrărilor pentru construirea noului cinematograf din oraşul Suceava, în nemijlocita apropiere a liceului de băieţi « Ştefan cel Mare » precum şi în săpăturile noastre din 1958, tot în apropierea liceului amintit, au fost descoperite pentru prima dată pînă acum în oraş, vase şi fragmente de vase, care după aspectul general şi după tehnica de lucru par a aparţine sfîrşitului veacului al XIII-lea.

Atît locuința cît și atelierul de care este vorba se află la o foarte mică adîncime față de nivelul actual al solului. Aceasta a făcut ca întregul complex să fie deranjat cu prilejul amenajării unei străzi în veacul al XVII-lea [1]. Ceea ce face ca descoperirea să fie socotită ca foarte importantă, este faptul că, spre deosebire de alte date, acum s-a descoperit nu numai locuința meșterului, ci și atelierul lui și un număr destul de mare de obiecte produse de meșter, precum și cîteva din uneltele lui de lucru. Acestea din urmă — creuzete — au fost descoperite în stare fragmentară, aruncate împreună cu cioburi de vase și cu gunoaie, într-o groapă din care olarii își vor fi scos pămînt pentru oale.

Este adevărat că atelierul meșterului pomenit nu s-a păstrat în întregime dar măcar pe latura lui de sud se mai văd încă resturi *in situ* din partea inferioară a peretelui: bucăți de lemn arse, chirpic, gropi de pari cu resturi carbonizate de lemn etc. Există temeiuri pentru a socoti că acest atelier făcea parte integrantă dintr-un complex de locuire ale cărui dimensiuni însă nu pot fi reconstituite.

Atelierul propriu-zis este reprezentat de o încăpere de dimensiuni cu totul reduse (circa 1,25 × 2 m) în raport cu restul construcției, dispus cu latura lungă pe direcția EV. Cum va fi arătat în momentul funcționării nu se poate spune, deoarece — în cea mai mare parte — el a fost distrus de o groapă [2] săpată în primele decenii ale veacului al XVI-lea. Avem în schimb temeiuri să afirmăm că pe latura lui de est atelierul era prevăzut cu un cuptoraș lung de circa 70 cm și lat de mai puțin de 50 cm.

Judecînd numai în funcție de numărul obiectelor descoperite și mai ales în funcție de diferența numerică dintre diversele categorii de obiecte, credem că nu este greșit să se afirme că primul loc în activitatea meșterului sucevean îl ocupa producerea nasturilor metalici.

Deși printre obiectele descoperite pînă acum la Suceava, s-au descoperit numeroși nasturi metalici (cea mai mare parte din ei fiind descoperiți în mormintele celor două cimitire sesizate și cercetate parțial la Suceava), nu se putuse stabili fără rezerve că acești nasturi erau produsul muncii unui meșter sucevean sau dacă erau aduși, în cadrul mărfurilor importate, din vreuna din țările vecine. Descoperirea atelierului ce se află acum în atenția noastră a dat, chiar și parțial, răspuns la această întrebare, în sensul că nasturii se produceau în oraș, de către un meșter localnic.

Nasturii găsiți în atelier sau în jurul lui nu sînt toți finisați ci, dimpotrivă, se poate afirma că mai mult de 90% din descoperirile de acest fel reprezintă jumătăți de nasturi (fig. 1/1,2).

După cum o dovedesc obiectele descoperite, nasturii pe care îi lucra meșterul sucevean nu erau toți de aceleași dimensiuni ci variau, în funcție probabil de întrebuințarea lor. Așa sînt de pildă nasturi mici care nu depășeau dimensiunile unei mărgele obișnuite (diametrul 8,5 mm) sau alții ceva mai mari (dia-

---

[1] Strada are lățimea de circa 2,50 m și este făcută din dale mari de piatră, așezate pe un pat de pietriș. Pentru a se obține o suprafață aproximativ orizontală în vederea construirii străzii, traseul ei a fost nivelat prin răzuirea pe o lățime de circa 5 m a terenului. Aceasta a făcut ca toate complexele aflate în drumul constructorilor să fie distruse în întregime, păstrîndu-se numai ceea ce ieșea în afara acestei fîșii.

[2] Planul complexului se publică în *Materiale*, VII, p. 612, în cadrul raportului asupra săpăturilor de la Suceava (sectorul « Oraș »).

metrul 9,5 mm) sau, în sfîrșit, o a treia categorie, care depășește ca dimensiuni mărimea unui nasture obișnuit (diametrul plăcii nebombate 18 mm).

Așa cum arătam deja, descoperirile cele mai frecvente în ceea ce privește nasturii, le constituie jumătățile de nasturi, de forma unor emisfere. Acestea se tăiau dintr-o placă mai mare și se bombau, probabil prin presare, pe o piatră prevăzută cu o adîncitură special făcută pentru nasturii de dimensiuni diferite. Spunem aceasta întrucît în săpături a fost găsită o asemenea piatră care, pe una din fețe, prezintă o adîncitură și care, găsită în complexul de care ne ocupăm, pare a sugera ca singură întrebuințare a sa pe aceea de a servi ca tipar. Deși

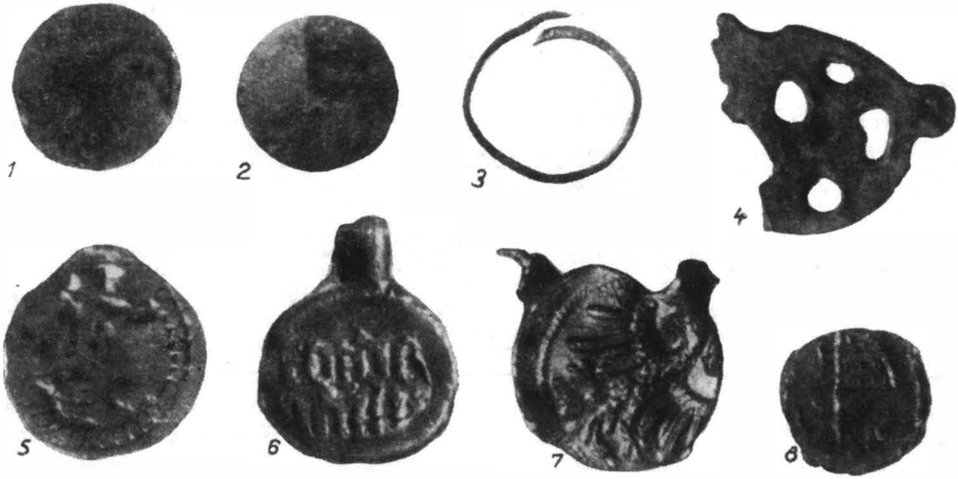

Fig. 1. — Obiecte descoperite în atelierul și locuința meșteșugarului.
1, 2, jumătăți nefinisate de nasturi metalici; 3, inel de cupru, nefinisat; 4, fragment de aplică spartă în cursul finisării; 5—8, sigilii de plumb sau bronz.

prin presare cele două emisfere prezentau anumite ondulări, este de presupus că acestea erau pilite ușor, deoarece în forma finită nu prezintă rugozități.

După pregătirea celor două emisfere metalice care constituiau nasturele, una din jumătăți se perfora cu un obiect subțire și ascuțit la vîrf. Orificiul obținut (plasat în centrul emisferei) servea pentru montarea « urechii » nasturelui. Această « ureche » este reprezentată de o sîrmă îndoită care apare sub forma unui laț și ale cărei capete sînt uneori răsucite iar alteori lăsate libere. În săpătură au fost descoperite și unele exemplare de asemenea « urechi » încă neprinse de nasturi. În sfîrșit și operația de prindere a « urechii » nasturelui fiind încheiată, urma împreunarea celor două emisfere, care se realiza prin lipire cu cositor. Dovada acestui fapt o poate face orice nasture finisat care prezintă fără excepție un brîu, uneori abia sesizabil pe linia de împreunare a celor două emisfere.

Meșterul sucevean era, judecînd nu numai după obiectele de care ne-am ocupat pînă acum, un om care stăpînea bine meșteșugul său. El nu producea numai obiectele pe care le obținea prin presare, ci cunoștea și folosea, poate

in egală măsură, şi tehnica turnării metalelor [1]. Şi că este aşa o dovedeşte descoperirea a două piese turnate, de dimensiuni mici, făcute din bronz, şi anume: un fragment de aplică şi o cataramă. Ambele au fost descoperite în complexul descris de noi la început şi pot fi puse fără îndoială în legătură cu activitatea meşterului.

S-ar putea aduce obiecţia, absolut firească după părerea noastră, că nu toate piesele descoperite în suprafaţa locuinţei meşterului sucevean pot fi atribuite activităţii lui şi că o parte din ele puteau fi cumpărate de el sau de familia lui pentru nevoi personale. Obiecţia, repetăm, ni s-ar părea absolut admisibilă dacă nu ar exista şi de data aceasta un indiciu absolut convingător în sensul primei noastre afirmaţii, prin care atibuim cele două piese muncii meşterului. Să ne explicăm:

Vorbind despre obiectele de podoabă turnate precizăm că s-a descoperit, împreună cu altele, un fragment de aplică. Într-adevăr este vorba de o aplică avînd marginile arcuite şi ruptă, probabil, la jumătate. Fragmentul nu permite stabilirea cu exactitate a formei pe care această aplică o va fi avut în întregul ei, dar este sigur că era perforată, prezentînd mai multe găuri de dimensiuni şi forme diferite (fig. 1/4). Lăţimea maximă a părţii descoperite de noi este de 2,3 cm, lungimea de 2,8 cm, iar grosimea de 2 mm.

Aplica era prevăzută cu o ieşitură unde urma să se facă una din cele două găuri (« urechi ») pentru prinderea piesei şi tocmai această parte a aplicii are în discuţia noastră rolul hotărîtor. Neprevăzînd forma în care a turnat aplica şi cu proeminenţa necesară pentru crearea « urechii » de prindere, meşterul a fost nevoit să perforeze aplica abia după ce aceasta a fost scoasă din tipar. Urmele încercării meşterului sînt vizibile pe ambele feţe ale aplicii, unde se remarcă, nesimetric dispuse, două adîncituri — cîte una pe fiecare faţă — obţinute prin baterea cu un obiect ascuţit la vîrf. Or, tocmai în încercarea meşterului de a perfora « urechea » aplicii ni se pare că rezidă explicaţia faptului că această aplică s-a spart. Lovită probabil greşit (de altfel se şi vede că una din marginile aplicii este puţin strîmbată) piesa s-a spart şi a fost aruncată înainte ca ea să fi fost întrebuinţată, constituind, ca să folosim un termen absolut modern, o piesă rebutată, de felul cărora vor mai fi fost şi altele în jurul atelierului acestui meşter.

O a doua piesă tot turnată, păstrată şi ea în stare fragmentară, este o cataramă, care, prin forma generală şi ornamentul aflat pe partea din faţă, lăţită, nu poate fi socotită ca aparţinînd tipului comun. De cataramele obişnuite o deosebeşte nu numai aşezarea axului pentru ac, mult mai în faţă decît în alte cazuri, şi chipul oarecum aparte de realizare a inelelor în care acest ac se introducea; deosebirea este aproape în tot şi apare cu totul firească dacă se ţine seamă de faptul că este vorba de o piesă făcută cu siguranţă la comandă. De formă dreptunghiulară, avînd însă una din laturi mult lăţită şi rotunjită la partea exterioară, catarama este destul de îngrijit lucrată şi ornamentată. Ca ornament menţionăm în primul rînd pe cel care împodobeşte partea lăţită (din faţă) a cataramei, pe care se sprijină acul ei. El este format din cîte cinci şanţuri inegal de adînci şi late, dispuse oblic, pornind de la laturile unui triunghi ce ocupă mijlocul părţii lăţite a cataramei. În afara ornamentului care ocupă partea din faţă a piesei, mai este de menţionat

[1] Amintim că în apropierea acestui mic atelier s-au descoperit, într-o groapă de gunoi, fragmente din patru creuzete, unele din ele prezentînd urme de metal topit.

și prezența a cîte două crestături pe fiecare din laturile mici ale cataramei, la care se adaugă o teșitură ușor sesizabilă a muchiei între crestăturile arătate.

O categorie aparte în cadrul obiectelor de podoabă o constituia în activitatea acestui meșteșugar, inelele din care s-a și găsit un exemplar. Acesta este reprezentat de o bară de secțiune semicirculară lată de 3 mm și groasă de 1,5 mm. Bara a fost îndoită în formă de inel, dar capetele ei nu au fost unite, deși este evident că s-a încercat aceasta (dovada o constituie faptul că cele două capete ale barei de cupru sînt suprapuse, turtite și puțin alveolate — mai ales cel exterior — prin lovirea, probabil, cu un obiect puțin ascuțit, din interior către afară). Inelul însă nu a fost finisat, el rămînînd cu cele două capete ale plăcuței din care se confecționa, neunite (fig. 1/3).

Dacă descoperirea inelului mai poate lăsa totuși loc îndoielilor în ceea ce privește producerea obiectelor de podoabă, există și alte indicii care vin să întărească afirmația că meșterul producea aceste podoabe. Descoperirea, de pildă, a unei pietre semiprețioase de culoare bleu, care putea fi montată la un inel sau cercel, constituie, credem, unul din aceste indicii.

În perimetrul locuinței meșteșugarului sucevean s-a mai descoperit un mîner de cuțitaș din lemn ornamentat, cu lamele de cupru și țintișoare din același material, lung de 6 cm și avînd lățimea de 2,4 cm la partea posterioară și 1,3 cm la capătul dinspre lamă.

« Miezul » mînerului este reprezentat de lama metalică ce făcea corp comun cu lama cuțitașului, fiind însă evident mai groasă decît ultima. Pe această lamă metalică s-au prins plăselele de lemn cu muchiile rotunjite. Capătul care se ținea în mînă al mînerului a fost întărit cu o placă de metal de formă oarecum romboidală și care s-a prins de mîner cu un cui așezat în centrul plăcuței.

Dacă cele descrise pînă acum nu deosebesc cu totul mînerul cuțitașului de alte exemplare descoperite mai înainte, există totuși elemente care fac ca acest mîner să fie o descoperire absolut unică pînă în prezent. Plăselele de lemn sînt ornamentate într-o tehnică pe care lumea bizantină a cunscut-o și folosit-o pe larg dar care în Moldova feudală abia acum apare documentată, și anume tehnica lamelelor metalice încrustate în corpul obiectului.

Pe ambele plăsele, fără să ocupe în întregime fața acestora, un cîmp mărginit pe cele două laturi de cîte o lamelă dreaptă, este ornamentat cu un gust și rafinament ce se cer subliniate. Ornamentul constă dintr-un număr de lamele, dispuse în lungul mînerului, dar de data aceasta ele nu mai sînt drepte, ca cele ce mărginesc cîmpul ornamentat, ci în formă de val, compus din secvențe semicirculare. În cuprinsul întregului cîmp acestea sînt dispuse astfel încît capetele semicercurilor din rîndul superior se sprijină pe mijlocul celor din rîndul de jos (fig. 2). Dacă în ceea ce privește sistemul de dispunere și legare a semicercurilor el este uniform pe întregul cîmp ornamentat, se impune totuși o precizare în legătură cu orientarea secvențelor în raport cu marginea cîmpului cu ornamente, și anume: împărțind, în lung, cîmpul în două jumătăți se va vedea că pe fiecare din acestea semicercurile sînt dispuse cu deschiderea spre marginea cîmpului ornamentat.

Dar ornamentul nu constă numai din secvențele semicirculare de care s-a vorbit mai înainte. În punctul care ar reprezenta centrul fiecărui semicerc s-a bătut o țintă de cupru, ceea ce face ca ansamblul elementelor ornamentale să fie din cele mai reușite. Judecînd după calitatea și migala cu care a fost împodobit

acest mîner de cuțitaș, considerăm că el a fost lucrat pentru a fi folosit de către unul din membrii familiei meșteșugarului însuși, sau în urma unei comenzi a unui locuitor mai bogat care își putea permite luxul folosirii unui asemenea obiect a cărui procurare nu credem că era la îndemîna și a oamenilor mai puțin avuți, fapt dovedit, între altele, și de extrema raritate a unor asemenea obiecte în locuințele cercetate pînă acum la Suceava.

Privind activitatea meșterului sucevean numai prin prisma celor ce au făcut deja obiectul atenției noastre, a materialelor descoperite în interiorul locuinței și atelierului o încercare de a caracteriza, în rezumat, nivelul priceperilor meșterului pomenit s-ar rezuma, desigur, la aprecierea calității obiectelor produse sigur sau ipotetic de către acesta. Este adevărat că meșterului i se poate da, fără rezerve serioase, chiar în acest caz un calificativ dintre cele mai bune, care s-ar întemeia fie și numai pe calitatea variatelor produse ale muncii lui. La aceasta trebuie amintită, pentru întărire, și constatarea că meșterul stăpînea în egală măsură atît tehnica prelucrării la rece a metalelor cît și pe cea a turnării lor. Dar, și într-un caz și în altul, imaginea noastră asupra priceperilor meșterului ar fi incompletă dacă nu am aduce în discuție un alt element, care după părerea noastră, are un rol de importanță excepțională nu numai în problema mai restrînsă a definirilor ce s-ar putea aduce privitor la activitatea unui meșteșugar din Suceava feudală (referindu-ne în principal sau chiar exclusiv la volumul producției lui) ci și în ceea ce privește legăturile acestuia cu meșteșugari din orașele străine. Cele ce urmează vor părea, la prima vedere, mai puțin sigure în ansamblul datelor ce servesc la completarea tabloului, dar încadrate în totalul celor deja arătate, ele vor căpăta o greutate ce nu poate fi neglijată, conturînd și mai precis profilul unui meșteșugar de felul căruia vor mai fi fost și alții în Suceava secolelor XV—XVI.

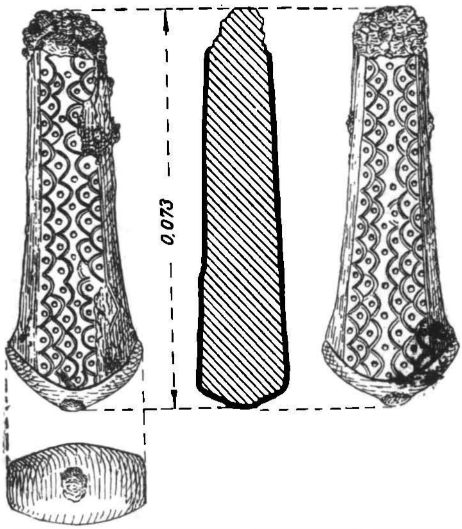

Fig. 2. — Mîner de cuțit, lucrat din lemn și împodobit cu incrustații metalice.

Este un lucru deja cunoscut, și documentele scrise vorbesc despre asemenea cazuri începînd încă din veacul al XIV-lea, că o parte din meșteșugarii din Suceava, la început mai ales cei de origine străină, iar apoi, pe măsura dezvoltării orașului ca centru meșteșugăresc, și cei moldoveni întrețineau relații uneori destul de strînse cu meșteșugari din țările limitrofe, mai ales Polonia și Transilvania.

Faptul că meșteșugarul, asupra căruia ne-am oprit în rîndurile de față, a întreținut probabil relații cu meșteșugari a căror ocupație putea să fie asemănătoare celei a lui, nu ne este posibil să-l stabilim pe calea cercetării documentelor scrise, ceea ce ar da mai multă siguranță încheierilor la care am ajunge. Aceste

relații sînt însă sugerate de cîteva sigilii de plumb și bronz, avînd fețele acoperite cu diverse reprezentări, descoperite atît în locuința meșteșugarului sucevean (fig. 1 /5—8) cît și într-o goapă, aflată cu totul aproape de locuință, în care fuseseră aruncate împreună cu resturi de plăcuțe metalice și fragmente din creuzete de lut ce serviseră meșteșugarului la vremea lor.

În legătură cu sigiliile — opt la număr — descoperite în condițiile arătate s-au făcut presupuneri diferite, dintre care două par a avea mai multă consistență, și anume: ori sigiliile erau lucrate de meșteșugarul în discuție, la cererea unora din meșteșugarii sau negustorii suceveni, ori ele constituie dovezile unor relații ale acestuia cu oameni dinafara țării, sigiliile însoțind eventual scrisori primite. Adoptarea primei ipoteze devine posibilă numai condiționat, și anume admițînd implicit că sigiliile descoperite reprezintă rebuturi ale muncii meșteșugarului și în al doilea rînd că lucra pentru un număr apreciabil de clienți, lucru pe care îl sugerează varietatea tipurilor sigiliilor și diversitatea reprezentărilor de pe ele.

Ni se pare însă, că cel puțin deocamdată, o serie de elemente vin să se opună acestei prime ipoteze, impunînd-o pe cealaltă. Astfel atrage atenția în primul rînd faptul că *toate* sigiliile descoperite de noi au urechea de prindere ruptă, din ea păstrîndu-se, în cel mai bun caz, doar cîte o mică parte, și anume la locul de prindere a urechii de cele două plăcuțe, care constituie fețele sigiliului. Alteori din urechea de prindere nu se mai păstrează nimic. În al doilea rînd se cuvine remarcat faptul că, în cîteva cazuri, cele două plăcuțe — fețele sigiliului — sînt desprinse una de alta, centrul uneia rămînînd prins de cealaltă, iar restul plăcuței desprinse avînd mijlocul gol. Dacă adăugăm la cele de mai sus și constatarea că atît sub raportul reprezentărilor de pe sigilii cît și sub cel al nivelului tehnic de excutare a sigiliilor sau materialului din care sînt făcute, între sigiliile în discuție există mari diferențe, ipoteza că acestea sînt lucrate de meșteșugarul sucevean nu mai prezintă suficiente temeiuri pentru a fi admisă. Așa fiind, rămîne valabilă doar a doua ipoteză, potrivit căreia sigiliile provin din medii diferite și au ajuns la Suceava o dată cu scrisorile al căror conținut îl garantau.

Stadiul actual al cunoștințelor nu ne permite să formulăm încheieri nete în legătură cu locul de unde provin sigiliile acestea, dar ipoteza că ele vin dintr-un mediu străin ni se pare a fi cu suficiente temeiuri sugerată de cea mai mare parte a lor.

Înainte de a încerca să încadrăm descoperirea de la Suceava în planurile mai largi ale istoriei moldovenești, ne rămîn de adăugat cîteva cuvinte privitoare la datarea complexului și condițiile în care el și-a încetat existența. Prima sarcină este considerabil ușurată de descoperirea atît în interiorul locuinței meșteșugarului cît și în groapa de gunoi din apropierea ei a cîtorva monede moldovenești aparținînd domniei lui Ștefăniță voievod. Monede din aceeași domnie au fost aflate și într-un tezaur compus din 47 piese, descoperit în interiorul locuinței meșteșugarului, pe latura ei de sud. Prezența acestui tezaur în *interiorul* locuinței sugerează faptul că părăsirea ei de către meșteșugar s-a făcut foarte în grabă, în condiții care nu i-au mai permis să ia cu sine mica sa avere. Că părăsirea locuinței a fost cauzată de un incendiu nu mai încape îndoială și aceasta o dovedesc resturile arse ale locuinței precum și stratul masiv de arsură din jurul ei.

★

Descoperirile din cuprinsul orașului Suceava prezentate în rîndurile de mai sus sînt pline de semnificație și din punct de vedere al relațiilor social-economice din cadrul meșteșugului menționat. După cum vom vedea mai departe, descoperirea amintită are darul de a răspunde unor probleme de ordin social, a căror rezolvare pe baza documentelor literare se dovedise a fi dificilă. Devine necesar pentru aceasta să analizăm lucrurile integrîndu-le în ansamblul împrejurărilor specifice nu numai Sucevei, ci chiar întregii Moldove. Cu alte cuvinte, este nevoie să privim acest fenomen, aparent izolat, în raport cu dezvoltarea întregii producții meșteșugărești din a doua jumătate a secolului XV și începutul secolulului următor.

Precum se știe a doua jumătate a secolului XV, în special ultima lui treime, a constituit pentru Moldova și Țara Romînească o epocă de un evident progres economic și social. Această stare de lucuri se constată și din punct de vedere al dezvoltării producției meșteșugărești, mai cu seamă la orașe. Potrivit datelor de care dispunem [1], în a doua jumătate a secolului XV și începutul secolului XVI se constată, în raport cu situația din epoca precedentă, o creștere considerabilă a numărului ramurilor de producție meșteșugărească, o adîncire a procesului de specializare și diferențiere în cadrul meșteșugului de bază prin separarea ca sferă de preocupare în această vreme a unor noi meșteșuguri care devin meșteșuguri de sine stătătoare. Această specializare raportată la epoca precedentă este echivalentă cu o creștere de 90 procente, ceea ce înseamnă aproximativ o dublare a ramurilor meșteșugărești în a doua jumătate a secolului XV și la începutul XVI (38 față de 20).

Meșteșugul confecționării nasturilor și a altor obiecte de podoabă din metale semiprețioase, atestat arheologic în orașul Suceava, se înscrie și el pe linia creșterii numărului ramurilor meșteșugărești, a specializării din cadrul meșteșugului de artă în a doua jumătate a sec. XV; este de reținut faptul că numărul ramurilor meșteșugărești din sfera meșteșugului artistic se dublează în raport cu situația din epoca precedentă, iar meșterii *năsturari* alcătuiesc una din noile categorii de meșteșugari, atestate arheologic la Suceava iar mai tîrziu literar la Iași, care se adaugă la numărul celor deja existente.

O deosebită importanță prezintă, în descoperirea amintită, problema atelierului meșteșugarului. După cum este cunoscut, întregul proces de producție se desfășura în evul mediu în micul atelier al meșteșugarului respectiv, în care meșteșugarul apărea ca proprietar al mijloacelor de producție, ca producător direct. Mărimea acestui atelier, forma lui etc., erau lucruri asupra cărora se puteau face pe baza documentelor literare doar presupuneri.

Descoperirea de la Suceava clarifică multe din aceste probleme. Așa, de pildă, s-a constatat că atelierul făcea parte integrantă din complexul de locuire. El era reprezentat, așa cum a rezultat din descrierea de mai sus, de o încăpere din cadrul locuinței respective, rezervată activității meșteșugărești. Prin urmare, în cazul studiat, atelierul se afla în însăși locuința meșteșugarului. Evident, această concluzie nu trebuie extinsă în cazul tuturor meșteșugurilor. Existau cazuri

---

[1] Toate datele cu caracter statistic au fost folosite din lucrarea *Meșteșugurile din Moldova și Țara Romînească în secolele X—XVII*, de Șt. Olteanu (în curs de apariție).

în care activitatea profesională necesita spații suplimentare în afara locuinței și chiar departe de locuință, la periferia așezării. Năsturarul sucevean n-avea însă nevoie de aceste spații suplimentare.

Nu tot așa de ușor se poate răspunde la o altă chestiune, de asemenea importantă, anume ce formă de producție predomina în atelierul năsturarului din Suceava. Dacă ținem seama de faptul că în general în cadrul meșteșugurilor de artă unde materia primă era mai greu de procurat, iar cerințele unor astfel de obiecte erau restrînse, se poate presupune că forma de producție care predomina era producția la comanda clienților. Este foarte probabil că și producția pentru piață să se fi aflat la un nivel ridicat, dacă luăm în considerare faptul că orașul Suceava, capitala Moldovei din acea vreme, era cel mai dezvoltat oraș din Moldova din punct de vedere economic; că, prin urmare, cerințele de obiecte care constituiau preocuparea meșterului sucevean, erau destul de mari pentru a face să crească producția pentru piață.

O ultimă problemă care se desprinde din analiza materialelor descoperite în atelierul meșterului sucevean, este aceea ridicată de prezența sigiliilor. Întrucît, din observațiile făcute, aceste sigilii proveneau dintr-un mediu străin, fiind exclusă deci posibilitatea confecționării lor de către meșterul respectiv, faptul constituie, după părerea noastră, un argument convingător în acceptarea unor largi relații de natură în primul rînd economică între meșterul sucevean și alți semeni de ai săi din țările limitrofe. Sigiliile, potrivit obiceiului, garantau conținutul corespondeței sau al mărfurilor ce se schimbau între cele două părți.

Aceste relații dintre locuitorii (negustori, meșteșugari) orașului Suceava și cei din orașele din Polonia sau Transilvania sînt de altminteri confirmate de o serie de documente literare din secolul XV. Semnificativ în această privință este actul din 1472 prin care un pielar din Suceava cerea la Bistrița ardeleană un act prin care să i se dovedească ucenicia făcută în meșteșugul respectiv la Bistrița [1]. Relații strînse au existat și între Anton arcarul din Brașov și moldoveanul Petru croitor din Vaslui între 1450—1500 [2], sau între un cizmar din Baia și frăția cizmarilor din Sibiu [3].

Cele mai multe mențiuni se referă însă la relațiile cu unele orașe din Polonia, de pildă Lembergul. O bună parte dintre aceste mențiuni atestă existența unor tranzacții comerciale, livrări de mărfuri (postav, piei etc.) între orășenii moldoveni și poloni [4].

Tot ca o formă a acestor relații trebuie considerată și acceptarea de către unii dintre negustorii și meșteșugarii orașelor Moldovei, printre care și Suceava, a jurisdicției lembergheze ca urmare a lipsei protecționismului domnesc. Astfel la 1469 accepta jurisdicția Ioan fiul lui Iacob preotul din Suceava [5]; la 1476 acceptau aceeași jurisdicție Iacob armeanul pielarul, Ștefan ruteanul pielar de piei roșii, Sarkis pielarul și alții, toți din Suceava [6]; în 1510 argintarul Martinus Wende [7] etc.

[1] Hurmuzaki, XV, P_1, p. 77.

[2] I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, p. 453—454.

[3] Notițe reproduse de N. Iorga în *RI*, XXI, p. 324.

[4] N. Iorga, *Relațiile comerciale ale țărilor noastre cu Lembergul*, București, 1900, P.I., p. 24, 26, 27; N. Iorga, *Studii și documente*, XXIII, p. 325—326; Hurmuzaki, II, P_3, p. 74.

[5] N. Iorga, *Studii și documente*, XXIII, p. 302.

[6] *Ibidem*, p. 310.

[7] N. Iorga, *Relațiile comerciale ale țărilor noastre cu Lembergul*, P.I, p. 18.

Aşadar reiese limpede existenţa în secolul XV a unor relaţii economice strînse între meşteşugarii şi negustorii oraşelor moldovene şi cei poloni sau transilvăneni de pe urma cărora rezulta evident o bogată corespondenţă. În această lumină, părerea potrivit căreia meşteşugarul sucevean întreţinea relaţii strînse cu semeni de-ai săi din oraşele din Transilvania sau Polonia, după cum ne indică sigiliile descoperite, devine aproape o certitudine.

În fine, la rîndul lor, aceste raporturi constituie mărturia cunoaşterii de către meşterul respectiv a ştiinţei de carte ca urmare tocmai a necesităţii întreţinerii unor astfel de raporturi necesare producţiei.

MIRCEA D. MATEI şi ŞT. OLTEANU

НОВЫЕ СВЕДЕНИЯ О РАЗВИТИИ РЕМЕСЕЛ В СУЧАВЕ В ЭПОХУ ФЕОДАЛИЗМА

РЕЗЮМЕ

В ходе раскопок 1958 г. в Сучаве было вскрыто жилище ремесленника, специалиста по обработке металлов. Судя по предметам, найденным в жилище, и особенно в небольшой мастерской ремесленника, можно предполагать, что он, главным образом, изготовлял металлические пуговицы, украшения и части одежды.

Впервые в Сучаве обнаружены находки, свидетельствующие о том, что местные ремесленники поддерживали связи с зарубежными ремесленниками; эти связи носили, повидимому, деловой характер. Действительно, находка нескольких печатей немолдавского происхождения, которыми пользовались, главным образом, чтобы обеспечить неприкосновенность содержания писем или посылок, подтверждают наличие подобных связей с зарубежными ремесленниками.

На основании находок в жилище и мастерской сучавского ремесленника можно заключить, что в период, к которому относятся открытия (начало XVI в.), в общем процессе увеличения числа ремесленных отраслей уже произошло выделение некоторых категорий ремесленников, изготовлявших *определенные* изделия. Это явление, возникшее. повидимому, во второй половине XV в., продолжает углубляться и расширяться и в последующем веке.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Предметы, найденные в мастерской и в жилище ремесленника. 1, 2, неотделанные половинки металлических пуговиц; 3, неотделанное медное кольцо; 4, обломок накладного украшения, сломавшегося при отделке; 5—8, свинцовые или бронзовые печати.

Рис. 2. — Деревянная рукоятка ножа, украшенная металлическими инкрустациями.

NOUVELLES DONNÉES CONCERNANT LE DÉVELOPPEMENT DE L'ARTISANAT À SUCEAVA PENDANT L'ÉPOQUE FÉODALE

RÉSUMÉ

Les fouilles pratiquées en 1958 à Suceava ont permis de découvrir les restes de l'habitation d'un artisan spécialisé dans la transformation des métaux. A en juger d'après les objets trouvés dans son habitation, mais surtout dans son petit atelier, il semblerait que cet artisan faisait principalement des boutons en métal et des pièces de parure et d'habillement.

C'est pour la première fois qu'une certaine catégorie de découvertes faites à Suceava apporte la preuve que les artisans locaux entretenaient des rapports avec les artisans d'au-delà des frontières, rapports qui devaient être surtout des relations d'affaires. En effet, la découverte de quelques cachets — utilisés de préférence pour garantir le contenu des lettres ou des paquets, cachets provenant d'un milieu étranger — atteste l'existence de relations avec des artisans habitant à l'étranger.

Grâce aux découvertes faites dans l'habitation et l'atelier de cet artisan de Suceava, les auteurs concluent que pendant la période à laquelle appartiennent les dites découvertes (début du XVIe siècle), il s'était déjà produit une séparation parmi les catégories d'artisans spécialisés dans la confection de *certains* objets, par suite de l'augmentation du nombre des branches artisanales. Ce phénomène semble commencer dans la seconde moitié du XVe siècle et il continue à se dérouler au cours du siècle suivant, tant en profondeur qu'en surface.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Suceava. Objets découverts dans l'atelier et l'habitation d'un artisan. 1, 2, calottes inachevées de boutons métalliques; 3, anneau de cuivre non fini; 4, fragment d'applique brisée pendant le finissage; 5—8, cachets en plomb ou en bronze.

Fig. 2. — Suceava. Manche de couteau, en bois orné d'incrustations métalliques.

SĂPĂTURILE ARHEOLOGICE DIN REPUBLICA POPULARĂ ROMÎNĂ ÎN ANUL 1960

Începînd din anul 1957 publicăm în fiecare an aceste scurte informații asupra săpăturilor executate în țara noastră în anul precedent. Notele pe care le prezentăm sînt extrase din rapoartele responsabililor de șantiere, sau, de cele mai multe ori, redactate chiar de aceștia.

În cazurile în care în aceeași localitate au fost descoperite resturi din epoci diferite, localitatea e menționată la problema pentru care au fost întreprinse inițial cercetările. Acolo unde nu se menționează instituția care a făcut cercetările, acestea au fost executate de Institutul de arheologie al Academiei R.P.R., precizîndu-se însă, atunci cînd este cazul, dacă lucrările au fost făcute în colaborare cu altă instituție.

Fiecare localitate este trecută pe harta alăturată cu numărul de ordine din această dare de seamă. Rapoartele sumare asupra săpăturilor din 1960 vor apare în *Materiale și cercetări arheologice*, vol. X.

I. STUDIEREA VIEȚII OMULUI PE TERITORIUL R.P.R. ÎNAINTE DE EPOCA DACICĂ

1. *Romînești* (r. Făget, reg. Banat). Un sondaj într-o așezare nou descoperită din perioada aurignaciană superioară. (În colaborare cu Muzeul raional Lugoj).
2. *Boinești* (r. Oaș, reg. Maramureș). S-au reluat săpăturile începute în anul 1958. Pe lîngă urmele de locuire musteriene și aurignaciene descoperite în prima campanie, anul acesta au apărut și unele urme sporadice aparținînd kostenkianului.
3. *Cremenea* (com. Sita Buzăului, r. Tg. Secuiesc, reg. Brașov). Reluarea săpăturilor în punctul « Malul Dinu Buzea ». S-au descoperit trei niveluri de locuire: aurignacian mijlociu, kostenkian final și neolitic timpuriu cu microlite geometrice.
4. *Slobozia* (orașul Giurgiu, reg. București). Sondaj în care s-a descoperit un nivel de cultură aparținînd paleoliticului superior final. (În colaborare cu Muzeul raional Giurgiu).
5. *Movileni* (com. Heleșteni, r. Pașcani, reg. Iași). S-a executat un sondaj, descoperindu-se un nivel de cultură aparținînd kostenkianului final. (În colaborare cu Muzeul de istorie a Moldovei).
6. *Drăghiceanu* (r. Giurgiu, reg. București). La *Fundul Drăghiceanului*. Sondaj. S-au descoperit urme de locuire aparținînd paleoliticului superior final. În *movila I*. Sondaj. S-a descoperit un strat neolitic timpuriu cu microlite. (În colaborare cu Muzeul raional Giurgiu).
7. *Giurgiu* (reg. București). Sondaj. S-au continuat săpăturile la Malul Roșu în așezarea din paleoliticul superior final, suprapusă de urme de locuire din neolitic, bronz, La Tène și feudal timpuriu. (În colaborare cu Muzeul raional Giurgiu).

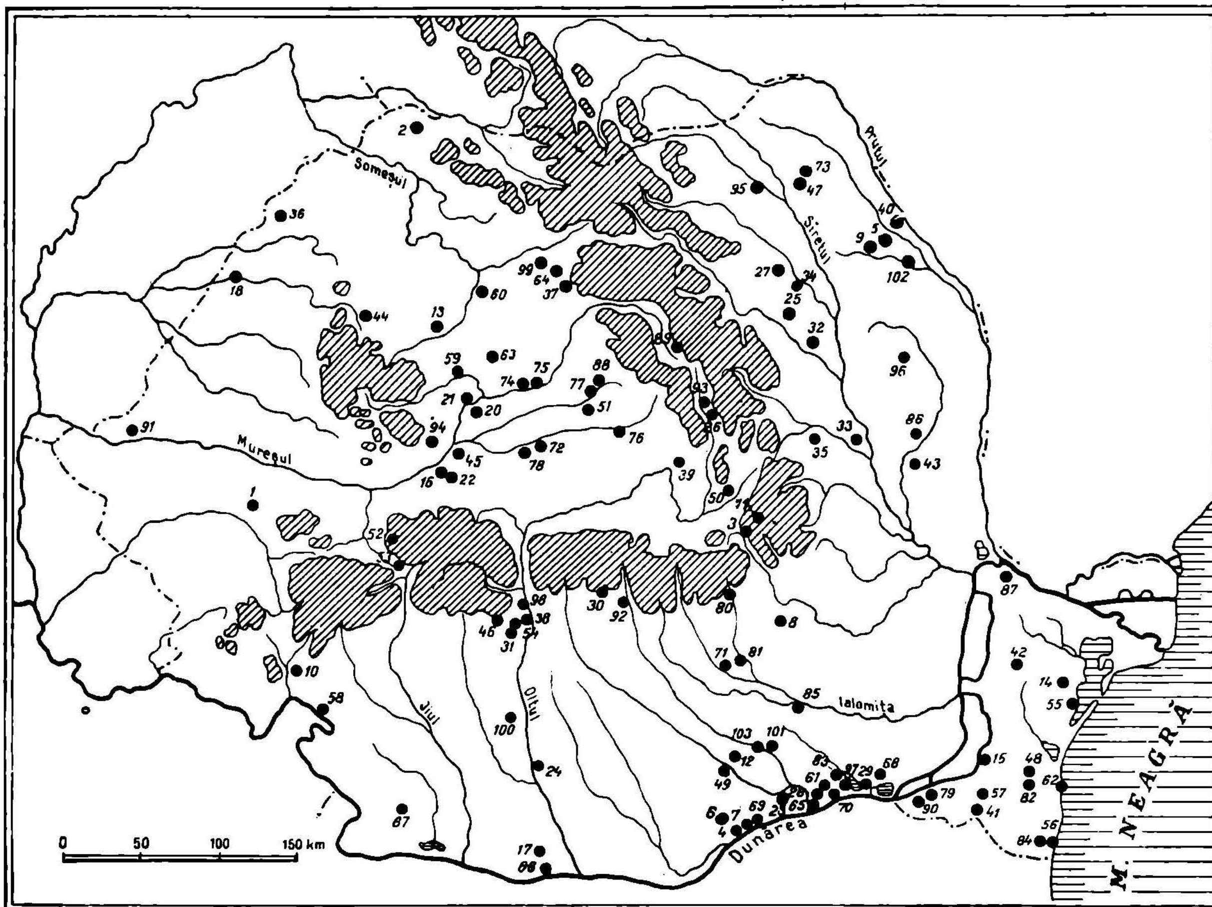

Fig. 1. — Harta Republicii Populare Romîne cu localitățile menționate în această dare de seamă.

8. *Lapoş* (r. Mizil, reg. Ploieşti). S-au continuat săpăturile în aşezarea din paleoliticul superior final unde au apărut şi slabe urme neolitice timpurii. (În colaborare cu Muzeul regional Ploieşti).

9. *Spinoasa* (com. Erbiceni, r. Hîrlău, reg. Iaşi). Sondaj. S-au descoperit două niveluri de cultură din paleoliticul de sfîrşit cu microlite şi neolitic timpuriu. (În colaborare cu Muzeul de istorie a Moldovei).

10. *Băile Herculane* (reg. Banat). *Peştera Hoţilor*. S-au efectuat pe bază de sondaj unele verificări stratigrafice asupra poziţiei vetrelor cu microlite din paleoliticul de sfîrşit romanello-aziliene. (În colaborare cu Muzeul raional Lugoj).

11. *Costanda* (com. Barcan, r. Tg. Secuiesc, reg. Braşov). Sondaj în care s-a descoperit un nivel neolitic timpuriu cu microlite geometrice.

12. *Măgurele* (oraşul Bucureşti). Sondaj. S-au descoperit urme postpaleolitice (neolitic, bronz, Latène, prefeudal şi feudal tîrziu).

13. *Baciu* (or. Cluj). În partea de hotar numită « Gura Baciului » s-a executat o săpătură de salvare, dezvelindu-se două bordeie aparţinînd unei faze vechi a culturii Criş. (Institutul de Istorie din Cluj).

14. *Baia* (Hamangia, r. Istria, reg. Dobrogea). S-a făcut un control stratigrafic în vederea periodizării culturii Hamangia. În acest scop s-a făcut un sondaj în aşezarea de pe lacul Goloviţa şi altul în apropierea satului Ceamurlia de Jos.

15. *Cernavoda* (reg. Dobrogea). S-au continuat săpăturile în cimitirul neolitic de tip Hamangia, descoperindu-se morminte noi şi completîndu-se planul cimitirului în zona nord-vestică. Pe « Dealul Sofia», în aşezarea aparţinînd culturii Cernavoda, datînd din perioada de tranziţie spre epoca bronzului s-au obţinut date noi în legătură cu stratigrafia şi s-au descoperit trei şanţuri de apărare datînd din faza timpurie a culturii Cernavoda.

16. *Sebeş* (r. Sebeş, reg. Hunedoara). Lîngă « Podul Pripocului » se află o aşezare de lungă durată cu un strat cultural de 1,80 m conţinînd urme de cultură Turdaş, Bodrogkeresztúr, din epoca bronzului timpuriu (un ac de bronz în formă de disc) şi din cultura Basarabi. În gropi şi bordeie separate au fost găsite materiale dacice din Latène-ul mijlociu, din Latènul tîrziu, urme romane şi din sec. IV (cărămizi refolosite, fibulă cu picior întors şi ceramică cenuşie), documentînd în mod convingător prezenţa continuă a populaţiei băştinaşe în această aşezare din sec. II î.e.n. pînă în sec. IV e.n. (Institutul de istorie Cluj şi Muzeul raional Sebeş).

17. *Vădastra* (r. Corabia, reg. Oltenia). Săpăturile s-au efectuat în partea de nord a aşezării, spre valea Obîrşiei, continuîndu-se săpăturile din 1959. Straturile de cultură documentate aici, Vădastra I şi Vădastra II, sînt subţiri dar bogate în resturi arheologice, mai ales ceramică. În partea de sud, se ridică şanţul de înconjur al aşezării, săpat în faza mai veche a culturii Vădastra, Vădastra I şi astupat în faza mai nouă, Vădastra II. În solul arat s-au găsit resturi aparţinînd stratului Sălcuţa şi straturilor mai noi distruse de arături şi apele de şiroire. Două gropi de bordeie aparţin secolului al XVIII-lea.

18. *Oradea* (reg. Crişana). În cartierul Salca-Gheţărie s-au secţionat mai multe bordeie şi locuinţe de suprafaţă aparţinînd culturii Tisa. Al 3-lea nivel de locuire cuprinde fragmente ceramice de tip Bodrogkeresztúr, Baden, Coţofeni etc. Ş-au mai descoperit şapte morminte şi un bordei din sec. X. (Institutul de istorie Cluj).

19. *Mugeni* (r. Odorhei, reg. Mureş-Aut. Maghiară). La N de comună, pe locul « Pagyvantetö » s-au descoperit resturile unei locuinţe cu material neolitic, de tip Tisa, în care şi un ciocan-topor de aramă. Pe « Vizlok » s-au descoperit resturi neolitice, dacice din epoca romană, din perioada de început a feudalismului (probabil sec. VII) şi din sec. XI—XII. Dintre acestea mai importante sînt două locuri dacice, probabil de cult, din epoca romană. La SV de comună, pe locul « Ibor töve », s-a descoperit o mică aşezare din epoca romană, iar la « Telekkutja » o aşezare mai întinsă din prima epocă a fierului. (Institutul de istorie Cluj şi Muzeul raional Odorhei).

20. *Noşlac* (r. Aiud, reg. Cluj). În diferite puncte ale comunei s-au descoperit şi cercetat: o aşezare cu ceramică pictată de tip Petreşti, două gropi hallstattiene, un bordei şi două morminte de inhumaţie din epoca romană, un bordei şi două gropi de provizii din sec. V, zece morminte din sec. VI—VII e. n., trei morminte avare din sec. VII, un bordei din sec. VII—VIII şi un bordei cu cuptor din sec. IX—X. (Institutul de istorie Cluj.)

21. *Războieni-Cetate* (r. Aiud, reg. Cluj). S-a săpat într-o aşezare neolitică cu ceramică pictată de tip Petreşti, verificîndu-se urmele a 21 bordeie. S-au descoperit de asemenea urmele unei aşezări şi ale unui cimitir roman cu sarcofage de cărămidă, precum şi un cimitir de inhumaţie din prima perioadă a epocii fierului. (Institutul de istorie Cluj).

22. *Răhău* (r. Sebeş, reg. Hunedoara). În punctul « La Şipote » a fost cercetată o vastă aşezare cu ceramică pictată transilvană aparţinînd ultimului nivel al acestei culturi. Deasupra ei se află materiale ceramice aparţinînd culturii Coţofeni şi Basarabi.

La « Budurău » a fost sondată o aşezare romană rurală. Au apărut şi fragmente ceramice de tip Coţofeni. (Institutul de istorie Cluj şi Muzeele de la Alba Iulia, Sibiu şi Sebeş).

23. *Radovanu* (r. Olteniţa, reg. Bucureşti). Pe locul « La Muscalu » s-au făcut săpături într-o aşezare (tell) de la începutul fazei neolitice Petru Rareş. S-au dezvelit resturile unei locuinţe. Pe locul « Neguleasa » s-au început săpăturile într-o selişte cu mai multe niveluri din epoca feudală timpurie (şi feudală. S-au dezvelit resturile unei locuinţe din sec. XVII şi porţiuni din trei bordeie mai vechi. În colaborare cu Muzeul raional Olteniţa).

24. *Ipoteşti* (r. Slatina, reg. Argeş). S-au continuat săpăturile începute în anul 1959 pe locul « La conac ». În aşezarea neolitică s-au găsit numeroase unelte, fragmente ceramice şi figurine din faza Petru Rareş, de tranziţie între cultura Boian şi cultura Gumelniţa. În stratul superior din epoca feudală timpurie s-au cercetat două bordeie, în care s-au găsit mai multe vase. (În colaborare cu Muzeul regional Piteşti).

25. *Traian* (r. Buhuşi, reg. Bacău). În aşezarea precucuteniană de pe « Dealul Viei » s-au descoperit materiale importante, care lămuresc multe dintre problemele fazei Precucuteni I. S-a dezvelit o locuinţă şi s-a identificat şanţul de apărare, cea mai veche lucrare neolitică de acest fel descoperită în ţara noastră.

În aşezarea cucuteniană de pe « Dealul Fîntînilor » s-a completat traseul celui de-al doilea şanţ de apărare şi s-au dezvelit cîteva locuinţe din faza A—B. S-a descoperit de asemenea o locuinţă cu material interesant, aparţinînd culturii ceramicii liniare.

26. *Păuleni* (r. Ciuc, Reg. Mureş-Aut. Maghiară). S-au continuat săpăturile la «Cetate», constatîndu-se două faze de fortificaţie a aşezării neolitice de tip Ariuşd, peste care s-a suprapus o aşezare din epoca bronzului. (Muzeul regional Sf. Gheorghe).

27. *Tîrpeşti* (com. Petricani, r. Tg. Neamţ, reg. Bacău). S-a săpat în continuarea sondajului din 1959, identificîndu-se: la bază un nivel de ceramică liniară suprapus de un nivel precucutenian; un nivel aparţinînd perioadei de sfîrşit a culturii Protocucuteni şi de început a fazei Cucuteni A_2; un nivel Cucuteni B; urme sporadice Gorodsk-Horodişte, precum şi urmele unei aşezări dacice distruse. (În colaborare cu Muzeul regional Bacău).

28. *Gumelniţa* (or. Olteniţa, reg. Bucureşti). S-a făcut un sondaj stratigrafic în « tell »-ul neolitic. Printre materialele descoperite, menţionăm un pandantiv de aur, o statuetă tesalică etc. (În colaborare cu Muzeul raional Olteniţa).

29. *Vărăşti-Boian* (r. Călăraşi, reg. Bucureşti). S-au continuat săpăturile în aşezarea Boian A şi în sectorul necropolei gumelniţene. În aşezare s-a descoperit un material bogat din faza Vidra a culturii Boian, precum şi din prima şi a doua epocă a fierului. În sectorul necropolei s-au descoperit numeroase unelte şi materiale de tip Dudeşti şi 23 morminte gumelniţene. (În colaborare cu Centrul de antropologie al Academiei R.P.R.).

30. *Apa Sărată* (r. Muscel, reg. Argeş). Lucrări de salvare în apropierea castrului roman Jidova. S-au descoperit morminte de inhumaţie şi de incineraţie în cutii din lespezi de piatră. Mormintele datează din epoca bronzului. (În colaborare cu Muzeul raional Cîmpulung).

31. *Govora-Băi* (r. R. Vîlcea, reg. Argeş). S-a făcut un sondaj de informare într-o aşezare de tip Glina III, din epoca bronzului, descoperită, anul acesta. De asemenea s-au făcut cercetări într-o aşezare dacică. (În colaborare cu Muzeul raional R. Vîlcea).

32. *Costişa* (r. Buhuşi, reg. Bacău). S-au continuat săpăturile în aşezarea din epoca bronzului, dezvelindu-se mai multe complexe de locuire ale culturii Bilîi Potik-Costişa şi Monteoru. (În colaborare cu Muzeul regional Piatra Neamţ).

33. *Mîndrişca* (r. Adjud, reg. Bacău). S-au continuat săpăturile începute în 1959 pe « Titelca Morăriei » şi pe « Terasa Morăriei». Pe « Titelca » s-au găsit resturi de locuinţe şi materiale aparţinînd culturii Precucuteni şi celor două niveluri de locuire Monteoru I c 3. Pe « Terasă », unde lipsesc urmele neolitice a fost identificată şi faza Monteoru I c 2. S-a constatat că aşezarea de tip Monteoru a avut două şanţuri de apărare. (În colaborare cu Muzeul regional Bacău).

34. *Văleni* (r. Roman, reg. Bacău). Pe « Dealul lui Dănilă » s-a săpat într-o aşezare din epoca bronzului, aparţinînd culturii de tip Bilîi Potik-Costişa. S-au descoperit două complexe de locuire. S-a dezvelit de asemenea un bordei cu material Noua. La punctul « La moară » s-au continuat săpăturile în aşezarea dacică din sec. I—III e.n. S-au identificat şi resturi ale unei aşezări de tip Noua. (În colaborare cu Muzeul raional Roman).

35. *Bogdăneşti* (r. Tg. Ocna, reg. Bacău). La punctul « Todoscanu » s-au continuat săpăturile în aşezarea de tip Monteoru din epoca bronzului. La punctul « Podeac » s-a executat un sondaj, descoperindu-se resturi de locuire Cucuteni A şi B, precum şi urme sporadice aparţinînd culturii Gorodsk. (Muzeul de istorie a Moldovei şi Muzeul raional Tg. Ocna).

36. *Otomani* (com. Sălacea, r. Marghita, reg. Crişana). În continuarea săpăturilor din anul 1959 s-a trasat o secţiune longitudinală peste partea nordică a « Cetăţuii », aşezarea eponimă a culturii. Au fost secţionate două şanţuri de apărare, unul care înconjoară aşezarea şi se leagă cu cel de pe partea de sud şi un al doilea care taie numai botul dealului. Într-o suprafaţă din interiorul « Cetăţuii » s-au constatat trei niveluri (Otomani I—III) corespunzînd celor trei faze de la Tószeg. (Institutul de istorie Cluj şi Muzeul regional Oradea).

37. *Şieu-Măgheruş* (r. Bistriţa, reg. Cluj). Pe dealul numit « Hegheriş » s-a identificat o modestă aşezare aparţinînd epocii bronzului (cultura Wietenberg) şi o fortificaţie de pămînt, medievală, datînd din sec. XIV. (Institutul de istorie din Cluj, în colaborare cu Muzeul raional Bistriţa).

38. *Vlădeşti* (r. R. Vîlcea, reg. Argeş). S-a executat un control stratigrafic în aşezarea aparţinînd culturii Verbicioara din epoca bronzului. (În colaborare cu Muzeul raional R. Vîlcea).

39. *Baraolt* (r. Sf. Gheorghe, reg. Braşov). Lîngă pîrîul Baraolt, la cariera de nisip, s-a săpat o porţiune de 230 m², în care s-au descoperit 13 gropi datînd din epoca tîrzie a bronzului, din epoca dacică şi din sec. X e.n. (Muzeul regional Sf. Gheorghe).

40. *Probota* (r. Iaşi, reg. Iaşi). S-au făcut săpături pe dealul « Unchetea », în necropolele de la sfîrşitul epocii bronzului şi de la începutul epocii migraţiilor, descoperindu-se 21 morminte de inhumaţie de la sfîrşitul epocii bronzului şi şapte morminte de inhumaţie, sarmatice, din sec. III e.n. (Muzeul de istorie a Moldovei în colaborare cu Colectivul de antropologie de pe lîngă Filiala din Iaşi a Academiei R.P.R.).

41. *Valea Rea* (r. Adamclisi, reg. Dobrogea). Sondaj. S-a descoperit un depozit de brăţări şi aplice de bronz de la sfîrşitul epocii bronzului. (Muzeul regional al Dobrogei).

42. *Calfa* (r. Hîrşova, reg. Dobrogea). Sondaj. S-a descoperit un depozit de la sfîrşitul epocii bronzului, conţinînd seceri, topoare, turte de bronz etc. (Muzeul regional al Dobrogei).

43. *Gîrbovăţ* (com. Ghidigeni, r. Tecuci, reg. Galaţi). La punctul « Zahareasca » s-au executat săpături într-o aşezare de tip « zolnik », aparţinînd culturii Noua de la sfîrşitul epocii bronzului. La

punctul « Arcaci » s-a săpat într-o aşezare din sec. VIII-IX e. n. (Muzeul de istorie a Moldovei şi Muzeul raional Tecuci).

44. *Huedin* (r. Huedin, reg. Cluj). La NV de orăşel, pe locul numit « Bolic » s-au executat săpături de informare într-o mare aşezare hallstattiană cu val dublu, palisadă şi şanţ de apărare. (Institutul de istorie Cluj şi Muzeul raional Huedin).

45. *Teleac-Drîmbar* (com. Hăpria, r. Alba, reg. Hunedoara). În continuarea săpăturilor din anul 1959, în marea aşezare hallstattiană de pe lîngă malul Mureşului, au fost identificate într-un strat cultural de 2 m grosime trei niveluri de locuire şi a fost secţionat valul şi şanţul de pe latura nordică. S-a stabilit locul porţii antice care corespunde cu actuala intrare în cetate. În afară de bogate materiale ceramice, au fost găsite un topor de fier cu aripioare şi un celt de fier, datînd aşezarea cu precădere în Hallstatt C. (Institutul de istorie Cluj şi Muzeul Alba Iulia).

46. *Ferigele* (com. Costeşti, r. Horezu, reg. Argeş). S-au săpat circa 30 movile mici hallstattiene, în care s-a descoperit un număr aproximativ de 100 morminte de incineraţie. Mormintele datează din sec. VI—V î.e.n. şi conţin un bogat inventar de arme de fier, între care două *akinakes*. (În colaborare cu Muzeul regional Piteşti).

47. *Stînceşti* (r. Botoşani, reg. Suceava). La punctul « Bobeica » s-a făcut un sondaj într-o « cetate » de pămînt, prevăzută cu val şi şanţ de apărare, datînd de la sfîrşitul primei epoci a fierului (sec. V—III î.e.n.). (Muzeul de istorie a Moldovei şi Muzeul raional Botoşani).

48. *Castelu* (r. Medgidia, reg. Dobrogea). Sondaj. S-a descoperit un cazan de bronz scitic, de tipul şi mărimea cazanului de la Scorţaru. (Muzeul regional al Dobrogei).

II. CULTURA GETO-DACĂ

49. *Popeşti* (r. Drăgăneşti-Vlaşca, reg. Bucureşti). S-a extins suprafaţa explorată în colţul de SE al cetăţii getice, descoperindu-se noi urme ale construcţiilor formînd curtea şefului de trib local din sec. II—I î.e.n.

50. *Peteni* (r. Tîrgu Secuiesc, reg. Braşov). S-a făcut un sondaj pe locul « Nyirtetö », unde se descoperise întîmplător un tezaur de argint dacic, compus din trei capete de spirale de lanţ aurite, 2 fibule-linguriţă etc. şi 30 monede romane republicane. Tezaurul a fost într-o oală de lut, din care s-a păstrat numai fundul. La capătul dinspre Zăhala a satului s-a descoperit o aşezare de tip Noua, pe care s-a suprapus un cimitir din sec. XI. S-au dezvelit opt morminte. Într-unul s-a găsit un inel de păr din bronz cu capătul în formă de S. (Muzeul regional Sf. Gheorghe).

51. *Sălaşuri* (com. Veţca, r. Tg. Mureş, Reg. Mureş-Autonomă Maghiară). S-a săpat în aşezarea dacică din sec. I î.e.n., descoperită pe locul numit « Téglásdülö ». Aşezarea e suprapusă de o altă aşezare, care se datează, după ceramica descoperită, în sec. VIII—IX e.n. (Muzeul regional Sf. Gheorghe).

52. *Grădiştea Muncelului* (r. Orăştie, reg. Hunedoara). Săpăturile au continuat la pavajul de andezit care reprezintă « soarele », dezvelindu-se substrucţia alcătuită din două şiruri de blocuri. S-a dezgropat de asemenea o terasă cu o locuinţă civilă. (Institutul de istorie Cluj).

53. *Băniţa* (r. Petroşani, reg. Hunedoara). Săpăturile de la Băniţa au început în 1960. S-a putut constata că pe înălţimea « Cetatea » a existat o puternică cetăţuie dacică, făcînd parte din complexul de fortificaţii dacice din Munţii Orăştiei. Monumentele descoperite se datează între sec. I î.e.n. şi sec. I e.n. (În colaborare cu Muzeul regional Deva.)

54. *Ocniţa* (r. R. Vîlcea, reg. Argeş). S-a descoperit un complex de cetăţi dace pe înălţimile situate la sud-est de saline. S-au făcut sondaje de informare atît în aşezări, cît şi pe terasa uneia din cetăţi. În colaborare cu Muzeul raional R. Vîlcea).

III. EPOCA GRECO-ROMANĂ

55. *Histria* (r. Istria, reg. Dobrogea). S-au făcut săpături în următoarele sectoare: Sectorul T (Templu), cercetări şi sondaje pentru cunoaşterea celei mai vechi depuneri anterioare construcţiilor arhaice, descoperite pînă acum. S-a descoperit o fază anterioară a Templului A. Sectorul D (Domus): s-au dezvelit unele locuinţe în spre nord-est. Sectorul X pe platou: s-au făcut unele sondaje pe marginea de vest a platoului. Sectorul Z_2: s-a urmărit în continuare traseul zidului de incintă din sec. V. î.e.n. Sectorul necropolei tumulare, s-au săpat şase movile funerare, majoritatea din epoca romană timpurie.

În Istria-sat s-au săpat 28 morminte în cimitirul plan din sec. VI-II î.e.n. şi 128 morminte în cimitirul din sec. IX—X e.n.

56. *Mangalia* (reg. Dobrogea). În săpăturile care s-au executat în cursul anului 1960 s-a identificat latura de vest şi în general întregul traseu al zidului de incintă. Pe latura de vest zidul grecesc este suprapus de zidul ridicat în epoca romană. În zonele în care se construiesc noile blocuri, s-au dezgropat morminte atît în necropola elenistică cît şi în cea romană. S-au descoperit cu acest prilej obiecte de podoabă, statuete de teracotă, vase de lut şi de alabastru, precum şi un tezaur monetar din sec. III e.n., cuprinzînd circa 7 000 de monede pontice şi romane imperiale.

57. *Adamclisi* (r. Adamclisi, reg. Dobrogea). În anul 1960 s-au efectuat în jurul monumentului triumfal de la Adamclisi sondaje şi săpături care au scos la iveală următoarele: un strat aproape continuu, în jurul monumentului pe rază de circa 5—7 m provenit din săpăturile efectuate de Gr. Tocilescu în anii 1882; un strat discontinuu de pietre mărunte fără ceramică; un strat de pietre cu ceramică din sec. II legat de epoca de construire a monumentului; un strat steril anterior construirii monumentului care demonstrează că nu a existat nici o locuire mai veche de sec. II e.n.

58. *Turnu Severin* (r. T. Severin, reg. Oltenia). S-au continuat săpăturile în diferite sectoare ale castrului: la zidul de incintă, latura de nord inclusiv poarta etc. S-a descoperit aggerul zidului, drumul de nord, vetre etc. (În colaborare cu Muzeul raional T. Severin şi cu Direcţia monumentelor istorice).

59. *Turda* (r. Turda, reg. Cluj). Cu ocazia unor lucrări, s-au descoperit în valea Sindului resturi de clădiri, cuptoare, un drum, două altare, o statuie feminină de piatră etc.; toate din epoca romană. (Institutul de istorie Cluj şi Muzeul raional Turda).

60. *Gherla* (r. Gherla, reg. Cluj). Cu prilejul construirii Combinatului pentru industria lemnului s-au descoperit pe teritoriul castrului fragmente de inscripţii, sculpturi, monede, statuete diferite, materiale de construcţie şi o diplomă militară. (Institutul de istorie Cluj şi Muzeul raional Gherla).

61. *Ulmeni* (r. Olteniţa, reg. Bucureşti). În urma descoperirii întîmplătoare a mai multor morminte sarmatice, s-au făcut săpături de salvare care au scos la iveală încă trei morminte. Materialul găsit în morminte (vase, mărgele, oglinzi, fibule etc.) şi în special obiectele de factură romană datează mormintele în sec. II e.n. (În colaborare cu Muzeul raional Olteniţa).

62. *Constanţa* (reg. Dobrogea). În 1960 au continuat săpăturile la edificiul cu mozaic de pe faleza portului, degajîndu-se mozaicul pe o suprafaţă de 90 × 20 m, patru încăperi pe terasa inferioară etc.

În străzile Elena Pavel, K. Marx, I. C. Frimu etc. şi în Piaţa Ovidiu s-au descoperit ziduri de edificii, pavaje, apeducte, canale etc.

Zidul de incintă a fost urmărit mai departe spre vest.

Un număr de circa 200 morminte au fost dezgropate în necropolele din sec. I—III şi IV—VI.

Pe terenul gării vechi au fost scoase la iveală ruinele a două bazilici mari cu abside, trei cuptoare de ceramică, fîntîni, străzi etc. (Muzeul regional al Dobrogei).

63. *Soporul de Cîmpie* (r. Turda, reg. Cluj). În 1960 au continuat săpăturile din anii precedenţi în cimitirul dacic din epoca romană (sec. II—III e.n.). Au fost dezgropate alte 28 de morminte: unul de inhumaţie, două capete de copii inhumate izolat, 18 de incineraţie în urnă şi şapte de incineraţie cu groapă simplă (fără urnă). Numărul total de morminte descoperite pînă acum în acest cimitir este de 192. În sat, lîngă postul de miliţie, s-au descoperit trei morminte de incineraţie cu urnă. Urna

salvată dintr-unul din morminte se datează la sfîrşitul sec. III sau începutul sec. IV e.n. (Institutul de istorie Cluj).

64. *Orheiul Bistriţei* (r. Bistriţa, reg. Cluj). S-au continuat săpăturile făcute în 1957—1959 la castrul roman şi la aşezarea dependentă. S-a dezvelit în întregime baia castrului. În apropierea castrului s-a descoperit un cuptor roman de ars cărămizi. În castru s-au mai găsit monede, ţigle cu stampila unităţii, fibule, materiale de construcţii, precum şi ceramică romană asociată cu ceramică dacică, modelată cu mîna. (Institutul de istorie Cluj şi Muzeul raional Bistriţa).

65. *Olteniţa* (r. Olteniţa, reg. Bucureşti). La circa 3 km spre nord de oraşul Olteniţa, în punctele Coada Lupului, Iordoc şi Renie au fost descoperite întîmplător şi prin săpături 14 morminte sarmatice. Inventarul unor morminte este compus din vase, mărgele, oglinzi, fusaiole etc. În linii mari mormintele se datează în sec. III e.n. (În colaborare cu Muzeul raional Olteniţa).

66. *Sucidava* (com. Celei, r. Corabia, reg. Oltenia). S-au continuat săpăturile în aşezarea urbană antică pentru a se urmări sistemul de apărare al oraşului roman, S-au executat cinci mari secţiuni pe latura de est a cetăţii precizîndu-se zidul de apărare, un turn pătrat şi două circulare la colţuri. Fortificarea oraşului roman s-a realizat la mijlocul secolului III e.n. (monede şi ceramică), cu un zid de piatră şi un şanţ, executate în grabă, sub presiunea evenimentelor. S-a descoperit de asemenea un bordei romînesc din secolul XIII—XIV cu vase şi diferite obiecte.

67. *Cioroiul Nou* (com. Cioroiaşi, r. Băileşti, reg. Oltenia). S-au continuat săpăturile din anii 1938 şi 1959. Cu ajutorul a opt secţiuni săpate în cetatea de pămînt de aci rezultă că fortificaţiile s-au ridicat la mijlocul secolului III e.n. şi că viaţa în cetate a fost de scurtă durată. S-au descoperit urmele unei importante clădiri şi ale unor terme care vor fi săpate total în anul viitor. Între obiectele descoperite se remarcă trei capete de statuete din marmură şi o inscripţie privitoare la sclavi. (Muzeul regional al Olteniei).

IV. PERIOADA DE TRECERE LA FEUDALISM ŞI EPOCA FEUDALĂ

68. *Independenţa* (r. Călăraşi, reg. Bucureşti). S-au dezvelit cinci locuinţe din sec. IV e.n. şi un bordei din sec. X. În necropola din sec. IV au mai fost dezgropate cinci morminte de inhumaţie şi unul de incineraţie. (În colaborare cu Muzeul de istorie din Călăraşi).

69. *Oinacu* (r. Giurgiu, reg. Bucureşti). S-au reluat săpăturile începute în 1930 de I. Andrieşescu. S-au descoperit 24 morminte, dintre care şase sarmatice din sec. II—III e.n., iar celelalte din a doua jumătate a sec. IV e.n. (cultura Sîntana de Mureş). S-a descoperit de asemenea o aşezare din sec. IV, în care s-a făcut un sondaj. (În colaborare cu Muzeul raional Giurgiu).

70. *Spanţov* (r. Olteniţa, reg. Bucureşti). S-au descoperit încă trei morminte de inhumaţie din sec. IV, aparţinînd culturii Sîntana de Mureş-Cerneahov.

71. *Tîrgşor* (r. şi reg. Ploieşti). Continuarea săpăturilor a scos la iveală 150 morminte aparţinînd culturii Sîntana de Mureş-Cerneahov (sec. IV e.n.). Numărul total al mormintelor dezvelite se ridică la 230. Tot în această campanie s-au făcut unele precizări stratigrafice în sensul că primul nivel aparţine sarmaţilor, al doilea dacilor liberi care se incinerau, nivelul al treilea, de inhumaţie, aparţinînd culturii Sîntana-Cerneahov. Menţionăm de asemenea descoperirea unui mormînt avaric. (În colaborare cu Muzeul de istorie Ploieşti).

72. *Bratei* (r. Mediaş, reg. Braşov). S-au făcut săpături în punctul numit « La zăvoi », pe o terasă a Tîrnavei Mari, într-un cimitir de incineraţie cu gropi arse. S-au dezvelit 76 de morminte. Ceramica şi obiectele de inventar (fibule, cuţite, mărgele etc.) permit datarea complexului în sec. V. e.n.

73. *Botoşani* (r. Botoşani, reg. Suceava). Săpătură de salvare pe Dealul Cărămidăriei unde au fost descoperite întîmplător patru morminte. S-au dezgropat alte patru morminte de inhumaţie, avînd

orientarea NNV—SSE şi V—E. Acestea din urmă conţineau schelete cu craniul deformat. După inventarul lor, mormintele par a data din sec. V e.n. (Muzeul de istorie a Moldovei).

74. *Iernut* (r. Luduş, reg. Mureş-Autonomă Maghiară). Au fost continuate cercetările începute încă de şantierul Moreşti în următoarele trei puncte: 1, « La Gîrle » au fost constatate în baia de pietriş urme de locuire şi bordeie din sec. VI e.n.; 2, în cătunul Sf. Gheorghe s-au identificat, într-un bogat complex stratigrafic, cultura Wietenberg, ceramică dacică din Latène-ul mijlociu, precum şi ceramică dacică asociată cu cea romană atestînd continuitatea dacică în perioada provincială romană, ceramică din a doua jumătate a mileniului întîi e.n., precum şi ceramică feudală; 3, « La hulpişti » au fost aflate în sondaje materiale ceramice neolitice (cultura Criş), din epoca bronzului (cultura Wietenberg), din perioada romană provincială şi din perioada de trecere la feudalism (sec. VI). (Institutul de istorie Cluj).

75. *Lechinţa* (com. Iernut, r. Luduş, Reg. Mureş-Autonomă Maghiară). În cunoscuta aşezare de lungă durată de pe « Sălişte » s-au efectuat secţiuni pentru stabilirea existenţei urmelor prefeudale şi compoziţiei stratigrafice a aşezării. S-au găsit materiale feudale timpurii, un puternic strat din perioada romană asociată cu cea dacică primitivă (ceaşcă) documentînd în mod sigur din punct de vedere arheologic continuitatea dacică în perioada romană. Lipseşte însă un strat din Latène-ul dacic tîrziu, existînd doar material dacic din Latène-ul mijlociu. Dedesubtul acestora se află materiale hallstattiene şi urme răzleţe ale culturii Coţofeni. (Institutul de istorie Cluj).

76. *Porumbenii Mici* (r. Odorhei, reg. Mureş-Autonomă Maghiară). A fost continuată cercetarea şanţului şi a valului despărţitor la cetatea « Galath ». Ceramica descoperită confirmă cele constatate în anii precedenţi. (Institutul de istorie, Muzeul regional Sf. Gheorghe şi Muzeul raional Cristur).

77. *Bezid* (r. Tg. Mureş, reg. Mureş-Autonomă Maghiară). Pe locul numit « Lóc » s-a dezvelit o locuinţă aparţinînd culturii de tip Sîntana de Mureş, iar pe locul « Nagyszénafü » trei bordeie care par a data din sec. VIII—IX. (Muzeul regional Sf. Gheorghe).

78. *Mediaş* (r. Mediaş, reg. Braşov). Pe panta « Dealul Furcilor », deasupra drumului spre Dîrlog, la marginea oraşului, cu ocazia unor lucrări edilitare, a fost identificat un cimitir biritual, datînd din sec. IX e.n. În urma sondajelor întreprinse au fost găsite şase urne şi un mormînt dublu de inhumaţie conţinînd în plus şi o urnă îngropată o dată cu scheletele. (Institutul de istorie Cluj şi Muzeul raional Mediaş).

79. *Satu Nou* (com. Canlia, r. Adamclisi, reg. Dobrogea). Pe teritoriul satului s-a descoperit întîmplător o nouă necropolă de incineraţie din sec. IX—X. S-au dezvelit trei morminte cu urne.

80. *Slon* (r. Teleajen, reg. Ploieşti). S-a identificat o cetate cu ziduri de piatră din sec. IX—X, singura de acest fel descoperită pînă acum pe teritoriul ţării noastre. În afară de fragmente ceramice şi diferite obiecte de fier şi os, s-au mai găsit în săpături semne şi inscripţii runice.

81. *Bucov* (r. şi reg. Ploieşti). S-au cercetat 23 complexe, dintre care resturile unei case şi mai multe gropi din epoca feudală (sec. XVI—XVII); două locuinţe de suprafaţă, două bordeie şi mai multe gropi care fac parte din trei niveluri de locuire din epoca feudală timpurie (sec. IX—X), precum şi mai multe gropi cu materiale dacice tîrzii (sec. III e.n.).

82. *Basarabi* (r. Medgidia, reg. Dobrogea). Cu prilejul executării de către Direcţia monumentelor istorice a unor lucrări de consolidare, Institutul de arheologie a reluat săpăturile arheologice la monumentele descoperite în cariera de piatră. În faţa intrării în bisericuţa care datează din anul 992, descoperită în 1957, s-a dat, la adîncimea de 8,5 m peste stînca de cretă cioplită în trepte şi terase rezultat al exploatării masivului în sec. IX—X. S-au dezvelit în întregime unele încăperi identificate mai dinainte, precizîndu-se că una îndeplinea funcţia de capelă funerară. S-au descoperit alte galerii şi încă o bisericuţă cioplită tot în masivul de cretă. S-au mai găsit de asemenea noi grafite, cu conţinut religios sau profan. Aşezarea propriu-zisă nu a fost încă descoperită.

83. *Sultana* (r. Olteniţa, reg. Bucureşti). În campania de lucru din 1960 au fost continuate săpăturile în necropola din sec. X. Au fost descoperite 18 morminte de inhumaţie şi unul de incineraţie. Unele morminte conţineau un inventar bogat.

84. *Limanu* (Mangalia, reg. Dobrogea). Într-o așezare din sec. X s-au descoperit trei locuințe. Una, compusă din cameră de locuit și o dependență, era construită din piatră. Celelalte două erau bordeie adîncite în pămînt. S-au descoperit fragmente ceramice, pietre de rîșniță și obiecte de metal. (În colaborare cu Muzeul regional Constanța).

85. *Dridu* (r. Urziceni, reg. București). S-au continuat săpăturile în așezarea din sec. X—XI de pe malul sudic al lacului Comana. S-au dezvelit patru bordeie din faza veche a locuirii și patru cuptoare. În afară de acestea s-au mai descoperit trei cuptoare de alt tip, gropi lungi, aproape dreptunghiulare, cu colțurile rotunjite și lutuite cu humă, săpate de la nivelul de locuire al sec. X.

86. *Bîrlad* (reg. Iași). La punctul « Prodana » s-a făcut un sondaj într-o așezare din sec. X—XI e.n. S-au descoperit patru semibordeie, dintre care unul a fost folosit probabil ca atelier pentru prelucrarea minereului de fier. S-au găsit de asemenea urme sporadice hallstattiene. (Muzeul de istorie a Moldovei și Muzeul raional Bîrlad).

87. *Garvăn* (r. Măcin, reg. Dobrogea). S-au reluat săpăturile într-un sector în care cu zece ani înainte se săpase numai în stratul feudal timpuriu, degajîndu-se ruinele unor construcții romano-bizantine din sec. IV—VI. Într-una din ele, care servise ca depozit de alimente, s-au descoperit patru chiupuri (dolia). S-a observat că zidurile unor clădiri erau construite din piatră și puțină cărămidă, iar în partea superioară din calupuri de chirpici.

În sectorul *D* s-a săpat o nouă porțiune a așezării feudale timpurii (sec. X—XII), verificîndu-se observația că bordeiele arse, cu inventar ceramic bogat, constituie nivelul penultim de locuire. În partea de E a cetății, s-a reluat cercetarea unor bordeie feudale timpurii.

88. *Ghindari* (r. Tg. Mureș, Reg. Mureș-Autonomă Maghiară). La sud de comună, pe malul stîng al Tîrnavei, s-au făcut săpături în « Cetatea lui Maka ». S-a constatat că cetatea cu incinta de piatră, care a fost distrusă în secolul trecut, a fost construită peste o așezare fortificată dacică. (Muzeul regional Sf. Gheorghe).

89. *Gheorgheni* (r. Gheorghieni, Reg. Mureș-Autonomă Maghiară). S-au făcut săpături în « Cetatea lui Bod ». Cetatea feudală are forma ovală și incinta de piatră. A fost construită pe o așezare prefeudală din sec. III—IV e.n. (Muzeul regional Sf. Gheorghe).

90. *Galița* (r. Adamclisi, reg. Dobrogea). La « Păcuiul lui Soare » anul acesta s-au dezvelit porțiuni de incintă ale cetății din sec. X. Paralel cu aceasta au fost culese date bogate care atestă caracterul orășenesc al așezării din sec. XIII—XV.

91. *Pecica-Rovine* (r. Arad, reg. Banat). S-a săpat pe « Șanțul Mare », în cunoscuta așezare din epoca bronzului. S-au descoperit peste 100 morminte din sec. XI—XII. Din inventarul lor fac parte cercei de bronz cu capul în formă de S. Sub acest nivel s-a descoperit un bogat nivel dacic. Pentru lămurirea stratigrafiei așezării, în unele locuri s-a săpat pînă la 4,30 m. În stratul foarte bogat aparținînd epocii bronzului s-au identificat opt niveluri (Institutul de istorie Cluj).

92. *Cetățeni* (r. Muscel, reg. Pitești). Între comunele Cetățeni și Bădeni, pe malul stîng al rîului Dîmbovița se găsește așa-numita « Cetățuia și schitul lui Negru Vodă ». Săpăturile au scos la iveală urme de locuire dacice, precum și urme datînd din sec. XII—XV e.n. Resturile dacice sînt bogate pe partea ce coboară spre rîu. S-au găsit numeroase locuințe, ceramică indigenă și elenistică, amfore locale și de proveniență rhodiană, monede imitații după cele grecești, un tezaur de monede republicane romane, două fibule dacice de argint și două podoabe de aur. Pe terasa stîngă a rîului Dîmbovița au fost identificate urmele a două biserici și ale unor morminte civile din sec. XIII—XVI.

La *Cetățenii din Deal* s-au făcut săpături pe locul numit « Cornul Malului », descoperindu-se patru morminte în cutii din lespezi de piatră, datînd din epoca bronzului, S-au descoperit de asemenea urmele unor morminte de incinerație. (În colaborare cu Muzeul regional Pitești și cu Muzeul raional Cîmpulung).

93. *Racu* (r. Miercurea Ciucului, reg. Mureș-Autonomă Maghiară). S-a săpat în « Cetatea Păgînă ». Cetatea are incinta de piatră și un bastion de colț, de formă dreptunghiulară. Datează

din sec. XII—XIII şi a fost construită pe o cetate dacică din sec. I î.e.n. (Muzeul regional Sf. Gheorghe).

94. *Piatra Craivii* (r. Alba, reg. Hunedoara). S-a dezgropat un castel feudal din sec. XIII—XV şi s-a identificat o cetate dacică. (Muzeul raional Alba Iulia).

95. *Suceava* (reg. Suceava). În anul 1960 s-au făcut săpături numai în sectorul oraş. Aici s-au făcut sondaje în apropierea Mitropoliei, în sectorul « Curtea domnească » şi la punctul « Şipot ». S-au descoperit două bordeie slave din sec. VI—VII, un cuptor de oale din sec. XIV—XV şi o locuinţă din sec. XV. La « Curtea Domnească » s-au căutat zidurile de incintă ale palatului. (În colaborare cu Muzeul de istoric a Moldovei şi cu Muzeul regional Suceava).

96. *Poieneşti* (r. Vaslui, reg. Iaşi). Săpături de salvare pe un pinten desprins din Dealul Teilor. S-a descoperit o locuinţă neolitică de tip Cucuteni A, trei gropi din sec. III e.n. şi 28 morminte de inhumaţie datînd din sec. XIV—XV. S-a săpat de asemenea în sectorul de nord-est al Măgurei, descoperindu-se cinci gropi cu material din sec. III e.n. (Muzeul de istorie a Moldovei).

97. *Coconi* (r. Olteniţa, reg. Bucureşti). Săpăturile efectuate în punctul *Căldarea*, pe locul numit « La şanţuri » au dus la descoperirea unei aşezări rurale întărite, datînd din sec. XIV—XV. Au fost găsite urmele a şapte locuinţe şi un bogat material arheologic. S-a constatat existenţa a trei şanţuri de apărare.

98. *Mănăstirea Cozia* (r. R. Vîlcea, reg. Argeş). Cu ocazia lucrărilor de consolidare, iniţiate de către Direcţiunea monumentelor istorice, s-au executat sondaje arheologice. S-au descoperit urme importante datînd din sec. XIV—XV, precum şi resturile unor construcţii din sec. XVI—XVII.

99. *Bistriţa* (r. Bistriţa, reg. Cluj). Pentru lămurirea succesiunii stratigrafice a urmelor de cultură materială în interiorul oraşului, s-au trasat cîteva şanţuri de cercetare. S-au aflat numai materiale feudale şi moderne (sec. XV--XIX). (Institutul de istorie Cluj şi Muzeul raional Bistriţa).

100. *Stăneşti* (com. Lungeşti, r. Drăgăşani, reg. Argeş). S-au executat săpături de dezvelire a ruinelor unei biserici cu plan dreptunghiular, obişnuit în Ţara Romînească. Biserica pare a fi din sec. XVI sau chiar mai veche. Nu e cunoscută din documente scrise. În ziduri s-au găsit cîteva cărămizi romane, aduse din altă parte. În împrejurimi s-au găsit cîteva fragmente ceramice geto-dacice şi romane din sec. II—III. (În colaborare cu Muzeul regional Piteşti).

101. *Căldăraru* (Cernica, or. Bucureşti). Săpăturile executate pe malul lacului Cernica au scos la iveală biserica mănăstirii Iezerul. În pronaos s-au găsit şase morminte, între care cavoul care conţinea osemintele vornicesei Chiajna, a doua soţie a marelui vornic Cernica, care a întemeiat această mănăstire la sfîrşitul sec. XVI. Prin aceste săpături s-a putut localiza mănăstirea Iezerul, distrusă în sec. XVIII, a cărei amintire se pierduse.

102. *Iaşi*. În cartierul Iaşi-Abator (Fabrica de cărămidă) s-au executat săpături de salvare într-o aşezare din sec. II--III e.n., degajîndu-se un semibordei şi o locuinţă de suprafaţă precum şi un mormînt de inhumaţie şi două bordeie din sec. XVIII (Muzeul de istorie a Moldovei).

Lîngă Palatul Culturii s-au descoperit, cu ocazia construirii Teatrului de vară, o parte din ruinele vechii Curţi domneşti. Făcîndu-se săpături de salvare, s-a degajat parţial zidul de incintă de pe latura de est a curţii domneşti, precum şi două bastioane din sec. XVII. (În colaborare cu Muzeul de istorie a Moldovei).

103. *Şantierul arheologic Bucureşti*. 1. În cartierul *Militari-Cîmpul Boja* (r. Gh. Gheorghiu-Dej) au fost cercetate aşezări din sec. III—IV, VI—VII şi sec. X e.n.; 2. În cartierul *Căţelu Nou* (r. 23 August) săpăturile de salvare au dat la iveală urme de locuire din epoca neolitică (cultura Boian-Giuleşti), din epoca bronzului (cultura Tei), din prima epocă a fierului (cultura Basarabi), din epoca geto-dacică şi din perioada de trecere spre feudalism (sec. VI—VII e.n.; 3. În săpăturile de la *Bucureştii-Noi* (r. Griviţa Roşie) au fost descoperite materiale din epoca bronzului (cultura Tei), din sec. X e.n. şi din sec. XV—XVI; 4. La încrucişarea *Căii Rahova* cu *str. Justiţiei* săpăturile au dat la iveală o parte din podul Calicilor, datînd din sec. XVIII; 5. În sondajul efectuat pe *Dealul Marii Adunări Naţionale*

s-au găsit materiale din epoca neolitică şi din epoca feudală (sec. XVIII); 6. Cu prilejul unor lucrări făcute în *cartierul Brezoianu* s-a descoperit un tezaur compus din 315 taleri turceşti de aur datînd din sec. XVIII şi XIX; 7. Pe Bdul 1848 s-au descoperit bordeie din sec. X şi resturi de clădiri din sec. XVIII; 8. Cercetările de suprafaţă făcute la Cernica au avut ca rezultat descoperirea unor materiale din orînduirea comunei primitive şi din feudalismul timpuriu; 9. A fost precizat conturul palatului Văcăreştilor de la podul Mihai Vodă (Muzeul de Istorie a oraşului Bucureşti şi Institutul de Arheologie al Acad. R.P.R.).

DORIN POPESCU

DESCOPERIRI RECENTE ŞI MAI VECHI DE MONEDE ANTICE ŞI BIZANTINE ÎN REPUBLICA POPULARĂ ROMÎNĂ

Cu aproape 50 de ani în urmă, Constantin Moisil, preluînd conducerea Buletinului Societăţii numismatice romîne, a iniţiat, pentru prima oară în ţara noastră, publicarea unei rubrici care să cuprindă descoperirile monetare [1]. Ani de-a rîndul, învăţatul amintit a publicat ştiri rezumative sau mai ample, după felul informaţiilor de care dispunea, privitor la descoperiri monetare mai vechi sau mai noi din ţara noastră. Obiectivul urmărit de Constantin Moisil era pe de o parte de a pune la dispoziţia învăţaţilor din domeniul istoriei vechi şi al arheologiei, o importantă categorie de izvoare, iar pe de altă parte să atragă atenţia cercetătorilor şi colecţionarilor din domeniul numismaticii, spre a strînge, studia şi publica aceste valoroase monumente ale trecutului nostru mai îndepărtat sau mai apropiat.

Continuînd această iniţiativă, în 1958 am reluat cronica descoperirilor monetare, publicînd în mod rezumativ, toate ştirile pe care le avem în legătură cu aflările de monede descoperite în cursul anului expirat sau ştiri referitoare la descoperiri mai vechi, dar care abia în ultima vreme au putut fi cunoscute.

Scopul pe care-l urmărim este, în mare, acelaşi precizat de Const. Moisil, dar îndeplinirea lui se va face desigur potrivit actualelor nevoi ale ştiinţei arheologice, istorice şi numismatice, şi cu mijloacele materiale pe care statul ni le pune la dispoziţie, ori de cîte ori este nevoie ca o descoperire să fie verificată pe teren.

Dar cronicile noastre mai urmăresc un scop şi mai îndepărtat: ele caută să noteze orice descoperire numismatică de pe teritoriul ţării noastre, înainte de a se răzleţi, şi prin aceasta să creeze premisele strîngerii materialului monetar pentru un viitor *repertoriu numismatic* al ţării noastre.

Pentru a realiza scopul dorit, nu sînt suficiente, mai ales în materie de descoperiri monetare, informaţiile pe care le poate avea o singură persoană, ori cît de mare efort ar depune în direcţia strîngerii lor.

De aceea, Direcţia Institutului de arheologie al Academiei R.P.R. şi noi ne-am adresat colegilor, cercetătorilor de la diferite alte muzee din ţară, precum şi lucrătorilor din alte domenii de activitate, dar care posedă fie informaţii, fie materiale, sau ambele categorii, cu rugămintea de a ni le comunica în scris, cu toate amănuntele (şi lacunele), iar noi vom rezuma, cu observaţiile noastre, fiecare ştire, indicînd de fiecare dată persoana sau instituţia care ne-a furnizat ştirea: *suum quique tribuere.*

O parte din colegi şi instituţii au răspuns cu promptitudine, o parte n-au putut răspunde la timp din cauză că materialul cu care lucrăm mai necesită şi el o prelucrare prealabilă şi uneori chiar consultarea unor specialişti. Sîntem convinşi însă că toţi vor contribui, cu timpul, ca această cronică

[1] Const. Moisil, *Monete şi tezaure monetare găsite în Romînia şi în ţinuturile romîneşti învecinate*, în *BSNR*, X, 1913, p. 19 şi urm.

să reflecte cît mai fidel cu putință descoperirile monetare, în primul rînd cele recente, dar și cele mai vechi, care abia acum se cunosc, sau intră în circulația comună. În felul acesta, toți cercetătorii din domeniul istoriei antice și din etapa feudală timpurie vor avea putința să fie informați cît mai repede și cît mai complet cu privire la această categorie de izvoare, de care pot lua cunoștință sau pe care le pot întrebuința după nevoi.

În nici o altă categorie de izvoare nu se pot strecura greșeli sau informații false ca în domeniul descoperirilor monetare. Istoria acestor descoperiri este plină de asemenea exemple. Datoria noastră a tuturora este să cîntărim fiecare informație, în special în ceea ce privește *locul*, *natura materialului descoperit*, *epoca* sau *monarhul*, eventual cetatea care le-a emis și numărul lor. Este desigur de o mare importanță să se știe și să se publice dacă descoperirea monetară s-a făcut într-o așezare antică sau nu. Din felul în care sînt redactate știrile trebuie să se răspundă la punctele de mai sus.

În măsura în care-i va fi cu putință semnatarului cronicii el va trebui să-și facă o convingere, pe cît posibil să vadă materialul original, iar poziția lui (rezerve, îndoieli etc.) să fie exprimată într-un fel oarecare.

Cu amănuntele date mai sus și cu concursul tuturor care descoperă sau posedă un astfel de material, credem că vom putea da cronicii noastre o nouă dezvoltare, cu scopul ca ea să se situeze la un nivel superior în comparație cu cele anterioare.

Descoperirile monetare privind etapele feudale și ulterioare, își vor găsi locul în altă publicație [1].

I. MONEDE GRECEȘTI

1. *Atîrnați* (r. Alexandria, reg. București). La sectorul numismatic al Institutului au fost prezentate spre identificare două monede antice. Ambele monede erau prinse într-o montură de argint aurit. Monedele par a fi făcut parte dintr-un cordon, colier sau brățară (poate mai curînd ultima) după cum ne arată cîrligul atașat la una din cele două monede și inelele de legătură dintre ele. Uzarea pe latura interioară a acestor inele, ne dovedește că obiectul de podoabă din care au făcut parte monedele a fost întrebuințat vreme destul de îndelungată.

Pe av. ambele monede au reprezentat capul zeificat al lui Alexandru cu coarne de Amon, spre dr. Pe rv. Athena Nikephoros șade spre st., iar pe de o parte și alta ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ.

Tipul acesta de monede este cunoscut ca monetizat atît în aur cît și în argint. După o examinare preliminară se pare că piesele noastre au fost doar aurite.

Informație: I. Spiru, Alexandria.

2. *București, Cățelu.* În cursul unor săpături întreprinse într-o carieră de nisip, s-a găsit o monedă de bronz, emisă de orașul Byzantion. Moneda este acoperită pe ambele fețe cu o frumoasă patină de culoare verzui-albăstruie.

Pe av. este figurat capul Demetrei spre dr. Aproximativ în centrul monedei se află o contramarcă, din efigia căreia se mai distinge un cap spre st., acoperit de o bonetă tronconică.

Efigia este ștearsă încît abia se mai distinge silueta.

Pe rv. legenda BYIAN și EΠΙ H[. . .], de o parte și alta a unei efigii neclare. În centru, dr., acoperind o bună parte a efigiei, se află o contramarcă rotundă cu diam. de 6 mm.

[1] Monedele descoperite de cercetătorii Muzeului de istorie a orașului București, în săpăturile lor, au fost văzute și identificate de noi. Descoperirile de monede ajunse în colecțiile Cabinetului numismatic al Bibliotecii Academiei R.P.R. nu au putut fi verificate în ceea ce privește locul descoperirii. De aceea ne-am mărginit să reproducem informațiile ce le-am primit de la Oct. Iliescu la achiziționarea lor. Pentru rest, fiecare piesă a fost examinată de noi. O altă categorie de informații le-am primit de la unii colecționari, care posedă materialul și informația cu toate amănuntele descoperirii. În acest caz nota a fost redactată de noi în termeni fermi pe baza informațiilor primite.

Efigia din cuprinsul contramărcii este foarte probabil un animal, poate un peşte.

AE. Greut. 7,67 g. Diam. 25 mm.

Head [2], *Hist. Num.* [2], p. 268, emisiune după a. 221 î.e.n.

Informaţie: Gh. Cazimir, Muzeul de istorie a oraşului Bucureşti.

3. *Călăraşi.* Recent s-a descoperit în vatra oraşului o drahmă istriană care cîntăreşte 5,60 g.

Informaţie: N. Anghelescu, Muzeul de istorie Călăraşi.

4. *Călina* (com. Prundeni, r. Drăgăşani, reg. Argeş). Pe teritoriul acestui sat, locuitorul Nicolae R. Diaconu a găsit la punctul « Linţoiu » o tetradrahmă emisă de regele Patraos al Paeonilor.

Identificarea am făcut-o noi după o fotocopie trimisă de N. A. Popescu în 1958 Cabinetului numismatic al Bibliotecii Academiei R.P.R. şi pusă la dispoziţie de către Oct. Iliescu.

5. *Cernatul de Sus* (r. Tîrgu Secuiesc, reg. Braşov). În grădina locuitorului Kovács Béla s-a găsit o tetradrahmă thasiană din sec. II î.e.n.

Informaţie: Székely Zoltán, Muzeul regional Sf. Gheorghe.

6. *Giubega* (r. Băileşti, reg. Oltenia). Ca provenind din această localitate, ajunge în colecţiile Cabinetului numismatic al Academiei R.P.R. un dublu stater de aur de la Alexandru cel Mare.

Moneda are pe av. capul zeiţei Athena, iar pe rv. Nike în picioare, spre st., în cîmp dr. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟ[Υ]. În cîmp st., mijloc, un fulger vertical, iar jos, litera Ą. Emisiune din Sicyon, în ultimii ani de domnie a lui Alexandru cel Mare.

Aur. Greut. 17,20 g.

Informaţie: Oct. Iliescu.

7. *Gîldău* (r. Feteşti, reg. Bucureşti). În colecţiile Institutului de arheologie al Academiei R.P.R. a intrat un număr de zece stateri de aur, bătuţi în monetăriile imperiului în timpul vieţii lui Alexandru cel Mare.

Tezaurul a fost descoperit în cursul lunii noiembrie 1960, pe teritoriul comunei Gîldău (r. Feteşti) în apropierea braţului Borcea. Cercetările arheologico-numismatice făcute la locul descoperirii au arătat că tezaurul monetar s-a descoperit într-o aşezare geto-dacă.

8. *Pîrlita* (com. Vasilaţi, r. Olteniţa, reg. Bucureşti). Pe teritoriul satului Pîrlita s-a descoperit în august 1960, în timp ce se ara cu tractorul, un tezaur de monede antice de argint.

Din această descoperire un număr de 40 tetradrahme, imitaţii mai mult sau mai puţin stilizate după cele ale oraşului Thasos, ajung în colecţiile Institutului de arheologie — Muzeul naţional de antichităţi din Bucureşti.

Informaţie: Constantin Preda.

9. *Reşca* (com. Dobroslăveni, r. Caracal). Ca provenind din această localitate un stater de aur de la Filip III, Arideul, ajunge într-o colecţie particulară şi de aici la Cabinetul numismatic al Bibliotecii Academiei R.P.R.

Exemplarul are pe rv, în cîmp, st., mijloc, sigla M barat şi dedesubt, un şarpe încolăcit, iar în cîmp dr., ΦΙΛΙΠΠΟΥ.

Aur. Greut. 8,38 g. Moneda circulată.

Informaţie: Oct. Iliescu.

10. *Sarmizegetusa* (r. Haţeg, reg. Hunedoara). Ca provenind din această localitate, un stater de aur de la Lysimach ajunge în colecţie privată şi apoi la Cabinetul numismatic al Bibliotecii Academiei R.P.R. Exemplarul are greutatea de 8,51 g.

Informaţie: Oct. Iliescu.

11. *Satu Nou* (com. Canlia, r. Adamclisi, reg. Dobrogea). Pe teritoriul satului, la punctul numit « La Vîlcea » a fost găsită o drahmă emisă de Lysimach, regele Traciei. Piesa cîntăreşte 3,90 g.

Informaţie: N. Anghelescu, Muzeul de istorie Călăraşi.

12. *Teliu* (or. Braşov). În primăvara anului 1930, la circa 8 km de comuna Teliu, în apropierea dealului ce desparte cumpăna apelor, s-a descoperit un mare tezaur de monede antice. Monedele au fost împărţite între descoperitori, care le-au înstrăinat. Cea mai mare parte a fost vîndută unor bijutieri din Braşov.

La unul din aceşti bijutieri, ing. Eugen Zehan a putut vedea în primăvara anului 1930, circa 100 piese ce n-au fost topite încă la acea dată. Din lotul de mai sus, aceeaşi persoană a cumpărat un număr de şase exemplare. Toate monedele achiziţionate erau drahme din Dyrrhachium. Pe baza estampajelor ce ne-au fost trimise, am putut citi numele următorilor magistraţi: Μενίσκος-Κάλλωνος două exemplare, Μενίσκος-Διονυσίου, trei exemplare şi Φίλων-Μενίσκου, un exemplar.

Informaţie: ing. Eugen Zehan, 1960.

13. *Ungureni* (com. Găiceana, r. Adjud, reg. Bacău). Pe teritoriul acestui sat s-a descoperit o drahmă emisă de cetatea Histria. A ajuns la Muzeul de istorie din Bacău.

Informaţie: C. S. Nicolăescu-Plopşor şi Iulian Antonescu, Muzeul regional Bacău.

14. *Vărăşti* (com. Dorobanţu, r. Călăraşi, reg. Bucureşti). Cu prilejul unor lucrări de hidroameliorație efectuate pe terenul dintre satele Vărăşti şi Andolina în primăvara anului 1960 s-a descoperit o tetradrahmă macedoneană. Exemplarul găsit cîntăreşte 17,30 g. şi se păstrează în Muzeul din Călăraşi.

Informaţie: N. Anghelescu, Muzeul de istorie Călăraşi.

15. *Vlădeşti* (r. Rîmnicul Vîlcea, reg. Argeş). Pe teritoriul acestei localităţi, în malul rîului Olăneşti, sub o salcie, în dreptul GAS-Stupina, s-au descoperit trei tetradrahme emise de oraşul Thasos. Piesele au fost văzute de noi şi două din ele poartă sigla M barat, iar una nu are nici o siglă. Legenda se poate desluşi cu destulă claritate, dar la două exemplare literele sînt cu capetele globulate şi în parte barbarizate.

II. MONEDE GETO-DACE

16. *Bălteni* (com. Copăceni, r. Horezu, reg. Argeş). Pe teritoriul satului Bălteni s-a găsit cam pe la începutul celui de-al doilea război mondial un tezaur de monede geto-dace de argint.

Cea mai mare parte din monedele descoperite au intrat în colecţii particulare, iar cîteva piese la Cabinetul numismatic al Bibliotecii Academiei R.P.R.

Printre piesele amintite, se află şi o tetradrahmă de la Alexandru cel Mare. După informaţiile primite de la locuitorii din comună, prin satele din împrejurimi s-au mai aflat şi alte tezaure de monede dacice. Cercetări la faţa locului au făcut B. Mitrea şi Oct. Iliescu în octombrie 1960.

17. *Bugiuleşti* (r. Olteţul, reg. Oltenia). După informaţii pe care le primim de la elevul Soceanu M. Achim, de la şcoala de 7 ani din această comună, într-un mal surpat al rîului Şasea, cam la un km mai la vale de comună, amintitul elev a găsit un mic depozit de monede geto-dace. Un număr de şase exemplare au ajuns în posesiune privată.

Ştirea se află în curs de verificare.

18. *Luica* (r. Olteniţa, reg. Bucureşti). Patru monede geto-dace, descoperite cu mulţi ani în urmă în împrejurimile localităţii Luica-Sohat, ajung într-o colecţie particulară. Toate exemplarele sînt de tipul Vîrteju. Este probabil să provină dintr-un tezaur.

Informaţie: dr. Const. Deculescu.

19. *Scundu* (r. Drăgăşani, reg. Argeş). Ca găsită pe teritoriul acestei comune, ajunge în muzeul raional din Drăgăşani, o tetradrahmă dacică.

Informaţie: prof. Emil Persu, Drăgăşani.

20. *Vovrieşti* (com. Băceşti, r. Negreşti, reg. Iaşi). Pe teritoriul acestui sat, cu prilejul săpării unor gropi pentru plantat pomi, s-a descoperit un tezaur format din 125 tetradrahme dacice de argint.

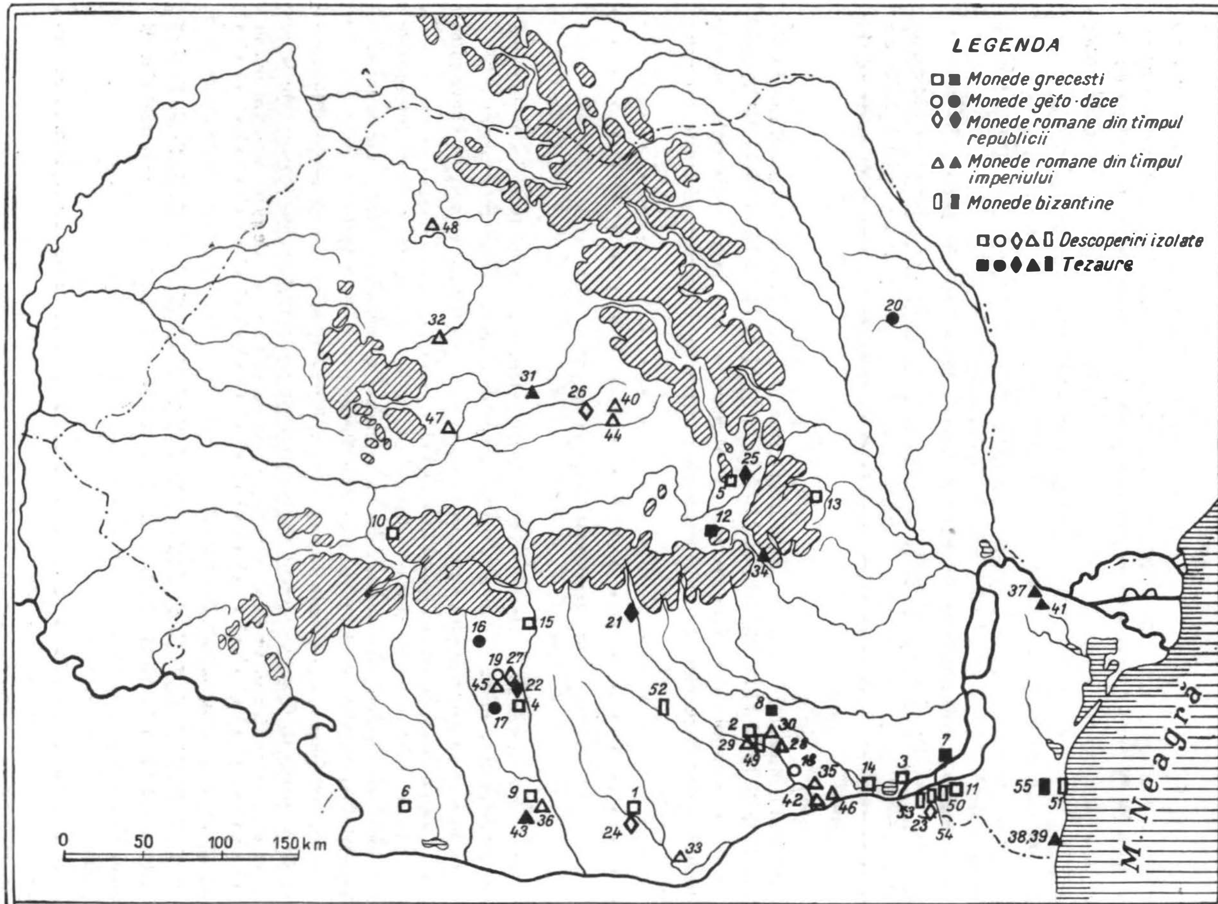

Fig. 1. — Harta Republicii Populare Romîne cu localitățile unde s-au făcut descoperirile monetare menționate în această dare de seamă.

Monedele sînt în cea mai mare parte de tipul cunoscut, avînd pe av. capul lui Zeus, iar pe rv. călărețul spre dr. Parte din ele pot să imite și alt original.

Din numărul total al monedelor, 124 exemplare poartă urmele unei puternice și adînci incizii, fie pe av., fie pe rv. Un studiu asupra lor are în pregătire N. Gostar.

Informație: N. Gostar; descoperirea este semnalată și în *Scînteia*, XXIX, 1960, nr. 4789 și *Romînia liberă*, XVIII, 1960, nr. 4808.

III. MONEDE ROMANE DIN TIMPUL REPUBLICII

21. *Cetățenii din Deal* (r. Muscel, reg. Argeș). În cursul săpăturilor întreprinse de către Institutul de arheologie în colaborare cu Muzeul regional din Pitești s-a descoperit, printre altele și un tezaur de monede romane de argint din timpul republicii. Pe lîngă monede, care erau în număr de 120, în același tezaur au fost aflate și unele obiecte de podoabă geto-dace din argint.

Întreaga descoperire a ajuns la Muzeul regional din Pitești.

Descoperirea a fost semnalată și în *Scînteia*, anul XXIX, 1960, nr. 4897.

22. *Dăești* (com. Prundeni, r. Drăgășani, reg. Argeș). Se semnalează descoperirea unui tezaur de monede romane în anul 1907, pe cînd un muncitor desfunda un teren pentru a fi plantat cu viță de vie. Întreaga descoperire monetară s-a împrăștiat.

Pe același teren, în anii următori s-au descoperit numeroase monede romane din timpul republicii, dintre care un număr de 18 exemplare au putut fi examinate de noi după o fotocopie. Marea majoritate a acestor exemplare se datează în prima jumătate a secolului I î.e.n. și ne dau impresia că fac parte tot dintr-un tezaur.

După o informație primită de Cabinetul numismatic al Bibliotecii Academiei R.P.R. și comunicată de Oct. Iliescu.

23. *Galița* (com. Gîrlița, r. Adamclisi, reg. Dobrogea). În partea de sud a cetății de la « Dervent » s-au aflat doi denari romani din timpul republicii. Primul, cu greutatea de 3,90 g a fost emis de magistratul monetar Cornelius Lentulus Marcellinus, iar al doilea, cu aceeași greutate, a fost emis de magistratul monetar L. Roscius Fabatus.

Informație: N. Anghelescu, Muzeul de istorie Călărași.

24. *Peretu* (r. Roșiorii de Vede, reg. București). Pe teritoriul acestei localități s-au găsit monede romane din timpul republicii. Un denar cu numele magistratului monetar L. Papius ne-a fost prezentat spre identificare. Se pare că a făcut parte dintr-o descoperire mai bogată, care s-a împrăștiat.

25. *Peteni* (com. Zăbala, r. Tîrgu Secuiesc, reg. Brașov). Pe teritoriul acestei comune s-a descoperit un tezaur ce conținea monede antice și unele obiecte de podoabă cu caracter geto-dacic. Monedele, în număr de 39, sînt romane din timpul republicii și se înșiruie cronologic între anii 172—60 î.e.n. Împreună cu monedele s-au găsit și următoarele obiecte de podoabă: două brățări spirale cu capetele terminate în protome de șarpe, un colier fragmentar și două fibule.

Informație: Székely Zoltán, Muzeul regional Sf. Gheorghe.

26. *Sălașuri* (com. Vețca, r. Odorhei, Reg. Mureș-Autonomă Maghiară). Pe teritoriul acestei localități se află urmele unei așezări geto-dace. În această așezare au fost descoperiți patru denari romani din timpul republicii. Monedele poartă numele următorilor magistrați monetari: 1. C. Antestius, BMC (Roma), 859, a. 172—151; 2. A. Postumius Albinus, L. Caecilius Metellus, C. Poblicius Malleolus, BMC (Italia), 724, a. 89; 3. L. Marcius Censorinus, P. Crepusius, C. Mamilius Limetanus, BMC (Roma), 2673, a. 83, și 4. C. Naevius Balbus, BMC (Roma), 2916, a. 81.

Informație: Székely Zoltán, Muzeul regional Sf. Gheorghe.

27. *Scundu* (r. Drăgăşani, reg. Argeş). Un denar roman din timpul republicii, descoperit pe teritoriul acestei localităţi, este posibil să fi făcut parte dintr-un întreg depozit ce s-a împrăştiat. Denarul poartă numele magistratului monetar M. Tullius, este de tipul Grueber, Italia, 502, şi se datează în anul 102—100 î.e.n.

Informaţie: prof. Emil Persu, Drăgăşani.

IV. MONEDE ROMANE DIN TIMPUL IMPERIULUI

28. *Bucureşti (Căţelu.)* În cursul săpăturilor executate în acest punct de către Muzeul de istorie a oraşului Bucureşti, s-a găsit o monedă romană de bronz din timpul imperiului. Starea ei de conservare este precară.

Se pare că avem de-a face cu un *dupondius* pe care s-ar distinge efigia lui Septimiu Sever.

Informaţie: V. Leahu, Muzeul de istorie a oraşului Bucureşti.

29. *Bucureşti (Căţelul Nou).* În cursul săpăturilor executate în acest punct de către Muzeul de istorie a oraşului Bucureşti, s-au descoperit şi unele monede romane din timpul imperiului. Dintre ele amintim cîte o monedă de bronz emisă de Marcus Aurelius ca Caesar, Septimiu Sever, Caracalla, după aceea bronzuri coloniale emise de oraşele *Adrianopol* cu numele împăratului Gordian III, apoi cu acel al Tranquillinei, soţia lui; *Deultum*, cu numele aceleiaşi Tranquillina, acelaşi oraş, cu Filip Arabul precum şi o monedă colonială grecească, emisă probabil de o cetate grecească din Moesia Inferioară.

Informaţie: V. Leahu, Muzeul de istorie a oraşului Bucureşti.

30. *Bucureşti*, *Fundenii Doamnei*. În cursul săpăturilor arheologice executate în acest punct în anul 1958 s-a descoperit o monedă de bronz emisă de oraşul Nicaea în timpul lui Severus Alexander.

Este de tipul Mionnet, t. V, suppl., p. 139, nr. 796.

Informaţie: Vlad Zirra.

31. *Cipău* (com. Iernut, r. Luduş, Reg. Mureş-Autonomă Maghiară). În cursul anului 1959 pe teritoriul acestei localităţi s-a descoperit un mic tezaur de monede de bronz romane din secolul al IV-lea. Cronologic, monedele se repartizează în felul următor: Constantin cel Mare trei, Constantin II două, Constanţiu II şapte şi Valentinian I trei.

Descoperirea se publică de N. Vlassa, în *Materiale*, IX *(sub tipar)*.

32. *Cluj* (oraş). Cu prilejul unor săpături edilitare executate în cuprinsul oraşului Cluj, au fost aflate în apropierea Institutului de istorie, pe lîngă alte obiecte, şapte monede romane care se datează în epoca postaureliană. Una a fost emisă sub Tacitus (275—276), cinci sub Probus (276—282) şi una sub Carinus (283—285).

Descoperirea se publică de N. Vlassa, în *SCN*, IV.

33. *Conţeşti* (r. Zimnicea, reg. Bucureşti). Pe teritoriul acestui sat s-a găsit în vara anului 1960, pe malul rîului Vedea, o monedă de bronz, emisă de oraşul Nikopolis ad Istrum, sub Elagabal. Este de tipul Pick, 1940.

Informaţie: A. Dumitrescu, Bucureşti.

34. *Crasna* (com. Sita Buzăului, r. Tg. Secuiesc, reg. Braşov). În colecţiile Cabinetului numismatic al Bibliotecii Academiei R.P.R. a intrat un lingou de aur în greutate brută de 393,3 g. avînd titlul de 950 ‰. După stampilele pe care le poartă, precum şi după alte caractere generale, Octavian Iliescu este de părere că ar putea să facă parte din tezaurul descoperit la Crasna, în secolul trecut.

După o comunicare ţinută de Oct. Iliescu la Societatea numismatică romînă la 30 octombrie 1960.

35. *Curcani* (r. Olteniţa, reg. Bucureşti). Pe teritoriul acestei comune, în via locuitorului Florea Stancu Iordache, s-au descoperit în anii 1936 şi 1938, două monede de aur, una de la Iovian şi alta de la Valens. Monedele au fost aflate la suprafaţa pămîntului în timpul lucrului şi la o distanţă de circa 7 m una de alta.

După o comunicare ţinută de dr. Const. Deculescu la Societatea numismatică romînă în a. 1946.

36. *Hotărani* (com. Fărcaşele, r. Caracal, reg. Oltenia). O monedă de bronz de la Sever Alexandru, de tipul Cohen [2], 590, a fost găsită pe teritoriul acestui sat, într-un mormînt de incineraţie, cu aproape o sută de ani în urmă.

Descoperirea o datorăm colecţionarului D. Pappazoglu. De la el ni s-a păstrat şi o notiţă autografă în care se indică precis locul descoperirii « în măgura din faţa monastirii Hotărani, districtul Romanaţi », precum şi data: anul 1864.

După toate probabilităţile în punctul amintit avem de-a face cu un cimitir de incineraţie. Cercetările pe care arheologii le vor întreprinde la faţa locului vor verifica şi eventual vor folosi aceste informaţii.

Moneda şi notiţa se păstrează la MNA.

37. *Isaccea* (r. Tulcea, reg. Dobrogea). Pe teritoriul vechii cetăţi *Noviodunum* s-a aflat cu prilejul unor lucrări agricole efectuate în toamna anului 1960 un important tezaur de monede antice. Monedele au fost găsite într-un vas de aramă şi sînt în număr de 1 071, iar după unele informaţii neverificate ar data din a doua jumătate a secolului al III-lea e.n.

Descoperire semnalată de Simion Gavrilă, *Un tezaur monetar descoperit lîngă Isaccea*, în *Scînteia*, anul XXIX, 1960, nr. 4986.

38. *Mangalia* (reg. Dobrogea). În cursul anului 1959, cu ocazia unor săpături pentru canalizare, pe strada Oituz s-a găsit la adîncimea de circa 1 m o oală de lut ce conţinea o cantitate de monede antice. Din această descoperire, un număr de circa 100 exemplare ajung la Muzeul din Constanţa, iar 78 în colecţiile Cabinetului numismatic al Bibliotecii Academiei R.P.R.

Toate monedele sînt antoninieni de pe la mijlocul secolului al III-lea e.n.

Informaţie: Emilian Popescu şi Octavian Iliescu.

39. *Mangalia* (reg. Dobrogea). În cursul lunii august 1960 s-a descoperit pe teritoriul oraşului într-o locuinţă antică incendiată, un tezaur de peste 7 000 de monede antice. Majoritatea lor au fost emise de cetăţile greceşti de pe coasta de vest a Pontului Euxin în prima jumătate a secolului al III-lea, iar restul este format din monede romane imperiale din a doua jumătate a aceluiaşi secol.

Constantin Preda care ne-a dat informaţia pregăteşte un amplu studiu asupra acestei importante descoperiri.

40. *Medişorul Mare* (r. Odorhei, Reg. Mureş-Autonomă Maghiară). Pe teritoriul comunei au fost aflate, izolat, monede romane de bronz de la următorii împăraţi: Filip Arabul (senior), Cohen [2], 271, bronz mare; Constantius II, Cohen [2], 45, bronz mic şi Valentinian, 2 ex. bronzuri mici de tip Cohen [2], 12.

Informaţie: Székely Zoltán, Muzeul regional Sf. Gheorghe.

41. *Niculiţel* (r. Tulcea, reg. Dobrogea). Pe teritoriul acestei localităţi s-a descoperit în anul 1937 un tezaur din monede romane de argint, parte din timpul republicii, parte din timpul imperiului de început.

Dr. Const. Deculescu care a văzut şi examinat întregul tezaur îndată după descoperire şi din care a achiziţionat pentru colecţia sa un număr de 40 exemplare, ne dă unele informaţii în legătură cu conţinutul acestui depozit monetar.

Descoperirea cuprindea în total un număr de 161 denari ce se eşalonau cronologic din secolul I î.e.n. şi pînă pe la mijlocul secolului I e.n.

După aceeaşi sursă, din monedele descoperite, vreo 30 de exemplare erau din timpul republicii şi imperiului de început, iar din rest, circa o treime erau de la August, de tipul Caius şi Lucius Cesares, iar circa două treimi erau de la Tiberiu, de tipul cu Livia.

Informaţie: dr. Const. Deculescu.

42. *Olteniţa* (r. Olteniţa, reg. Bucureşti). Cu ocazia săpării unui puţ, un muncitor a găsit în portul Olteniţa în anul 1925 o monedă romană de bronz. Moneda ar fi emisă de Claudius I.

Informaţie: dr. Const. Deculescu.

43. *Redea* (r. Caracal, reg. Olteniţa). Cabinetul numismatic al Bibliotecii Academiei R.P.R. a achiziţionat recent un număr de 27 *siliquae*, care, după indicaţiile vînzătorului, ar fi descoperite la Redea, între Caracal şi Valea Soarelui.

Din acest lot 23 exemplare sînt de la Constanţiu II şi patru de la Valens. Monedele lui Constanţiu II sînt toate de tipul Cohen[2], 342 şi au fost emise în atelierele monetare de la Sirmium (21 ex.), Siscia (1 ex). şi Constantinopol (1 ex.). Cele ale lui Valens sînt de tipul Cohen [2], 96 var. şi au fost emise în atelierele din Antiochia (3 ex.) şi Nicomedia (1 ex.).

Informaţie: Oct. Iliescu.

44. *Secuieni* (r. Odorhei, Reg. Mureş-Autonomă Maghiară). Pe teritoriul acestei localităţi s-a găsit o monedă de bronz de mărime mijlocie din epoca romană imperială, dar care din cauza prea marei tociri n-a putut fi precizată.

Informaţie: Székely Zoltán, Muzeul regional Sf. Gheorghe.

45. *Scundu* (r. Drăgăşani, reg. Argeş). Printre numeroasele monede romane din timpul imperiului descoperite pe teritoriul acestei localităţi putem distinge două grupuri deosebite: unele monede ce datează din timpul stăpînirii romane în Dacia şi altele datînd din etapa de după părăsirea Daciei. Din prima etapă au ajuns la Muzeul din Drăgăşani monede de argint şi bronz de la următorii împăraţi: Nerva, Traian, Hadrian, Marc Aureliu, Manlia Scantilla (Didius Iulianus), Filip Arabul ş.a.

La acelaşi muzeu au ajuns două monede din epoca constantiniană (deci după părăsirea Daciei) şi cîte una de la Constantius II, Iovian şi Valens.

Informaţie: prof. E. Persu, Drăgăşani.

46. *Spanţov* (r. Olteniţa reg. Bucureşti). Ca găsit pe teritoriul acestei comune, un denar cu efigia lui Hadrian, a intrat într-o colecţie particulară.

Informaţie: dr. Const. Deculescu.

47. *Stremţ* (r. Alba, reg. Hunedoara). În primăvara a. 1960 un locuitor din această comună a descoperit doi [?] denari romani din timpul imperiului. Cele două piese au fost văzute şi identificate de noi: una purta numele lui L. Verus şi era de tipul Cohen [2], 156; BMC, 229, anul 162—163, iar cealaltă purta numele lui Maximinus Thrax şi era de tipul Cohen [2], 30.

Informaţie: Gheorghe Berţa.

48. *Şoimuşeni* (com. Cozla, r. Dej, reg. Cluj). Pe teritoriul acestei localităţi care se află în afara hotarului Daciei romane, s-a descoperit, printre altele, o monedă de bronz de la Diocleţian, emisă de monetăria din Siscia, precum şi o alta, emisă sub Theodosius I (379—395).

Descoperirea se publică de N. Vlassa, în *SCN*, IV.

V. MONEDE BIZANTINE

49. *Bucureşti*. În cursul secolului trecut, pe calea Rahovei — pe atunci Podul Calicilor —s-a găsit o monedă de aur de la Mihail III şi Andronic II, 1273—1282. Piesa are o greutate de 4,40 g şi a intrat în colecţiile Cabinetului numismatic al Bibliotecii Academiei R.P.R.

Informaţie: Oct. Iliescu.

50. *Canlia* (r. Adamclisi, reg. Dobrogea). În primăvara anului 1960 s-a descoperit pe teritoriul acestei comune o monedă bizantină de bronz, 40 *nummia*, de modul mare, emisă de Vasile II şi Constantin VIII.

Moneda a fost văzută de noi şi a rămas în posesia unui profesor de la şcoala de 7 ani din acea localitate.

51. *Constanţa*. O monedă de bronz de 20 *nummia*, emisă de monetăria din Constantinopol sub Mauriciu Tiberiu, în anii 586—587, ajunge recent în colecţiile Cabinetului numismatic al Bibliotecii

Academiei R.P.R. După informaţiile primite de la vînzător, moneda ar fi fost găsită la Constanţa, în anul 1920.

Informaţie: Oct. Iliescu.

52. *Găeşti* (r. Găeşti, reg. Argeş). Ca găsită pe teritoriul oraşului cu ocazia construcţiei unor case prin anul 1900, ajung în colecţiile Cabinetului Numismatic al Bibliotecii Academiei R.P.R. trei *folles* emişi de împăratul Iustinian I, înainte de anul 538. Două din aceste piese au fost bătute de monetăria din Constantinopol, iar una, în cea de la Nicomedia.

Informaţie: Oct. Iliescu.

53. *Galiţa* (com. Gîrliţa, r. Adamclisi, reg. Dobrogea). De pe urma perieghezelor făcute ani de-a rîndul pe plaja de pe ostrovul Păcuiul lui Soare, direcţia muzeului din Călăraşi a strîns şi depozitat la acest muzeu un număr destul de important de monede bizantine de bronz. Ele au fost bătute în timpul domniei lui Ioan Zimisces, Vasile II şi Mihail IV, Constantin al IX-lea, Teodora, precum şi o serie de monede schifate din vremea Comnenilor.

Informaţie: N. Anghelescu, Muzeul de istorie Călăraşi.

54. *Galiţa* (com. Gîrliţa, r. Adamclisi, reg. Dobrogea). Pe teritoriul acestei localităţi, la punctul numit « Dervent », unde se află urmele unei importante cetăţi romano-bizantine şi a unei aşezări feudale timpurii, s-a descoperit o monedă bizantină de aur. Exemplarul cîntăreşte 2,90 g, a fost emis de Andronic II (1282—1382) şi este de tipul Worth 13, din perioada 1295—1320.

Informaţie: N. Anghelescu, Muzeul din Călăraşi.

55. *Valul lui Traian* (r. Medgidia, reg. Dobrogea). Dintr-un tezaur de monede de aur descoperit recent în această localitate, un număr de vreo zece exemplare au intrat în colecţiile Muzeului din Constanţa. După o examinare fugară se pare că avem de-a face cu monede bizantine de aur din secolele X—XII.

Informaţie: V. Canarache, Muzeul arheologic Constanţa.

BUCUR MITREA

JOSIP KOROŠEC, *Neolitiska naseobina u Danilu Bitinju*, vol. I (text) 216 p.; vol. II, CXIV pl.; Zagreb, 1958, ed. Acad. Iugoslave de Ştiinţe şi Arte (în l. croată, cu rezumat în l. engleză).

Înmulţirea cercetărilor şi mai ales a săpăturilor arheologice sistematice din ţara vecină a dus, aşa cum era şi firesc şi cum s-a petrecut şi la noi într-o măsură şi mai mare în ultimii 15 ani, la o amplificare şi o adîncire a datelor pe baza cărora se poate încerca o reconstituire cît mai temeinică a trecutului îndepărtat al regiunilor dunărene şi balcanice. Această posibilitate este însă condiţionată şi de publicarea detailată a rezultatelor săpăturilor, adică tocmai ceea ce se face şi în lucrarea recenzată aci cu privire la săpăturile din aşezarea neolitică de la Danilo-Bitinj, în Dalmaţia, la 18 km spre est de Sibenik. Unele date în legătură cu descoperirile de aci fuseseră cunoscute prin diferite articole apărute în ultimii ani, dar prin cele două volume publicate de prof. I. Korošec de la Universitatea din Ljubljana, toate descoperirile de la Danilo intră acum în circulaţia ştiinţifică într-o formă monografică.

În această aşezare foarte întinsă s-au săpat în anul 1953 circa 1 400 m². Stratul de cultură, gros de circa 50 cm, este tulburat la partea superioară de lucrările agricole; dintre multele gropi descoperite, unele au peste 70–80 cm adîncime. Dar toate descoperirile, cu excepţia unor resturi sporadice mai tîrzii, constituie un strat unitar cultural, datînd din neolitic. Din locuinţe nu s-au păstrat decît fragmente de chirpic ars, cu amprente de bîrne şi de nuiele. Autorul crede că locuinţele au fost dreptunghiulare, iar gropile au folosit pentru scoaterea lutului şi, eventual, pentru strîns apa. În toată suprafaţa cercetată nu s-a găsit decît o singură vatră. De altfel, deşi nu s-a putut identifica locul necropolei, în aşezare s-au descoperit trei morminte de copii, toate cu schelete chircite şi fără inventar funerar.

Uneltele de producţie de piatră sînt destul de numeroase, fiind lucrate din obsidiană, silex şi din alte roci. Printre topoarele de piatră şlefuită se află şi unele exemplare cu spinarea bombată de tipul calapod, destul de degenerat. Instrumentele de corn şi de os sînt mai puţin numeroase.

În ceea ce priveşte ceramica, autorul distinge trei specii: ceramica pictată, ceramica cu decor incizat şi ceramica nedecorată. Prima categorie, foarte bine arsă la roşu, diferă de celelalte şi ca tehnică şi ca decor. Motivele pictate — aplicate în culoare brună, fie pe fondul roşu, fie pe învelişul alb sau albicios — sînt simple şi rectiliniare (inclusiv benzi liniare, triunghiuri şi romburi haşurate), dar niciodată curbiliniare. În schimb, în ceramica incizată se găsesc şi motive curbiliniare, inclusiv spiralice. Decorul excizat lipseşte cu totul. Unele dintre forme sînt comune tuturor categoriilor: multe vase cu picior-suport şi multe suporturi relativ cilindrice, străchini, capace, vase sferice etc. Vasele fragmentare cu patru picioare sînt decorate numai cu incizii şi socotite « vase de cult ».

Deoarece analiza chimică a ceramicii pictate a dovedit că ea nu este lucrată din lut local sau adus din apropiere, spre deosebire de celelalte categorii, Korošec crede că ea a fost importată, probabil din Italia, deşi, pe lîngă elementele

similare (forme, motive), sînt şi deosebiri faţă de Ripoli. Apropierile se datoresc, probabil, unui al treilea centru, care le-a influenţat pe amîndouă, deşi ar putea fi vorba şi de legături directe.

Ceramica nepictată şi alte categorii de materiale de la Danilo sînt similare acelora din vestita aşezare de la Butmir (Bosnia). Şi unele forme (vase cu picior etc.), dar mai ales ornamentele incizate sînt aceleaşi. Originea vaselor sferice cu picior ar trebui căutată, după autor, pe coastele Adriaticei, deci spre sud, nu în centrul Europei (Lengyel). Iar părerea mai veche despre o însemnată componentă Lengyel în cadrul culturii Butmir ar trebui părăsită, căci mai degrabă aceasta din urmă, sau alta parţial contemporană (cum este cultura Danilo) au influenţat « cultura Lengyel ». Deşi deocamdată nu se poate preciza relaţia strictă cronologică între Danilo şi Butmir, Korošec socoteşte că Danilo a reprezentat o puternică componentă a culturii Butmir, venită în Bosnia de pe coasta Adriaticei şi constituind una dintre bazele pe care s-a format cultura Butmir, care la rîndul ei a dat, ulterior, unele elemente culturii Danilo.

În ceea ce priveşte relaţiile dintre cultura Danilo şi cultura Hvar, deocamdată nu se pot indica apropieri, chiar ceramica pictată fiind deosebită, atît ca forme cît şi ca decor. Cel mult, în unele detalii ale formelor s-ar putea stabili vreun raport, fiind de altfel probabil, după Korošec, că Danilo este mai veche decît cultura Hvar I. Nici cu celelalte culturi neolitice mai mult sau mai puţin apropiate (Vinča şi Kakanj) nu se pot stabili deocamdată legături precise. În schimb se pot constata unele asemănări cu Starčevo, care însă este prea depărtat în spaţiu.

Toate sau aproape toate uneltele de producţie au fost lucrate la faţa locului — deşi uneori materialele sînt aduse din alte regiuni (de ex. *obsidiana*, din Ungaria sau Italia; scoicile, din regiunea de coastă etc.). Autorul admite o anumită diviziune a muncii în legătură cu prelucrarea diferitelor unelte şi a ceramicii — ceea ce trebuie desigur înţeles în sensul că nu orice locuitor al aşezării putea prelucra orice fel de unealtă — în fapt o diviziune naturală a muncii, după sex şi după vîrstă.

Ocupaţiile locuitorilor acestei aşezări erau agricultura, creşterea vitelor şi pescuitul. Cît despre cult, în afară de vasele cu picioare umane — care, neputînd fi de uz comun, trebuie socotite vase de cult — nu s-a găsit aproape nici un fel de obiect. În această privinţă este destul de ciudată lipsa completă a statuetelor, într-o aşezare care are atîtea elemente comune cu Butmirul, unde numărul statuetelor umane şi animale este impresionant. Prezenţa cîtorva *phalloi* şi lipsa statuetelor feminine îl determină pe Korošec să creadă că triburile respective adorau divinitatea masculină, ceea ce însă nouă nu ni se pare probabil, ţinînd seama de stadiul de dezvoltare al societăţii şi de tot ceea ce cunoaştem în toată Peninsula Balcanică şi în regiunile învecinate în epoca neolitică. De altfel, autorul se întreabă dacă n-a existat şi o deosebire etnică între triburile culturilor Danilo şi Butmir, dar acest lucru este problematic, dacă se admite că una dintre componentele ultimei culturi este constituită tocmai de prima cultură.

Formulînd ipoteza că ceramica pictată de la Danilo este, iniţial, mai veche şi apoi contemporană cu ceramica incizată de aci — Korošec nu aduce nici un argument de ordin stratigrafic, singurul care ar putea fi cu adevărat concludent. Desigur că lipsa totală a spiralei în decorul ceramicii pictate de la Danilo nu poate fi întîmplătoare, acest element decorativ fiind esenţial în ornamentarea ceramicii incizate. Dar aceasta nu trebuie să însemne neapărat şi o deosebire cronologică iniţială între cel două categorii ceramice. Autorul socoteşte mai probabil că spirala a ajuns la Butmir de la Danilo şi nu viceversa şi totodată el respinge părerea că pictura (atîta cîtă există) a ajuns la Butmir din Transilvania sau Ungaria. Dar dacă ceramica pictată de la Danilo este într-adevăr mai veche decît aceea incizată, iar în ceramica pictată *nu* se foloseşte motivul spiralic, nu ni se pare probabil că se poate admite punctul de vedere al lui Korošec.

Grupa culturală Danilo este paralelă în timp cu grupa Kakanj din Bosnia, care şi ea a furnizat una dintre componentele culturii Butmir. Aceasta din urmă este considerată contemporană cu stratul de cultură dintre 6 şi 4 m adîncime de la Vinča, ceea ce înseamnă că Danilo este paralelă

cu straturile mai vechi ale aşezării de la Vinča, cum arată unele asemănări cu Starčevo. În sfîrşit, şi la Danilo şi la Hvar ceramica pictată ar trebui socotită mai veche decît celelalte specii ceramice, chiar dacă între ele nu există nici o legătură.

Dar tocmai pentru că aceste concluzii se bazează mai ales pe argumente stilistico-tipologice, ele sînt într-o anumită măsură mai mult ipoteze de lucru, pe care nu le împărtăşesc toţi specialiştii; căci dacă şi alţi cercetători (de ex. Benać) sînt de acord că Danilo şi Kakanj sînt culturi contemporane, nu toţi sînt de părere că şi cultura Hvar ar fi contemporană cu acestea, ea fiind considerată sincronă cu cultura Lišićici şi cu Butmir. În schimb, şi alţi cercetători iugoslavi (Garašanin, Benać) sînt de acord că raportul dintre Butmir şi cultura Vinča este acela indicat de Korošec, cultura Butmir fiind sincronă cu începutul fazei Vinča II (= Vinča-Plocnik).

Oricum ar fi, descoperirile viitoare sînt acelea menite să rezolve controversele şi, în locul ipotezelor, să aducă concluzii mai temeinice. Dar dacă se admite că Danilo este, cel puţin în parte, mai vechi decît Butmir şi că decorul spiralic a ajuns în această zonă dinspre sud — atunci ar trebui să se accepte şi ipoteza plurigenezei acestui motiv în ceramica neolitică a sud-estului Europei, concluzie cu care nu putem fi de acord, deşi spre ea înclină şi alţi cercetători. Pe de altă parte, unele dintre topoarele de piatră şlefuită de formă calapod (chiar dacă au laturile ceva mai teşite şi par mai tîrzii) implică şi ele legături cu culturile dunărene vechi, iar obsidiana (dacă analiza va dovedi că provine din Ungaria) duce la aceeaşi concluzie. De aceea spirala trebuie considerată şi la Danilo un bun cultural de origine central-europeană-dunăreană, concluzie sprijinită şi pe lipsa acestui motiv în specia ceramică pictată de la Danilo; aceasta din urmă poate fi, în schimb, considerată într-adevăr de esenţă sudică.

Bineînţeles că toate aceste discuţii nu dovedesc decît tocmai importanţa rezultatelor de la Danilo, publicate complet şi sistematic, cu planşe fotografice şi în culori de cea mai bună calitate, textul încheindu-se cu un larg rezumat în limba engleză care dă posibilitatea tuturor cercetătorilor să ia cunoştinţă şi de interpretarea autorului.

Vladimir Dumitrescu

J. D. EVANS, *Malta*, Londra, 1959, 255 p., 35 fig. în text şi 96 figuri pe planşe (în colecţia «Ancient Peoples and Places»).

Se ştie că cele mai multe dintre marile insule ale Mediteranei au dat la iveală monumente arheologice de o valoare excepţională pentru cunoaşterea vechilor culturi şi civilizaţii ale « mării interioare » — deşi nu toate s-au bucurat de o cercetare sistematică şi permanentă. Monumentele megalitice ale Balearelor, « nurraghi» Sardiniei, strălucitele temple greceşti ale Siciliei, nu mai puţin uluitoarele palate minoice ale Cretei, multiplele descoperiri din Ciclade şi atît de bogatele necropole cipriote datînd în special din epoca bronzului, sînt tot atîtea mărturii ale înaltului grad de dezvoltare al culturii şi civilizaţiei populaţiilor respective în cursul ultimelor trei milenii dinaintea erei noastre. S-ar putea spune că numai Corsica face figură de soră săracă în rîndul marilor insule ale « mării interioare». În schimb Malta — sau mai bine-zis arhipelagul maltez—cu toată suprafaţa sa redusă, poate rivaliza în multe privinţe şi în special prin monumentele sale megalitice, cu cele mai pe drept vestite dintre insulele Mediteranei.

Într-adevăr, templele şi hypogeele sale cu totul originale, ca şi sculpturile de mare valoare artistică, fac din Malta un important centru arheologic. De altfel, aceste monumente au şi atras atenţia călătorilor încă de acum cîteva sute de ani, iar unele săpături arheologice au fost întreprinse chiar de acum aproape 150 de ani. Cu toate acestea nu se poate vorbi de adevărate cercetări arheologice ştiinţifice decît după începutul secolului nostru, iar prima sinteză despre

vechile culturi ale Maltei a fost scrisă abia acum 25 de ani de către arheologul italian L. Ugolini. Caracterul destul de fantastic al concluziilor sale răpeşte însă acestei prime încercări de sinteză o bună parte din valoarea ei, căci — aşa cum rezultă din însuşi titlul cărţii *(Malta. Origini della civiltà mediterranea)* — Ugolini căuta în Malta focarul de unde a iradiat întreaga cultură străveche a Mediteranei, ceea ce este, evident, tot atît de absurd pe cît de tendenţios.

Iată de ce noua sinteză — de altfel nu prea vastă — datorită arheologului englez J. D. Evans umple în chip binevenit un gol supărător în informaţia noastră despre arheologia Mediteranei. După o prefaţă şi o introducere în care se face istoricul descoperirilor şi al cercetărilor din arhipelagul maltez (din care, de altfel, numai două dintre cele cinci insule — şi anume Malta şi Gozo — au dat la iveală resturi arheologice), Evans trece la studierea şi clasificarea sistematică a tuturor monumentelor arheologice de aci.

Nu există nici o dovadă despre o eventuală prezenţă a omului paleolitic în Malta, cele mai vechi indicii despre popularea insulei fiind din neolitic. Tocmai de aceea, primii locuitori ai Maltei trebuie să fi venit de afară, desigur din Sicilia, aşa cum arată ceramica decorată cu motive rectiliniare prin impresiuni cu *cardium*, care este aproape identică cu specia respectivă din grupa Stentinello din Sicilia, dar nu seamănă de loc cu grupa *cardium* din nordul Africii. Evans fixează pe la 2500 î.e.n. data sosirii acestei populaţii neolitice în Malta, deşi cultura Stentinello cu ceramică *cardium* îşi începe existenţa încă de pe la 3000 î.e.n. şi în felul acesta data propusă de autor pare puţin cam joasă.

Din faza următoare a neoliticului maltez, pe lîngă ceramică de acelaşi tip, dar de mai bună calitate (motivele rectiliniare din faza precedentă fiind înlocuite în cea mai mare parte prin motive curbiliniare), datează cele mai vechi monumente megalitice şi morminte săpate în stîncă. Apoi apar celelalte temple cu trei încăperi dispuse ca o frunză de trifoi, urmate de templele cu două rînduri de încăperi şi adevăratele temple-complexe; în sfîrşit, din ultima fază a acestor construcţii monumentale sînt şi hypogeele, pe care autorul le datează pe la 1600—1500 î.e.n. Abia după aceasta se poate vorbi de o epocă a bronzului, caracterizată în prima ei fază prin cimitire de incineraţie şi prin dolmeni, iar în celelalte două faze, prin sate întărite cu valuri.

În ceea ce priveşte marile construcţii monumentale-megalitice (considerate uneori monumente funerare, dar greşit, deoarece nu s-au găsit în ele morminte, cu o singură excepţie — Tarxien — explicabilă prin folosirea ulterioară a templelor ca loc pentru depunerea resturilor funerare), ele erau temple destinate cultului morţilor; aşa s-ar explica faptul că unele dintre cele mai vechi imită forma mormintelor colective săpate în stîncă. De altfel, Evans socoteşte că la început primele temple au putut fi chiar morminte, dar în curînd s-a renunţat la folosirea lor în acest scop, iar ulterior evoluţia lor a fost foarte rapidă.

La Tarxien (dar şi în alte locuri), pe unele dintre blocurile de piatră ca şi pe altare sînt săpate motive spiralice. Tot aci s-a găsit partea inferioară a unei statui monumentale (care va fi avut aproape 2,50 m înălţime), alături de nenumărate statuete de piatră, obeze, reprezentînd desigur divinitatea malteză a fertilităţii. Marile temple şi complexele de temple nu vor fi fost construite într-un timp relativ scurt după un plan organic, ci de-a lungul unei perioade care a durat cîteva generaţii, adăugîndu-se mereu cîte ceva la construcţia iniţială. După părerea lui Evans, atît templele cît şi mormintele săpate în stîncă şi hypogeele din Malta reprezintă creaţii locale, evoluate pas cu pas şi nu se datoresc unor influenţe externe.

Locuitorii neolitici ai Maltei se ocupau cu agricultura (deşi nu s-au găsit « dovezi directe », cum spune Evans) şi cu creşterea animalelor domestice. Mormintele colective şi cultul strămoşilor sugerează o organizaţie socială pe bază de familii mari sau « clanuri ». Cel mult preoţii vor fi constituit o « clasă puternică » în ultima fază, dar acest lucru nouă nu ni se pare posibil, ţinînd seama de stadiul de dezvoltare al acestor comunităţi. Dimpotrivă, sîntem de acord cu autorul cînd afirmă că importanţa femeii în religie — ca preoteasă şi, probabil, ca zeiţă a fertilităţii — nu implică neapărat o organizaţie matriarhală.

Legăturile Maltei cu Sicilia şi cu insulele vecine (Lipari) s-au continuat de-a lungul primelor trei faze (A-B-C) ale neoliticului, dar încetează cu totul în faza a patra (D), de cînd s-ar putea vorbi de legături cu sud-estul Italiei, cu Sardinia şi cu Franţa. Relaţiile de schimb cu ţările vecine din vestul Mediteranei au fost importante, deşi n-au influenţat mult cultura malteză. În schimb, începînd de la mijlocul mil. II se poate vorbi despre o influenţă minoico-miceniană, aşa încît faza finală a culturii neolitice malteze (faza E) pare a fi saturată de influenţe egeice. Spiralele săpate pe blocurile de piatră amintesc mai degrabă, după autor, pe acelea pictate din Creta, datînd din Minoicul Mijlociu II şi III, decît de acelea de la Micena — dar în această privinţă socotesc că s-ar putea stabili şi asemănări cu spiralele miceniene, însă şi cu acelea mai vechi din Ciclade.

Această strălucită cultură materială nu a cunoscut o fază de decadenţă, ci şi-a încetat brusc existenţa. Venirea unor noi triburi purtătoare de arme de aramă şi cu săgeţi cu vîrfuri de obsidiană i-a pus capăt. Noii veniţi îşi incinerează morţii şi folosesc chiar templul de la Tarxien ca cimitir. Cultura lor materială diferă cu totul de a predecesorilor neolitici. Ceramica seamănă cu aceea din bronzul timpuriu din Lipari (Capo Graziano), dar e probabil că noii locuitori ai Maltei nu au venit de aci, ci din sudul şi sud-estul Italiei, unde se găsesc de asemenea dolmeni. De altfel şi aceştia veniseră din răsăritul Mediteranei. Aceasta a doua « invazie a Maltei » — cum o numeşte autorul — trebuie situată în decursul secolului XIV î.e.n., după cum ar dovedi unele resturi miceniene descoperite în Malta. Trecînd prin trei faze de dezvoltare, cultura acestei epoci durează pînă la venirea coloniştilor cartaginezi, în sec. VIII sau VII. Ni se pare totuşi că în sec. XIV î.e.n. nu mai puteau veni dinspre est triburi cu pumnale de aramă, deoarece la această dată armele de bronz erau de mult generalizate în Mediterana răsăriteană, aşa încît credem că începutul epocii bronzului în Malta ar trebui situat mai timpuriu.

În legătură cu problema cronologică şi cu alte concluzii ale autorului, ni se pare util să arătăm că arheologul sicilian Bernabó Brea aduce o serie de obiecţii, care par întemeiate, într-o recenzie apărută de curînd în *Antiquity* (XXXIV, 1960, p. 132—137). Pe baza datării destul de sigure a culturilor din Sicilia şi din insulele Lipari din epoca bronzului, care pot fi comparate cu cele din Malta, B. B. propune o datare cu cel puţin o jumătate de mileniu mai ridicată. Originea culturii cimitirelor de incineraţie (Tarxien) ar trebui căutată în culturile Helladicului Mijlociu din Pelopones, aşa încît cultura megalitică finală a Maltei — care o precede pe aceea a cimitirelor de incineraţie — trebuie considerată dispărută pe la 1650 î.e.n. (şi nu pe la 1400, cum socoteşte E.). În felul acesta nu pot exista în cultura megalitică malteză reflexe ale culturii miceniene, căci, dimpotrivă, ea trebuie considerată cel mai apusean avanpost al culturii egeice a bronzului timpuriu, avînd strînse analogii cu Troia I—II, cu cultura Cicladelor etc. Chiar plastica malteză are legături cu aceea din Egeea. Cultura megalitică din Malta, ale cărei începuturi se situează în bronzul timpuriu, s-ar fi dezvoltat deci, după B.B., de-a lungul mileniului III şi în primele două sau trei secole ale mil. II î.e.n. Astfel încadrată cronologic, se poate afirma că ea a avut o importanţă deosebită pentru formarea culturilor din vestul Mediteranei. Şi B. Brea se întreabă dacă la originea întregii arhitecturi megalitice din Europa Apuseană nu stă cumva tocmai arhitectura megalitică a Maltei. În sfîrşit, B.B. nu admite nici continuitatea dintre cultura neolitică malteză de tip Stetinello şi cultura megalitică; după părerea sa, acestea nu pot fi considerate două faze ale unei aceleiaşi culturi, ci două culturi deosebite care nu se succed direct în timp, căci între ele trebuie să fi existat alte culturi încă neidentificate. Tocmai influenţele egeice din bronzul timpuriu au dat impulsul necesar creării culturii megalitice malteze, ale cărei monumente pot fi considerate creaţii proprii malteze, născute sub impulsul aporturilor egeice.

Cu toate aceste controverse aproape inevitabile în stadiul actual al cercetărilor, este neîndoielnic că această nouă sinteză a culturilor străvechi din Malta este deosebit de utilă, pe de o parte pentru că ea descrie toate monumentele de cultură materială ce pot fi atribuite neoliticului şi epocii

bronzului, iar pe de altă parte, pentru că autorul — care a lucrat el însuşi pe teren mulţi ani în Malta — stabileşte nu numai succesiunea istorică a diferitelor culturi şi faze din aceste epoci, înlăturînd o serie de concluzii greşite, dar încearcă să precizeze şi toate legăturile cu lumea înconjurătoare, deşi în fapt, spre deosebire de Ugolini, el minimalizează oarecum rolul acestei insule în dezvoltarea culturilor Mediteranei.

Vladimir Dumitrescu

GEORGE E. MYLONAS, *Ancient Mycenae. The Capital City of Agamemnon*, Londra, 1957, VIII + 201 pag. şi 87 fig. pe planşe.

Autorul publică în acest volum o serie de lecţii universitare, redactate într-o formă accesibilă oricărui cititor cu oarecare cunoştinţe în acest domeniu, deşi se dau numeroase detalii şi nu sînt trecute cu vederea nici unele dintre precizările necesare oricărui specialist care doreşte să ia cunoştinţă de rezultatele ultimelor săpături de la Micene şi de cele mai recente puncte de vedere în privinţa vechilor descoperiri.

După primul capitol în care se situează Micene în cadrul legendelor şi al istoriei, urmează alte cinci capitole în care sînt descrise descoperirile făcute în acest important centru al lumii protogreceşti (cap.II, Micene şi zidurile sale; cap. III, Palatul şi citadela; cap. IV, Case şi morminte în afara cetăţii; cap. V, Cercul A de morminte; cap. VI, Cercul B de morminte), cartea încheindu-se cu un *epilog*, un glosar al termenilor tehnici mai des folosiţi, cronologia descoperirilor de la Micene, o bibliografie şi un index. În felul acesta sînt rezumate şi discutate toate descoperirile de la Micene, începînd cu cele mai vechi, făcute de Schliemann şi pînă la acelea din ultimii ani; dintre acestea din urmă cel mai important complex este fără îndoială noul cerc de morminte-puţ, numit Cercul B *(Circle B)*. Autorul cărţii a fost unul dintre conducătorii cercetărilor din cuprinsul acestui cerc descoperit în 1951 şi săpat în 1952—1954. Iar întrucît despre aceste descoperiri nu s-au publicat decît unele dări de seamă preliminare, în periodice mai puţin accesibile, descrierea lor relativ detailată în capitolul VI al cărţii este de cel mai mare interes pentru toţi cercetătorii.

Înainte de a trece în revistă aceste ultime descoperiri, amintim că, spre deosebire de alţi autori, Mylonas datează celebrul « tezaur al lui Atreu » pe la circa 1250 î.e.n., deci într-o perioadă înaintată a Helladicului Tîrziu III, iar aşa-numitul mormînt al Clitemnestrei puţin mai tîrziu, pe la 1225 î.e.n., acesta fiind, în orice caz, posterior Cercului B de morminte, din care s-a distrus o porţiune cu prilejul construirii mormîntului cu cupolă.

În ceea ce priveşte noul cerc de morminte de la Micene, situat în afara incintei citadelei, fără ca descoperirile să fie tot atît de spectaculoase ca acelea făcute de Schliemann, ele sînt deosebit de importante din punct de vedere ştiinţific, cu atît mai mult cu cît cercetarea lor a fost făcută cu stricta respectare a tuturor cerinţelor tehnicii moderne de săpături. Situat la circa 130 m spre vest de vestita « Poartă a leilor », şi anume la 10 m vest de bolta cupolei mormîntului Clitemnestrei, zidul de înconjur al cercului B s-a păstrat cu totul parţial — o bună parte din el fiind distrus în Helladicul Tîrziu III, cind s-a construit mormîntul Clitemnestrei. Lat de 1,55 m şi înalt de 1,20 m, zidul a fost construit în tehnica ciclopică. Fragmentele ceramice găsite în jurul zidului şi chiar în el sînt tipice minyene din Helladicul Mijlociu (fragmente cenuşii şi negre) şi cu pictură mată, ceea ce dovedeşte că acest cerc de morminte a fost construit în perioada tîrzie a Helladicului Mijlociu.

În interiorul cercului s-au descoperit 24 de morminte, dintre care numai 14 pot fi considerate adevărate morminte-puţ. Deasupra unora se aflau încă *in situ* fragmente de stele de piatră, dintre care unele cu scene figurate (de ex. un taur atacînd un vînător). În general, gropile săpate în stîncă sînt mari (3,90 × 2,95 m şi

3 m adîncime); fundul lor era acoperit cu pietriş de rîu. Adesea, pe laturile gropilor erau construite ziduri, unele din cărămizi nearse. În unele cazuri, la circa 80 cm de la fund, groapa era îngustată, aşa încît pe marginea ei să rămînă la această adîncime un fel de prispă pe care se fixau grinzi de lemn, iar pe acestea se puneau lespezi plate de piatră, ca acoperiş.

Morţii nu erau acoperiţi cu pămînt, fiind depuşi în groapă pe spate, într-o poziţie mai mult sau mai puţin întinsă, deşi cu picioarele puţin îndoite. În mormintele mici, unii erau puşi chiar în poziţie chircită.

Uneori era îngropat un singur individ într-un mormînt, dar de cele mai multe ori s-au găsit resturile a doi-trei indivizi şi într-un singur caz scheletele a patru indivizi. În jurul corpurilor erau depuse ofrandele. În mormintele cu mai multe schelete, oasele celor îngropaţi mai înainte erau adeseori împinse pe o latură sau îngrămădite într-un colţ, ofrandele anterioare fiind împrăştiate, ceea ce dovedeşte că nu poate fi vorba de un adevărat cult al morţilor. Cîteodată, vasele-ofrande aparţinînd înmormîntării mai vechi erau scoase din groapă şi puse pe acoperişul mormîntului; alteori, spărgîndu-se, erau amestecate cu pămîntul ce umplea partea superioară a gropii (deasupra acoperişului mormîntului). Nu s-a găsit nici o urmă de incineraţie sau de îmbălsămare şi nici resturi de coşciuge de lemn, morţii fiind depuşi pe pietrişul din fundul gropii şi uneori pe blăni de animale.

Cu prilejul ceremoniei funerare, vasul de libaţii era probabil spart deasupra mormîntului. Oasele animalelor consumate cu prilejul ospăţului funerar erau adunate pe mormînt, strîngîndu-se peste ele pămînt, şi făcîndu-se o moviliţă de 30—50 cm, deasupra căreia era înfiptă o stelă sau puse alte pietre indicatoare. Cînd se făceau îngropări secundare, acestea erau înlăturate, acoperişul mormîntului era spart şi mortul introdus în groapă. După depunerea ofrandelor în jurul lui, mormîntul se închidea din nou şi urma aceeaşi «ceremonie» ca şi prima dată. Nu există dovezi că femeile ar fi fost îngropate întotdeauna separat, căci s-au găsit şi schelete de femeie şi de bărbat în aceleaşi morminte. Totuşi pare a se confirma vechea părere că stelele nedecorate erau puse deasupra mormintelor de femei.

Cele mai comune ofrande sînt vasele de lut. Cupele de aur şi de argint sînt rare. Arme şi alte obiecte sînt foarte frecvente: săbii de bronz, cuţite, pumnale, vîrfuri de lance, dar şi vîrfuri de săgeţi de piatră. Săbiile aparţin celor două tipuri cunoscute şi din mormintele primului cerc; uneori mînerul este învelit cu aur, alteori placat cu fildeş sau cu alabastru. Cele mai multe podoabe sînt din foaie de aur cu decor « en repoussé ». S-a găsit şi o mască de electrum, iar dintre puţinele geme descoperite una este foarte preţioasă din punct de vedere documentar, deoarece are gravat chipul unui micenian cu barbă. În ceea ce priveşte masca amintită — ca şi cele mai vechi — ea nu putea fi fixată, aşa cum s-a presupus, pe capacul coşciugului, deoarece nu s-a găsit nici o urmă de coşciuge de lemn.

Faptul că mormîntul cu cupolă şi cu *dromos* (numit al Clitemnestrei) a stricat în parte cercul B dovedeşte că, în fapt, această zonă nu a fost considerată ulterior o zonă sacră.

Deşi mormintele acestui ring nu pot fi atribuite nici unuia dintre personajele legendelor greceşti, este sigur că ele aparţin membrilor clasei conducătoare, poate chiar familiei regale. Bărbaţii erau voinici (unii avînd peste 1,80 m). În orice caz, cei înmormîntaţi aci erau greci, descendenţi ai vechilor indoeuropeni veniţi în Grecia la începutul epocii mijlocii a bronzului (Helladic Mijlociu, circa 1900 î.e.n.).

O datare definitivă şi precisă a mormintelor din noul ring descoperit la Micene nu se va putea face, spune Mylonas, decît după studierea detaliată a tuturor obiectelor descoperite. Este însă probabil că mormintele din cercul B sînt în general ceva mai vechi decît acelea din ringul săpat de Schliemann, datate de obicei între 1580—1500 î.e.n. Cele mai vechi morminte din cercul B trebuie deci plasate în a doua jumătate a Helladicului Mijlociu, în sec. XVII; ultimele înmormîntări din acest cerc pot fi contemporane cu cele din cercul A, dar o datare mai strînsă nu se poate face. Autorul crede că, probabil, un anumit timp, ambele cercuri au fost folosite concomitent. După părerea sa, cele două cercuri ar putea aparţine la două ramuri

ale familiei regale, succesiunea la tron făcîndu-se nu din tată în fiu, domnia trecînd de la frate mai mare la frate mai mic şi apoi la fiul fratelui[1] mai mare. Şi din Iliada se vede că Atreu nu a fost urmat la tron de Agamemnon, ci de fratele său Thyeste şi numai după moartea acestuia Agamemnon a devenit *basileus*. Oricum ar fi, mormintele din ambele cercuri aparţin familiilor conducătoare de la Micene în secolele XVII şi XVI î.e.n.

Claritatea expunerii, informaţia completă şi ilustraţia bogată şi de bună calitate fac din acest volum o lucrare pe cît de valoroasă pe atît de utilă, în aşteptarea publicării detaliate a tuturor rezultatelor săpăturilor de la cercul B, care vor completa şi preciza mai bine cunoştinţele noastre despre cultura materială a democraţiei militare miceniene.

Vladimir Dumitrescu

DJORDJE MANO-ZISI, LJUBIŠA POPOVIČ, *Iliri i greci*, Beograd, 1959, 80 p., XV pl.

Importantele descoperiri de la Vix, Heuneburg, din Albania, Iugoslavia şi din cetăţile dacice din Transilvania au adus în discuţie problema influenţelor eline şi celtice în formarea culturilor europene din Hallstatt şi Latène. O reexaminare şi o confruntare a materialelor descoperite pînă acum reprezintă o necesitate imperioasă. Muzeul Naţional din Belgrad a organizat, la începutul anului 1959, o interesantă expoziţie, căutînd să pună în lumină perioada secolelor VI—III, prin folosirea materialelor reprezentative din întreaga Iugoslavie, rezultate din cîmpurile de urne, tumuli, aşezări fortificate şi depozite illirice, precum şi cele din descoperiri importante elenice. Astfel, s-a putut documenta, în cadrul expoziţiei, formarea treptată a culturii hallstattiene illirice, sub impulsul importurilor din Corinth, Ionia şi coloniile greceşti din Italia de sud, în secolul VI şi puternicei influenţe elenistice din secolele IV şi III, cu etapele lor specifice la triburile illirice, de pe coasta nordică a Adriaticii şi din centrul Peninsulei Balcanice. În cadrul general al Hallstattului illiric, fiecare provincie îşi are facies-ul ei specific. În Slovenia şi Istria, aşa cum arată descoperirile de la Vace, Sticna, Krizna Gora, Magdalena Gora, Nesactium, Pizuge şi necropola liburnilor de la Nin, influenţele Italiei de nord (Picenum şi Etruria) sînt vizibile. În centrul Balcanilor domină cultura fortificaţiilor şi tumulilor (Glasnic), iar în Serbia şi Macedonia influenţele sudului se întrevăd la Kriva Reka-Razana, Prilep şi tumulii de la Petileb-Visovi I (Bitolia). Sculptura în bronz prearhaică este bine reprezentată de descoperirile de la Vranişte, Tetovo, Prizren şi Janjevo, iar civilizaţia illiro-greacă în Macedonia este documentată prin Trebeniste, Radoliste şi Visovi II (Bitolia). La sfîrşitul sec. V grecii pătrund pe Vardar şi pe litoralul Adriaticii: stilul arhaic de la Stobi, vasele cu figuri roşii de la Demir Kapija, căştile illiro-greceşti de la Budva şi Brac. Yapozii de pe Sava ating apogeul formelor arhaice plastice în ambră, la începutul secolului V (necropola de la Kompolje). Descoperirile de la Novi Pazar şi tumulii de la Atenica arată, în cursul secolului V, bogăţia prinţilor illirieni, dar şi o pronunţată originalitate autohtonă. Elemente de imitaţie grecească se găsesc la începutul secolului IV în Herţegovina (Kakany şi Ljubomir) şi pe Dunăre (Umcari, Curug, Dalj, Erdut). Elenismul din Macedonia şi litoral se impune în plastică, ceramică, podoabe şi monede, chiar şi în replicele autohtone. Inscripţiile greceşti din acest timp vorbesc de o simbioză.

Celţii şi illirii din Latène menţin legătura cu grecii: yapozii de pe Sava, aşezările de la Jezerine, Licki Rionik, Prijepolje, mergîndu-se pînă la luptele pentru libertate cu romanii din anul 9 e.n. Chiar în epoca de dominaţie romană reliefurile de la Bihac din Bosnia arată o continuitate a unui stil illiro-grec.

Se dă pe lîngă cîteva planşe, cu obiectele cele mai preţioase, un inventar al obiectelor descoperite în fiecare provincie, precum şi întreaga

literatură de specialitate în acest domeniu. Mica broşură de prezentare a unei expoziţii devine astfel un preţios auxiliar pentru o privire generală a problemei Hallstattului illiric.

Nu se poate trece cu vederea că şi în ţara noastră s-au publicat o serie de studii şi se fac cercetări de mare importanţă pentru completa lămurire a Hallstattului şi a Latène-ului.

Ion Berciu

CARL ROEBUCK, *Ionian Trade and Colonisation, Monographs on Archaeology and Fine Arts sponsored by the Archaeological Institute of America and the College Art Association of America IX, New York*, New York, 1959, 148 p. şi 4 pl.

În ştiinţa noastră este de mult aşteptată o lucrare care să examineze din nou, cu toate mijloacele pe care le permit cercetările moderne, istoria Ioniei şi rolul ei în dezvoltarea civilizaţiei greceşti. După abandonarea teoriei panionismului, această regiune a lumii elene a fost oarecum neglijată atît de arheologi cît şi de istorici. Mai mult decît atît: o nouă tendinţă se face simţită în ultimul timp: aceea de a deschide proces lumii ioniene, reducînd la proporţii minore importanţa ei în istoria Greciei. Această tendinţă prea sistematică, apărută în lucrările unor învăţaţi englezi şi americani [1], a stîrnit de altfel numeroase critici [2]. În astfel de împrejurări o carte despre Ionia arhaică nu putea fi decît binevenită.

Lucrarea lui Carl Roebuck nu este însă o monografie, în accepţia riguroasă a cuvîntului. Autorul nu examinează analitic şi critic toate sectoarele problemei. Ea are mai degrabă caracterul unei dări de seamă detaliate a studiilor filologice şi arheologice întreprinse pînă acum în această chestiune, cu unele puncte de vedere personale. Expunerea faptelor este fără îndoială corectă şi cuprinde cea mai mare parte a bibliografiei apărute pînă în 1955 [3], cu o singură mare lacună, pe care o vom preciza imediat.

Cartea se poate împărţi în două. Prima parte se ocupă, din punct de vedere topografic, de Ionia arhaică şi oraşele sale — pe de o parte — iar pe de alta, de Ionia în cadrul relaţiilor ei comerciale cu vecinii din Asia Anterioară şi din Grecia propriu-zisă. Autorul orientează discuţia în funcţie de problema, mult dezbătută astăzi, a rolului acestei regiuni în transmiterea influenţelor orientale. El examinează mai întîi relaţiile cu Frigia şi Lydia şi apoi cele cu Siria şi Cipru, în sfîrşit raporturile cu Grecia metropolitană. Interesantă mi s-a părut ideea lui R. D. Barnett, susţinută şi de autor, potrivit căreia relaţiile dintre Frigia şi oraşele Greciei Asiatice trebuie studiate pornind nu atît de la identificarea obiectelor importate (rare şi nesemnificative), cît mai ales de la studiul influenţelor exercitate de o civilizaţie asupra celeilalte. Astfel, poate deveni mai clar unul din drumurile puternicii influenţe orientale, care s-a revărsat ca o « ploaie de aur » asupra tinerei civilizaţii elene în plină formare. Această cale trecea prin regatul legendarului rege Midas, către lumea ioniană din vestul Anatoliei. Aşa cum au dovedit-o

[1] Îndeosebi G. M. Hanfmann, J. H. Jongkees şi R. M. Cook.

[2] K. Schefold, Orient, *Hellas und Rom in der arch. Forschungen seit 1939*, Berna, 1949, p. 79; P. Demargne, *La Crète Dédalique*, Paris, 1947, *passim;* E. Will, *Ioniens et Doriens*, Strasbourg, 1956, *passim* în special, p. 58, n.2, p. 308—318; H. Gallet de Santerre, *Délos primitive et archaïque*, Paris, 1958, p. 208; H. Bengtson, *Griechische Geschichte*, München, 1950.

[3] Deşi cartea a apărut în 1959, unele lucrări importante apărute cu doi-trei ani înainte, nu sînt folosite. De exemplu: E. Will, *Ioniens et Doriens*, Strasbourg, 1956; T. J. Dunbabin, *The Greeks and their Eastern Neighbours*, Londra, 1957; de asemenea articolele lui: J. Boardman, *BSA*, 1957 (despre colonia de la Al Mina); C. Weickert, *Istanbuler Mitteilungen*, 1957 (despre săpăturile de la Milet); E. Akurgal, *Anatolia*, 1957 (despre săpăturile de la Daskyleion) etc.

însă cercetările recente, drumul cel mai frecventat din Orient spre Grecia era acela care lega, peste mare, coasta nordică a Siriei şi Cipru cu malurile Egeei. Roebuck demonstrează că Ionia nu era ocolită de acest drum.

Concluziile formulate de autor în prima parte a lucrării sale nu pot fi însă socotite definitive; tabloul Ioniei în epoca arhaică nu este complet. Aceasta nu se datoreşte atît metodei sale de lucru (deşi i s-ar putea aduce reproşul că examinează datele arheologice, cu ochi de istoric, nu de arheolog, ceea ce îl face să primească fără rezerve o serie de informaţii arheologice neclare [1]), cît stadiului mai degrabă înapoiat în care se află cunoştinţele privind harta arheologică a Ioniei arhaice. În chip nemeritat, această regiune era pînă de curînd una dintre cele mai puţin cunoscute ţinuturi ale lumii elenice. Aşa cum reiese şi dintr-unul din capitolele cărţii pe care o discutăm în aceste pagini, oraşele ioniene sînt în marea lor majoritate necercetate. Pînă de curînd nu se făcuseră săpături sistematice şi ample în nici unul dintre ele, pentru perioada dinaintea ocupaţiei persane. Fuseseră excavate numai unele sanctuare arhaice situate în afara oraşelor, ca Heraionul din Samos sau Artemisionul din Ephes. Abia după 1950 au început săpăturile anglo-turceşti pe scară mare de la Smyrna (ale căror rezultate complete au început să fie publicate numai din 1959 în *BSA*, după apariţia cărţii lui Roebuck) şi după 1956 cele germane de la Milet, precum şi cîteva cercetări recente în Chios şi la Phoceea. Este semnificativ în acest sens că unele dintre cele mai importante oraşe ioniene arhaice nu sînt încă definitiv localizate (aşa de pildă, Ephes, Colophon, Priene şi, pînă de curînd, Milet). Ni se pare deci în momentul de faţă, temerară o încercare de a defini istoric, dar pe temeiuri arheologice, rolul oraşelor ioniene în epoca arhaică. Iată de ce unele dintre concluziile lui C. Roebuck (ca, de exemplu, acelea bazate pe frecvenţa diverselor categorii de ceramică descoperite în oraşele ioniene) sînt provizorii, dacă nu chiar premature.

Ultima parte a cărţii tratează despre mişcarea de colonizare. Cauzele acestei mişcări sînt, în concepţia lui C. Roebuck, de natură economică. Astfel el deosebeşte trei direcţii în care s-a orientat colonizarea ioniană: prima spre vestul Mediteranei, a doua spre sudul Traciei, Hellespont şi Propontida, şi, în sfîrşit, a treia, către coastele Mării Negre. Aceste trei direcţii sînt caracterizate în titlurile celor trei capitole destinate lor, drept « The Search for Metals », « The Search for Land» şi « The Search for Food». Împărţirea este prea sistematică (nu explică, de pildă coloniile din sud, ca Naucratis) şi nici întru totul corectă (comerţul cu grîu nu a fost singurul şi poate nici principalul ţel al instalării coloniştilor de pe ţărmurile Mării Negre, după cum constituirea unor hinterlanduri agricole nu caracterizează numai colonizarea ioniană din Tracia, Hellespont şi Propontida). Din nefericire însă şi în această parte a lucrării se resimte faptul că autorul este mai mult filolog decît arheolog; de aceea unele probleme ca aceea a cronologiei întemeierilor, care cer o cunoaştere aprofundată a materialului arheologic, sînt incomplet studiate [2]. De asemenea regretăm că autorul ignorează o parte din cercetările recente efectuate după al doilea război mondial, în coloniile pontice şi în teritoriile din preajma lor. El nu cunoaşte decît parţial săpăturile sovietice şi nimic despre cercetările romîneşti. Aşa se explică de ce din bibliografie lipsesc lucrările importante ale lui S. Jebelev, T. Knipovici, A. A. Iessen, V. D. Blavatski, S. Bondar, V. Skudnova, R. Vulpe. Em. Condurachi, S. Dimitriu şi M. Coja, Chr. Danov etc. Fără cunoaşterea acestor cercetări nu este posibil de a scrie, în momentul de faţă, istoria colonizării ioniene din Marea Neagră. Nu este de mirare, deci, de ce această parte a cărţii lui C. Roebuck este neinteresantă şi săracă în idei.

[1] Aşa se explică şi unele formulări imprecise; de pildă autorul vorbeşte despre ceramica rodiană şi ioniană din sec. VII î.e.n. ca despre două categorii distincte, fără însă a preciza pe ce criterii face această distincţie.

[2] Există şi unele confuzii de genul acesta: Tyras este localizat la Odessa; sau Olbia şi Berezan sînt socotite drept două oraşe deosebite, cel puţin în epoca arhaică, întemeiate concomitent la sfîrşitul sec. VII î.e.n.

Aşa cum arătam la începutul dării noastre de seamă, se aşteaptă de mult o sinteză istorică a istoriei Ioniei arhaice, întemeiată pe ultimele cercetări filologice şi arheologice. Lucrarea lui C. Roebuck nu este însă cartea pe care o aşteptăm. Sperăm că ea va fi scrisă totuşi, cu toată informaţia necesară, evident, după publicarea principalelor rezultate ale săpăturilor în curs din oraşele Ioniei.

Petre Alexandrescu

GÜNTHER KLAFFENBACH, *Griechische Epigraphik* (« Studienhefte zur Altertumswissenschaft » hersg. von Bruno Snell u. Hartmut Erbse, Heft 6). Göttingen, Vandenhoeck & Rupprecht, 1957, 107 p., in-16°.

O carte de epigrafie greacă se poate scrie într-o sută sau într-o mie de pagini, şi nu-i desigur exagerat să se spună că alternativa din urmă prezintă mai puţine dificultăţi decît prima. Pentru a acumula exemple şi a întocmi tablouri comparative e nevoie numai de o bună bibliotecă şi de hărnicie, pentru a condensa în cîteva capitole experienţa unei vieţi de muncă într-un domeniu vast şi complex e nevoie de luciditatea şi de discernămîntul care fac pe adevăraţii cercetători şi pe adevăraţii profesori. Günther Klaffenbach întruneşte într-un grad superlativ aceste calităţi şi broşura a cărei apariţie o semnalez reprezintă, din acest punct de vedere, nu numai simpla iniţiere într-o disciplină anevoioasă, destinată studenţilor şi începătorilor, dar, într-o măsură poate şi mai mare, reflecţiile unui învăţat asupra propriei îndeletniciri, rodul unei lungi experienţe împărtăşite în puţine pagini tovarăşilor de specialitate.

Sub acest raport, însăşi alcătuirea volumaşului mi se pare semnificativă, care nu cuprinde decît puţine capitole, privind aspectele de căpetenie ale disciplinei epigrafice în ansamblu: după primele trei împărţiri, închinate unor probleme generale, alte şase, tratînd aspecte speciale, cu multă sobrietate dar cu o precizie ce nu lasă nimic de dorit. Paragrafele preliminare înfăţişează teme ca: definiţia şi însemnătatea epigrafiei, istoricul studiilor de epigrafie greacă, introducere în bibliografia epigrafică (alte referinţe bibliografice, amănunţite, se dau la sfîrşitul fiecărui capitol). Cît priveşte capitolele speciale, sînt închinate: originii scrierii greceşti, modului de transmitere a inscripţiilor, formei şi cuprinsului principalelor categorii de inscripţii, limbii, datării, sistemelor de editare a inscripţiilor greceşti.

Cum nu poate fi vorba să înfăţişez aci punctele de vedere ale autorului în toate aceste probleme (ar fi să reproduc în bună măsură cuprinsul cărţii), mă mulţumesc să consemnez punctul lui de vedere într-o chestiune controversată ca acea a originii alfabetului grec, căreia descoperirile recente din arheologia egeeană şi descifrarea linearului B i-au conferit în anii din urmă o arzătoare actualitate.

Fără să excludă o influenţă indirectă a scrierilor « miceniene » A şi B asupra formării alfabetului grec, Klaffenbach, credincios unei tradiţii milenare, atribuie principalul merit în elaborarea acestui alfabet înrîuririi alfabetului fenician, despre care nu uită să adauge că ni se înfăţişează astăzi numai ca *unul* din sistemele de scriere ale seminţiilor semite, alături de cele descoperite în zilele noastre la Sinai, Ras Shamra şi în alte locuri. După pilda acesrui alfabet fonetic şi-au creat grecii pe al lor, într-un punct al lumii egeene unde contactul cu semiţii era frecvent şi anume, după o ipoteză mai plauzibilă decît altele formulate anterior, în Rhodos. Despre vremea realizării acestui uriaş pas înainte pe calea civilizaţiei europene, Klaffenbach crede că începutul sec. al IX-lea ar reprezenta « data cea mai tîrzie » la care ne putem gîndi; cît priveşte cea mai veche inscripţie greacă astăzi cunoscută, aceasta ar fi de văzut într-un text din Atena (Kirchner, *Imagines inscr. Attic.*, pl. I/1).

Pentru epigrafistul începător, dar şi pentru cel dispunînd de o oarecare experienţă, e evident

că paginile cele mai bogate în învățăminte sînt cele consacrate conținutului și formularului diferitelor categorii de inscripții (cap. VI—IX). Într-o atît de vastă materie, e de la sine înțeles că lipsa de spațiu constituie, cum se spune, un *handicap*. Obligația de a îmbrățișa într-o singură privire toate varietățile de texte epigrafice, cu excepția inscripțiilor funerare și onorifice, a semnăturilor de artiști, a decretelor și a documentelor de eliberare a sclavilor (cărora li se consacră paragrafe speciale) nu putea să nu comporte inconveniente care au fost semnalate de J. și L. Robert, în *REG*, 71, 1958, p. 179—181. Dar acestea și alte neajunsuri rezultînd dintr-o extremă concizie vor putea fi lesne înlăturate într-o viitoare ediție, întrucîtva sporită, care desigur nu va întîrzia și care ar aduce învățămîntului epigrafiei servicii încă și mai mari decît această primă versiune, în atîtea privințe remarcabilă.

D. M. Pippidi

Atti del terzo congresso internazionale di epigrafia greca e latina. Roma, « L'Erma » di Bretschneider, 1959, LVI—469 p., 51 pl.

După I-ul Congres Internațional de Epigrafie greacă și latină, organizat la Amsterdam în 1938; după cel de-al II-lea, întrunit la Paris în 1952, al III-lea și-a desfășurat lucrările la Roma între 4 și 8 septembrie 1957, sub președinția lui Vincenzo Arangio-Ruiz și cu participarea a foarte numeroși specialiști din lumea întreagă.

Cîtă vreme țelul exclusiv al Congresului de la Paris fusese de a oglindi cu fidelitate stadiul de dezvoltare și problemele studiilor epigrafice la sfîrșitul celui de-al doilea război mondial (de unde caracterul sistematic al lucrărilor sale, despre care am dat seamă în *SCIV*, IX, 1958, p. 217—219), congresul reunit pe malurile Tibrului a găsit preferabil să se întoarcă la o ordine de zi mai laxă, în cadrul căreia să-și găsească loc înainte de toate preocupările proprii învățaților prezenți, fără altă legătură între comunicările lor decît aceea rezultînd din natura documentelor studiate. Motivele acestei reveniri la modul tradițional de organizare a congreselor internaționale sînt expuse de Vincenzo Arangio-Ruiz în cuvîntarea-i inaugurală, și ele se reduc în esență la afirmația că referate de felul celor prezentate la Paris nu se pot întocmi decît la intervale de timp apreciabile, oricum nu după o trecere de numai cinci ani. « Ad esso la primavera del 1952 era particolarmente propizia, — scrie d-sa, — distanziandosi dalla data del I Congresso per ben quattordici anni: anni nei quali la seconda guerra mondiale aveva eliminato per lungo tratto ogni possibilità di comunicazione fra studiosi di nazioni divenute di fatto o di diritto (se di diritto si può parlare) reciprocamente inaccessibili, stroncato nel fiore vite preziose, vietato a molti l'accesso ai luoghi della loro ricerca, dissolto con lo spostamento di tante frontiere politiche lunghe comunioni di lavoro, devastato raccolte di materiali a cui intere generazioni di ricercatori e d'interpreti avevano assiduamente lavorato . . . Non vorremo certo riservare ai nostri tardi nipoti del 2050 la gioia di procedere ad un nuovo inventario di pari importanza: ma io penso che anche ai piu ambiziosi fra i miei ascoltatori parrà evidente che solo ad intervalli di venti o trent'anni possono gli studiosi concedersi simili tappe nel lungo cammino » (p. XVII).

Fără să fie lipsit de greutate, argumentul e departe de a fi totuși convingător. Pentru că, dacă inventare de oarecare interes nu se pot desigur întocmi decît la intervale lungi, nimic nu se opune ca lucrările oricărei reuniuni internaționale să fie orientate spre discutarea unor probleme de bază ale disciplinei respective, — probleme dificile și, tocmai din această pricină, susceptibile a fi dezlegate numai cu participarea activă a cît mai mulți specialiști.

Oricum am judeca însă rostul și metodele de lucru ale congreselor internaționale în faza actuală a dezvoltării științelor istorice și filologice (căci problema nu se reduce, evident, la

epigrafie, ci se pune cu egală acuitate pentru toate sectoarele aşa-numitei *Altertumskunde*), nu se pot tăgădui, în cazul ce ne interesează, silinţele Comitetului organizator de a oferi participanţilor, pe lingă contribuţii speciale, — nu o dată foarte speciale, — comunicări de un interes mai larg metodologic şi istoric, ba chiar rapoarte de felul celor prezentate la Paris, privind domenii neatinse de referenţii din 1952.

Din această ultimă categorie fac parte — în ordinea publicării în volum — textele semnate de Boris Gerov *(Les inscriptions latines de Bulgarie)*, Georgi Mihailov *(Les inscriptions grecques de Bulgarie)*, Henri-Irénée Marrou *(Un projet de continuation des « Inscriptiones Latinae Christianae » de Diehl)*, Marcel Renard *(Projet de Corpus des inscriptions de la Belgica)*, Jean Lassus *(Recherches et publications épigraphiques en Algérie, 1952—1955)* şi Alvaro D'Ors *(El progresso de la epigrafia romana de Hispania, 1953—1957)*. Li se poate adăuga comunicarea acad. Const. Daicoviciu: *Contributi alla storia della Dacia romana alla luce degli ultimi tre lustri di studi epigrafici in Romania*, în legătură cu care trebuie exprimată părerea de rău că autorul n-a găsit util să înfăţişeze şi progresele studiilor de epigrafie greacă în ţara noastră, în cursul aceleiaşi perioade.

Probleme de un caracter general istoric, de metodologie sau de tehnică epigrafică sînt tratate în studiile prezentate Congresului de Anna Sadurska *(Quelques remarques sur la datation des épitaphes romaines fondée sur la décoration en relief)*, Sebastiano Mariner Bigorra *(Il problema degli epitaffi ripetuti e le sue derivazioni)*, Noël Duval *(Recherches sur la datation des inscriptions chrétiennes d'Afrique)*, Robert Etienne *(Démographie et épigraphie)*, T. Bruce Mitford *(Cypriot syllabic Studies and their bearing on the decipherment of the Linear B Script)*, precum şi de Aristide Calderini: *Due argomenti attuali dell'epigrafia* (nevoia de a adînci legăturile epigrafiei cu papirologia; utilitatea unei culegeri a manuscriselor cu conţinut epigrafic risipite prin biblioteci) şi Giovanni Oscar Onorato: *Per una sistematica dell'epigrafia pompeiana* (planul unei culegeri a inscripţiilor pompeiane, întemeiat pe caracteristicile documentelor dintr-un oraş al cărui loc între celelalte aşezări antice e tot atît de excepţional ca şi numărul textelor scoase la iveală).

Cele mai multe comunicări citite la Congres tratează totuşi subiecte speciale şi sînt atît de variate că numai cu greu pot fi rînduite în categorii cuprinzătoare. Despre nici una nu se poate spune că e lipsită de valoare, despre nici una că ar fi stîrnit un interes deosebit, prin subiect ori metodă. Simpla parcurgere a autorilor şi a titlurilor, pe de altă parte, lasă să se remarce o disproporţie izbitoare între studiile de epigrafie greacă şi cele de epigrafie latină — cu mult cele mai numeroase. În aceeaşi ordine de idei, se poate face observaţia că, dacă epigrafia Africii de Nord, a Peninsulei Iberice şi a Galliei sînt bine reprezentate în ansamblu (în oarecare măsură şi Italia), nici Britania, nici cele două Germanii nu figurează printre provinciile de care s-a discutat la Congres, ca să nu mai vorbesc de Pannonia ori de ţinuturile răsăritene ale lumii antice. Fără îndoială, aceasta nu înseamnă că în Grecia sau în ţările din jurul Mării Negre studiile epigrafice ar trece astăzi printr-o eclipsă: adevărul e că poate niciodată n-au cunoscut un avînt mai mare. Trebuie numai regretat că n-au fost mai bine reprezentate la Roma şi că, din această pricină, imaginea pe care cineva şi-ar face-o despre dezvoltarea studiilor epigrafice în lume, pe baza lucrărilor celui de-al III-lea Congres internaţional, n-ar fi cu totul exactă.

Nu pot să închei succinta-mi dare de seamă fără să aduc mulţumirile cuvenite organizatorilor — şi în primul rînd profesorilor Attilio Degrassi şi Giovanni Vitucci — pentru graba cu care s-au îngrijit de editarea Actelor Congresului, ca şi pentru condiţiile excelente în care a apărut volumul.

D. M. Pippidi

ALTLATEINISCHE INSCHRIFTEN ausgewählt von Ernst Diehl. Vierte durchgesehene Auflage (Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen begründet von Hans Lietzmann, herausgegeben von Kurt Aland). Berlin, Walter De Gruyter, 1959, 132 p., 16°.

A patra ediţie a culegerii de *Inscripţii latine vechi* a lui Ernst Diehl, îngrijită de Konrad Schubring, se deosebeşte de cele precedente printr-o serie de *addenda et corrigenda* redactate de noul editor, care a completat adnotaţia critică a ediţiilor anterioare prin referinţe la descoperirile epigrafice noi şi la studiile istorice şi lingvistice publicate în ultimii treizeci de ani. Osebit, o seamă de erori strecurate în aparatul lui Diehl au fost înlăturate, iar tabla de concordanţă de la sfîrşitul volumului întregită cu numerele corespunzătoare din *CIL*, *ILS* ori *Carmina epigraphica*.

O altă iniţiativă bună e punerea la zi a bibliografiei nu numai prin citareapublicaţiilorrecente, dar şi prin gruparea acestora în jurul secţiunii din Corpus la a cărei întregire servesc. Astfel, alături de oricare volum din *CIL*, e uşor să se vadă dintr-o privire cîte şi ce anume culegeri speciale oferă materialul descoperit de aproape un veac.

În aceste condiţii, şi în ciuda faptului că numărul textelor incluse în culegere n-a fost sporit, e uşor de înţeles că volumaşul va continua să aducă serviciile pe care le-a adus şi în trecut nu numai studenţilor, cărora le e destinat în primul rînd, dar şi cercetătorilor a căror bibliotecă nu cuprinde marile publicaţii epigrafice, deopotrivă scumpe şi anevoie de procurat. În cele 826 inscripţii pe care le cuprinde, aceştia vor găsi esenţialul documentării epigrafice pentru perioada republicană, — de la legi şi hotărîri ale Senatului, trecînd prin dedicaţii, inscripţii onorifice şi monumentale, pînă la modestele texte zgîriate pe fibule, vase şi unelte. Reeditarea lui trebuie deci salutată cu căldura cu care altădată, şi pentru aceleaşi motive, am salutat apariţia culegerii analoge a lui Attilio Degrassi: *Inscriptiones Latinae liberae reipublicae* (Firenze, 1957).

D. M. Pippidi

JOYCE S. & ARTHUR E. GORDON, *Contributions to the Palaeography of Latin Inscriptions* (University of California Publications in Classical Archaeology, vol. 3, no. 3, pp. XII+65–242; pl. 10–17, 36 fig. in text). Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1957.

Cu cîţiva ani în urmă, la cel de-al II-lea Congres internaţional de epigrafie greacă şi latină întrunit la Paris în 1952, Robert Marichal constata nu fără amărăciune că « epigrafiştii şi paleografii par a face parte din două lumi diferite şi întrucîtva impenetrabile» (*Actes*. . ., Paris, 1953, p. 180). De aceea, ridicîndu-se împotriva unei stări de lucruri prea multă vreme prelungite, învăţatul francez preconiza pentru viitor o mai strînsă colaborare între specialiştii celor două discipline, subliniind în special nevoia pentru epigrafist de a aprofunda evoluţia scrierii monumentale, în interesul propriilor sale cercetări în primu rînd, dar şi pentru a contribui pe această cale la progresul studiilor de paleografie, pe care epigrafia le poate ajuta, în măsura în care dispune de texte datate.

Între timp, starea de lucruri abia înfăţişată s-a modificat în oarecare măsură, mulţumită activităţii soţilor Gordon, care, după publicarea în 1957 a unui volum de *Contribuţii la paleografia inscripţiilor latine* (de bună seamă primul dintr-o serie de studii închinate acestor preocupări), au făcut să apară în 1958, la University of California Press, un *Album de inscripţii latine datate din Roma şi împrejurimi, din perioada mergînd de la Augustus la Nerva.* E de la sine înţeles că cele două lucrări se completează reciproc, dar e tot atît de firesc ca — în lipsa *Albumului*, pe care n-am avut prilejul să-l văd, darea mea de seamă să poarte asupra *Contribuţiilor* despre care ar fi greşit să se creadă că reprezintă un simplu

comentariu sau o anexă a planşelor paleografice.

Înainte de orice, trebuie arătat că — cu excepţia a trei paragrafe din partea a doua şi a capitolului de concluzii — *Contribuţiile* sînt scrise de Joyce S. Gordon, căreia în organizarea muncii comune par să-i fi revenit în special problemele paleografice. Cartea începe astfel printr-o serie de capitole în care, după ce respinge clasificarea tradiţională a tipurilor de scriere latină *(lapidaria, actuaria, litteraria, vulgaris)* în favoarea unei împărţiri mai simple în «cursivă» şi «de lux», autoarea studiază cu luare aminte o seamă de aspecte ale scrierii epigrafice în general: importanţa respectivă a rolurilor aşa-numitului *ordinator* şi al lapicidului, linii «grase» şi «slabe», modul şi *ductus*, trăsături orizontale şi acele umflături la extremităţile hastelor verticale cărora englezii le zic «serifs», italienii «graffie», iar francezii «empattements». În partea a doua a volumului autorii şi-au grupat observaţiile asupra altor particularităţi ale inscripţiilor latine: *apex*, distribuţia textului în limitele suprafeţei scrise, folosirea prescurtării COS pentru *consul*, ligaturi, înălţimea rîndurilor, modul de a marca numeralele, punctuaţia etc. În sfîrşit, aşa cum am avut prilejul s-o scriu, *Contribuţiile* se încheie printr-un capitol de concluzii în care Arthur Gordon a strîns laolaltă, pentru a le examina pe îndelete, criteriile cronologice tratate sporadic în cuprinsul volumului.

Fireşte, nu poate fi vorba să cercetez în aceste pagini problemele puse de o lucrare atît de tehnică şi care, pentru a putea fi bine înţeleasă, necesită cunoaşterea *Albumului* pe care cititorul e presupus a-l avea la îndemînă. Subliniind deci hărnicia şi grija cu care sînt tratate subiectele a căror înşirare am dat-o, mă voi mulţumi să relev pe scurt atitudinea celor doi autori cu privire la două chestiuni de un interes mai general: problema aşa-numitei *ordinatio* şi acea a datării inscripţiilor pe baza caracterelor lor paleografice.

În ce priveşte primul punct, trebuie semnalat că după ce pînă la o vreme — pe urmele lui Jean Mallon — autorii subliniaseră în chip stăruitor însemnătatea operaţiilor săvîrşite de *ordinator* (a cărui intervenţie, se spunea, precedînd şi comandînd activitatea lapicidului, ar explica în cele mai multe cazuri greşelile comise de acesta), într-o notă datată din octombrie 1956 par să fi revenit asupra acestui punct de vedere, mărturisind: «But we must now add a small note of doubt. An additional year of observation has left us the impression that some of the errors and corrections made in the inscriptions are hard to explain on the theory that a line was always written before being chiseled» (p. 218, n. 10). Fără îndoială, un an de reflecţie e de natură să modifice considerabil opinia cuiva asupra unei probleme controversate. Ne putem întreba totuşi dacă în cazul de faţă răspunderea unei atît de semnificative schimbări de poziţie n-ar putea fi atribuită fie şi în parte lui Louis Robert, al cărui studiu *Epigraphie et paléographie*, prilejuit de unele scrieri ale lui Jean Mallon şi publicat în 1955, a arătat netemeinicia speculaţiilor întemeiate pe ipoteza unei generale şi, în fiece caz, hotărîtoare *ordinatio*? *(CRAI*, 1955, p. 195—219).

Cît priveşte problema datării inscripţiilor exclusiv cu ajutorul observaţiilor paleografice, trebuie lăudată moderaţia de care şi în această materie dau dovadă autorii. A scrie, aşa cum face Arthur Gordon la sfîrşitul *Contribuţiilor*: «Hardly any of the criteria tentatively established above, if any of them at all, are sufficient by themselves to do more than suggest a *terminus post* or *ante quem*; they should all, or as many as possible, be checked, and only if they agree in the dating suggested may they give some assurance of correct chronology» — nu e numai o dovadă de luciditate, ci şi una de bună-credinţă, o expresie a acelei probităţi intelectuale fără de care nici o ştiinţă nu-i posibilă şi care constituie cea mai sigură chezăşie a progreselor ei.

D. M. Pippidi

LILIA BOTOUCHAROVA, *Plaques votives thraces de l'époque romaine*, în *Latomus*, XIX, 1, 1960, p. 125—129, pl. XIII, 1—3.

Se publică două fragmente de plăci votive de marmură dedicate cavalerului trac, provenite din cartierul de sud al orașului Plovdiv, din Bulgaria.

Primul fragment de 12×17×2,5 cm, jumătatea inferioară a unei plăci, reprezintă, în relief, calul mergînd spre dreapta și piciorul drept al cavalerului, iar în partea inferioară a cadrului are o inscripție închinată de către thracul Kotnos zeului Pluto. Identificarea zeului trac cu zeul Pluto fără atribute speciale — primul monument de acest gen din Tracia — dovedește atît caracterul chtonian al cavalerului trac, protector al fertilității și al abundenței, cît și momentul sincretismului religios al concepțiilor autohtonilor cu religia romană.

Fragmentul al doilea, partea superioară a unei plăci votive de 15×23 cm, reprezintă pe eroul trac tricefal, acoliții săi, două adoratoare, bustul zeului Sol și Luna, iar pe marginea cadrului o inscripție ștearsă. Analogia acestui fragment « traco-mitriac » cu un alt monument, descoperit în alt cartier al orașului Plovdiv, arată că eroul trac nu era figurat numai sub forma zeului Pluto, ci și sub aceea a Cerberului.

Autoarea constată că cele două plăci votive, dovezi concrete ale unei puternice tradiții ale populației autohtone, sînt în directă legătură cu concepțiile religioase populare ale tracilor de la Philippolis (Plovdiv) în epoca romană.

Ion Berciu

D. TUDOR, *La prétendue guerre de Caracalla contre les Carpes*, în *Latomus*, XIX, 2, 1960, p. 350—356, pl. XVII.

Se examinează atent, din toate punctele de vedere, cunoscutul monument epigrafic *CIL*, III, 14416 (= *ILS*, 7178), descoperit în 1899 la Ulpia Oescus și dedicat de către Claudius Nicomedes, decurio la Tyras, lui Titus Aurelius Flavinus, primipilaris, distins de Caracalla cu gradul de ofițer și cu o recompensă de 25 000 de dinari *ob alacritatem virtutis adversus hostes C[arpos]*. Autorul reconstituie ultimul cuvînt — *C[arpos]* — din rîndul 13 al acestei inscripții, pe baza căreia se emisese ipoteza, de către cei mai mulți istorici, a unui război al lui Caracalla împotriva carpilor, prin *C[ennos]*, trib germanic de la Rhin. Astfel, se lămurește, în mod definitiv, printr-o argumentare strînsă și o bogată bibliografie, în legătură cu funcțiunile civile onorifice ale lui Flavinus și cu prezența lui Caracalla în Dacia, la Porolissum, în cursul anului 214, întreaga problemă asupra căreia persista de multă vreme o mare îndoială. Acest studiu, coroborat de acela al lui M. Macrea, *Apărarea graniței de vest și nord-est a Daciei pe timpul împăratului Caracalla* (*SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 215—252) reprezintă o contribuție importantă la lămurirea istoriei vechi a patriei noastre.

Ion Berciu

G. B. FEDOROV, *О двух обрядах погребения в черняховской культуре (по памятникам Молдавии)*, (Două rituri funerare în cultura Cerneahov — După monumentele din R. S. S. Moldovenească), în *SA*, 3, Moscova, 1958, p. 234—243.

În mai 1957, Institutul de Istorie a Culturii Materiale al Academiei de Științe a U.R.S.S. și Institutul de Arheologie al Academiei de Științe din Ucraina au organizat la Kiev o sesiune consacrată problemei culturii Cerneahov de pe teritoriul U.R.S.S. [1]. După această dată arheologii sovietici au început să publice în revista *Советская*

[1] O scurtă informare asupra comunicărilor și discuțiilor din cadrul acestei sesiuni o face L. A. Golubeva, *Совещание посвященное проблемам черняховской культуры*, în *SA*, 4, 1957, p. 274—277.

археология la rubrica « Discuţii şi dezbateri», studii mai ample cu privire la unele aspecte ale culturii Cerneahov. Astfel, într-un articol publicat în 1957, pe baza ritului funerar, tipului de locuinţă, ceramică şi diferite obiecte de inventar, M. A. Tihanova a scos în evidenţă unele deosebiri regionale în aria de răspîndire a culturii Cerneahov, stabilind un număr de cinci variante [1]. Un an mai tîrziu, G. B. Fedorov a publicat în aceeaşi revistă articolul « *Două rituri funerare în cultura Cerneahov (după monumentele din* R.*S.S. Moldovenească)* », care, prin modul de a rezolva problema cauzelor şi originilor celor două rituri de înmormîntare în cultura Cerneahov, ne-a atras atenţia în mod special.

Importanţa acestei lucrări pentru arheologii romîni, a căror activitate se desfăşoară în domeniul arheologiei prefeudale, decurge din necesitatea de a cunoaşte stadiul actual al cercetărilor din U.R.S.S. cu privire la cultura Cerneahov, care, în ultima vreme, a început să fie cunoscută şi studiată din ce în ce mai bine şi în ţara noastră. Lucrarea prezintă cu atît mai mult interes pentru cercetătorii noştri, cu cît ea se referă şi la unele descoperiri similare din Romînia.

G. B. Fedorov pune în discuţie problema coexistenţei celor două rituri funerare în cultura Cerneahov numai pentru teritoriul dintre Prut şi Nistru, cu toate că cimitire de tip Cerneahov cu incineraţi şi inhumaţi se întîlnesc, cu unele excepţii, pe întreaga arie de răspîndire a acestei culturi. El consideră că asocierea ritului incinerării cu cel al inhumării este o « trăsătură atît de caracteristică încît ea constituie unul din indiciile care probează apartenenţa unui monument la cultura Cerneahov» [2]. Cu toate acestea, coexistenţa celor două ritualuri de înmormîntare în aceleaşi cimitire, credem noi, nu poate fi socotită un fenomen general, o caracteristică obligatorie pentru întreaga arie de răspîndire şi pentru întreaga perioadă de existenţă a cuturii Cerneahov. Astfel, la Sîntana de Mureş s-a descoperit o necropolă cuprinzînd numai morminte de inhumaţie, al căror inventar este tipic pentru cultura Cerneahov [3]. G. B. Fedorov nu se poate limita numai la exemplificările şi analiza descoperirilor din R.S.S. Moldovenească, de aceea apelează deseori şi la descoperirile asemănătoare din celelalte regiuni unde se întîlneşte această cultură. Prin aceasta, însuşi G. B. Fedorov ne lasă să înţelegem că problema riturilor funerare din cultura Cerneahov de pe teritoriul R.S.S. Moldoveneşti nu poate fi despărţită de problema riturilor funerare din întreaga arie de răspîndire a culturii Cerneahov, în ansamblul ei. Din discuţiile purtate asupra comunicării « О локальных вариантах черняховской культуры », ţinută de M. A. Tihanova la sesiunea din mai 1957 de la Kiev, a reieşit că, în stadiul actual de cercetare, cultura Cerneahov se caracterizează mai mult prin unitatea sa decît prin deosebirile din cadrul ei de la o regiune la alta. În timpul discuţiilor, G. B. Fedorov a subliniat, de exemplu, că monumentele de tip Cerneahov din regiunile Nistrului şi Niprului sînt foarte apropiate şi ele nu trebuie împărţite în două variante, aşa cum a încercat M. A. Tihanova [4]. Avînd în vedere că descoperirile făcute pînă acum nu sînt suficiente pentru a stabili definitiv variantele regionale ale culturii Cerneahov, sîntem de părere că şi problema riturilor funerare practicate de purtătorii acestei culturi trebuie pusă deocamdată concomitent, pentru toate regiunile unde se întîlnesc cimitire de tip Cerneahov şi nu separat, pe unităţi geografice.

G. B. Fedorov îşi începe studiul cu cîteva aprecieri generale referitoare la datarea culturii Cerneahov între sec. II e.n. şi prima jumătate a sec. V. e.n., precum şi la unele elemente ce se disting clar în această cultură, pe care le tratează în următoarea ordine: elemente sarmatice, getice, romane, greceşti, celtice, de tip Przeworsk şi Zarubineţ. El continuă cu descrierea generală a cimitirelor de tip Cerneahov, scoţînd în evidenţă

---

[1] M. A. Tihanova, *О локальных вариантах черняховской культуры* in *SA*, 4, 1957, p.168—194.

[2] G. B. Fedorov, *О двух обрядах погребения в черняховской культуре* (по памятникам молдавии), în *SA*, 4, 1958, p. 236.

[3] I Kovács, *A. Marosszentannai népvándorlás-kori temető*, în *DolgCluj*, III, 2, 1912.

[4] L. A. Golubeva, *loc. cit.*, p. 274.

observaţiile caracteristice asupra gropilor mormintelor, asupra scheletelor incinerate sau inhumate, precum şi asupra inventarului mormintelor. G. B. Fedorov observă că, în cadrul fiecărei necropole, mormintele au o anumită ordine, pe baza căreia trage concluzia că ar exista unele «reguli generale ale cultului şi riturilor funerare»[1]. La marginea cimitirelor semnalează gropi pline cu cenuşă, oase şi vase sparte cu urme de la fiertură, pe care le pune pe seama unor eventuale ospeţe funerare.

G. B. Fedorov nu se preocupă în aceeaşi măsură de toate problemele legate de practica celor două rituri funerare, cu totul deosebite în cultura Cerneahov, ci insistă numai asupra problemelor principale. El stabileşte, mai întîi, cauzele care au dus la folosirea în acelaşi timp a unor rituri de înmormîntare diferite, după care încearcă să arate, în cadrul culturii Cerneahov, originea getică a incineraţiei şi originea sarmatică a inhumaţiei. Arătînd că, atît printre incineraţi, cît şi printre inhumaţi, se întîlnesc deopotrivă femei, bărbaţi, copii, vîrstnici, bătrîni, săraci şi bogaţi, G. B. Fedorov susţine în mod just că sexul, vîrsta, poziţia socială şi starea materială nu pot fi socotite drept cauze ale folosirii de către aceeaşi populaţie a unor rituri de înmormîntare diferite. Avînd în vedere această situaţie, ca şi caracterul eterogen al populaţiei triburilor purtătoare ale culturii Cerneahov, el presupune că în alegerea ritului funerar, « rolul hotărîtor îl avea numai o singură împrejurare, şi anume diferenţa de origine etnică, însă numai de *origine* şi nu în general de *apartenenţă etnică*[2]. Căci oamenii care foloseau, în acelaşi timp, atît ritul incinerării, cît şi pe cel al inhumării, au trăit în aceeaşi epocă, în aceleaşi aşezări, au avut una şi aceeaşi cultură şi-şi îngropau morţii în aceleaşi cimitire. În amestecul diferitelor grupe etnice ce se disting în cultura Cerneahov, diferenţa de origine continua, desigur, să se manifeste în riturile conservatoare care se modifică lent, şi anume în riturile funerare »[3].

În ceea ce priveşte originea celor două rituri de înmormîntare, G. B. Fedorov consideră că cei care au transmis culturii Cerneahov ritul incineraţiei sînt geţii, populaţia cea mai numeroasă dintre Prut şi Nistru în perioada imediat anterioară acestei culturi, prezenţa lor în această regiune pînă în sec. IV e.n. fiind dovedită de izvoarele istorice şi descoperirile arheologice.

Referindu-se la inhumaţie, autorul exclude de la început pe romani, huni, şi purtătorii culturilor Przeworsk şi Zarubineţ, dintre cei care ar fi putut să transmită acest rit culturii Cerneahov. De asemenea, ţinînd seama de intervalul cronologic dintre perioada influenţei celtice în Europa Centrală şi perioada de formare şi existenţă a culturii Cerneahov, de deosebirea dintre majoritatea obiectelor celtice şi de tip Cerneahov şi de diferenţa dintre ritul celtic al inhumării şi cel de tip Cerneahov, înlătură şi pe celţi din rîndul acestora, considerînd că « elementele celtice au pătruns în cultura Cerneahov doar ca un fenomen supravieţuitor »[4].

Problema participării goţilor la formarea sau îmbogăţirea culturii Cerneahov primeşte de la început un răspuns negativ. După părerea lui G. B. Fedorov, goţii au împrumutat practica inhumării morţilor de la sarmaţi.

Influenţa triburilor iraniene asupra goţilor a fost discutată şi mai înainte. Fr. Altheim a arătat, de exemplu, că veşmîntul regesc gotic este de origine iranică. În afară de unele precizări în legătură cu perioada influenţei iranienilor asupra goţilor, Fr. Altheim a încercat să stabilească şi direcţia din care s-a manifestat această influenţă. Astfel, el constată că îmbrăcămintea regească de origine iranică se întîlneşte atît la ostrogoţi cît şi la vizigoţi, din care cauză presupune că această influenţă a avut loc încă înainte de despărţirea triburilor germanice în cele două mari grupe, ostrogoţi şi vizigoţi, probabil în timpul lui Ermanaric[5]. Avînd în vedere « boneta frigiană » a reginei ostrogote Amalasuntha pe diptychonul lui Orestes, precum şi alte detalii ale veşmintelor împrumutate de triburile ger-

---

[1] G. B. Fedorov, *loc. cit.*, p. 235.
[2] Sublinierile ne aparţin.
[3] G. B. Fedorov, *loc. cit.*, p. 236.
[4] *Ibidem*, p. 239.
[5] Fr. Altheim, *Originea veşmîntului regesc gotic*, în *AISC*, IV, 1941—1943, p. 160—161.

manice de la iranieni, Fr. Altheim crede că această influență s-a manifestat din partea regatului bosporan, neexcluzînd însă și o eventuală influență din partea triburilor iraniene [1]. G. B. Fedorov plasează contactul cultural dintre sarmați și unele triburi germanice în răsăritul Austriei și Ungariei încă înainte de ocupația romană.

Tot aici este cazul să amintim că arheologul italian Silvio Ferri, studiind mausoleul lui Teodoric din Ravena, ajunge la concluzia că unele elemente arhitectonice și decorative din construcția acestui edificiu se întîlnesc la monumentele aparținînd triburilor nomade iraniene [2].

Originea iranică a veșmîntului regesc gotic și mausoleul lui Teodoric din Ravena arată limpede că vechii germani au venit în contact cu triburile iraniene, de la care au împrumutat unele elemente de civilizație. Avînd în vedere locul și rolul acestor elemente culturale ale influenței iraniene în viața socială, economică și culturală a vechilor germani, manifestată în primul rînd în moda de la curtea regilor goți, noi considerăm că această influență, de minimă importanță, nu presupune de loc schimbări mai profunde în viața culturală și spirituală a goților, cum ar fi, de exemplu, înlocuirea ritului funerar.

G. B. Fedorov consideră că influența sarmaților, asupra triburilor germanice a fost deosebit de puternică, încît a dus și la schimbarea ritului funerar, domeniu în care grupurile etnice sînt mai conservatoare. Totuși, absența obiectelor sarmatice din mormintele gotice, explicată prin lipsa articolelor sarmatice din comerțul roman și prin importanța minimă a comerțului în viața economică a sarmaților nu este argumentată suficient de G. B. Fedorov. Datorită contactului direct dintre goți și sarmați noi considerăm că nu mai era necesar ca obiectele sarmatice să ajungă la goți numaidecît prin filiera comerțului roman. În afară de aceasta, dacă goții ar fi adoptat ritul sarmatic de înmormîntare, inhumația, trebuia ca această influență să se manifeste în primul rînd în gusturile pentru obiectele de podoabă preferate de sarmați, pe care le găsim în majoritatea mormintelor sarmatice. Aceste obiecte, cel puțin în parte, erau lucrate de meșteri pricepuți, într-o manieră artistică superioară.

G. B. Fedorov crede că numai sarmații ar fi putut aduce ritul inhumării în cultura Cerneahov. Prezența sarmaților în aria culturii Cerneahov este atestată de izvoarele scrise și confirmată de numeroase descoperiri arheologice. Ritul funerar sarmatic, inhumația, și inventarul obiectelor de tip sarmatic pot fi urmărite ca elemente componente ale culturii Cerneahov. Printre aceste elemente autorul enumeră craniile deformate, diferite forme de ceramică de tip sarmatic, oglinzile sarmatice și mărgelele. De asemenea, autorul are în vedere și influența populației autohtone asupra sarmaților. Dualitatea tipului antropologic este considerată ca un rezultat al amestecului sarmaților cu triburile localnice.

Asocierea ritului incinerării cu cel al inhumării nu se manifestă la fel pe toată durata și pe întreaga arie de răspîndire a culturii Cerneahov. G. B. Fedorov a arătat că raportul dintre numărul de incinerați și acela de inhumați nu rămîne același, ci se modifică treptat. În necropolele timpurii de tip Cerneahov, numărul inhumaților, în raport cu acela al incineraților, este mult mai redus față de numărul mormintelor de același fel din fazele următoare din evoluția aceleiași culturi. În acest sens el citează necropola de la Izvoare, dintr-o fază tîrzie a culturii Cerneahov, în cuprinsul căreia nu s-a găsit nici un mormînt de incinerație [3].

Aici este cazul să amintim că necropola de la Olteni (reg. București), cuprinzînd în majoritate morminte de incinerație, datează tot dintr-o fază tîrzie a culturii Cerneahov. Această descoperire dovedește că riturile funerare n-au cunoscut aceeași evoluție în întreaga arie de răspîndire a culturii Cerneahov.

[1] Fr. Altheim, *Originea veșmîntului regesc gotic*, în *AISC*, IV, 1941–1943, p. 161–162.

[2] Silvio Ferri, *Per la storia del mausoleo di Teodorico*, în *I Goti in Occidente*, Spoleto, 1956, p. 57–64. Vezi și discuțiile purtate în legătură cu această comunicare. Același volum, p. 140–149.

[3] Avînd în vedere numărul redus al mormintelor săpate în cimitirul de la Izvoare, credem, că, deocamdată, ar trebui să păstrăm unele rezerve în ceea ce privește lipsa incinerației din această necropolă.

Referindu-se la teritoriul Romîniei, G. B. Fedorov arată că şi aici influenţa sarmatică s-a manifestat puternic şi ea se observă atît în cimitirele geto-dacice, cît şi în acelea de tip Cerneahov. În ceea ce priveşte cimitirele geto-dacice de la Vîrtişcoi şi Poieneşti, alături de care adăugăm descoperirile asemănătoare de la Gabăra-Porceşti şi Pădureni, ele se datează mai precis în sec. III e.n. şi nu în sec. II—IV e.n., aşa cum sînt datate în lucrarea lui G. B. Fedorov.

Contribuţia geto-dacilor şi sarmaţilor la formarea culturii Cerneahov, fiecare cunoscînd un rit de înmormîntare deosebit, nu poate lămuri decît în parte problema originii celor două rituri de înmormîntare practicate de purtătorii acestei culturi. Sîntem de părere că, alături de geto-daci şi sarmaţi, a căror însemnată contribuţie la formarea culturii Cerneahov este unanim recunoscută, trebuie să avem în vedere şi contribuţia celorlalte elemente etnice la formarea sau îmbogăţirea acestei culturi. În primul rînd ne referim la goţi, care, la venirea lor în aria culturii Cerneahov, cunoşteau atît incineraţia cît şi inhumaţia, şi care alături de sarmaţi ar fi putut contribui la menţinerea şi răspîndirea ritului inhumaţiei pe acest teritoriu. În afară de goţi, nu trebuie să neglijăm şi celelalte elemente (greco-romane, Przeworsk, Zarubineţ), care ar fi putut contribui, într-o măsură mai mică sau mai mare, cel puţin la menţinerea sau dispariţia unuia din cele două rituri funerare cunoscute în cultura Cerneahov.

Prin acest studiu G. B. Fedorov nu a rezolvat definitiv problema riturilor funerare în cultura Cerneahov. Totuşi, studiul său aduce o însemnată contribuţie la cunoaşterea perioadei de început a epocii migraţiilor şi prin aceasta devine un ajutor preţios şi în activitatea arheologilor romîni care se ocupă cu cercetarea acestei epoci. Lucrarea ar fi şi mai valoroasă pentru noi dacă ar fi însoţită de o hartă a tuturor cimitirelor de tip Cerneahov din R.S. S. Moldovenească şi de un tabel sumar cuprinzînd datarea fiecărei necropole şi raportul dintre mormintele de incineraţie şi mormintele de inhumaţie. De asemenea, s-ar mai fi putut adăuga bibliografia referitoare la descoperirile dintre Prut şi Nistru.

Cel mai interesant capitol din lucrare ni se pare a fi acela în care se vorbeşte despre originea ritului inhumării în cultura Cerneahov.

Ion Ioniţă

HENRI SEYRIG, *ANTIQUITÉS SYRIENNES*, în *Syria*, t. XXXVI, 1—2, 1959, p. 38—89.

Sub acest titlu sînt publicate:

1) o monedă purtînd efigia lui Alexandru Sever bătută de Cezareea Libanului, oraşul natal al acestui împărat (p. 38—43);

2) două relicvarii de bronz, din epoca romană, cu reprezentările simbolice ale taurului, soarelui, lunii şi şarpelui (p. 43—48);

3) « divinităţi din Sidon » (p. 48—56);

4) trei « bractee funerare » — mici foi de aur romboidale, cu decor în relief, folosite pentru a acoperi ochii şi gura celui defunct (p. 57—58);

5) un relief palmirenian, din secolul I e.n., dedicat soarelui (p. 58—60);

6) 25 monede din Decapolis, cu descrierea reprezentărilor antice de pe ele, ca: temple, figuri de împăraţi romani din sec. II—III, diferite zeităţi, efigia lui Alexandru cel Mare, pe monede din timpul lui Commodus etc. (p. 60—78);

7) o greutate de bronz cu inscripţie în limba greacă, din anii 597/598, cea mai tîrzie dată din era Tyrului, cunoscută pînă acum în inscripţii (p. 78—81) şi, în sfîrşit,

8) o categorie de obiecte, prezentate de autor cu subtitlul: *Flacons? grenades? éolipiles?* (p. 81—89), asupra cărora vom stărui mai mult, ca unele ce ne interesează în chip special.

Astfel de vase mici, sferoidale, cu pereţii groşi, avînd fundul ascuţit şi gîtul de forma unei ciupercuţe, perforată vertical, adesea frumos împodobite se întîlnesc în mare număr în aşezările arabe şi în muzeele din Orient. Pe teritoriul ţării noastre s-a găsit un astfel de vas întreg

la Dinogetia-Garvăn [1]. Altele s-au descoperit în R.S.S. Ucraina, la Cetatea Albă (Belgorod Dniestrovski) şi în R. S. S. Moldovenească, la Vechiul Orhei [2]. Destinaţia lor încă nu este pe deplin cunoscută. La cele două explicaţii date mai de mult cu privire la folosirea acestor vase şi anume, că ele erau întrebuinţate pentru păstrarea unor lichide (mercur, vin, parfumuri) sau ca grenade pentru aruncarea focului grecesc, autorul adaugă o a treia, pe care o socoteşte singura justă. Se face mai întîi observaţia că inscripţia cufică de pe vasul găsit la Samarra, care dusese la concluzia că acesta fusese folosit pentru vin, a fost citită greşit, ea trebuind înţeleasă ca o urare de sănătate şi fericire, ceea ce nu face necesară întrebuinţarea atribuită. Capacitatea prea mică şi gîtul prea strîmt se împotrivesc unei astfel de folosiri a acestei categorii de vase. Ele sînt socotite de autor improprii şi pentru păstrarea altor lichide.

Împotriva folosirii lor ca proiectile sau grenade pentru focul grecesc, deci ca un fel de bombe incendiare, urarea de sănătate şi fericire de pe vasul de la Samarra apare cu totul nepotrivită. Textele antice şi manuscrisele ilustrate, ce ar putea fi aduse în sprijinul unei astfel de ipoteze, nu arată că vasele folosite ca proiectile aveau forma celor despre care este vorba. Gura acestor vase era prea strîmtă pentru a se introduce înăuntrul lor presupusul amestec vîscos al focului grecesc. Analiza chimică a resturilor de ardere de la unele vase a dat rezultate negative în această privinţă. De asemenea, faptul că astfel de vase s-au găsit de obicei întregi şi în interiorul locuinţelor, nu în locuri întărite ori în diferite puncte strategice, arată că ele nu aveau nici o legătură cu focul grecesc.

Singura ipoteză pe care autorul o admite cu privire la întrebuinţarea acestor vase, este cea formulată pentru prima oară de W. L. Hildburgh, după care ele îndeplineau funcţia de eolipyle [3]. Eolipyla sau mingea lui Eol (etimologic = poarta lui Eol, zeul vînturilor) este descrisă de Vitruviu (I, 6, 2) ca un recipient mai mult sau mai puţin sferic, cu un orificiu foarte strîmt. Umplută pe jumătate cu apă şi aşezată în vatră, prin fierbere ea produce şi aruncă un puternic vapor asupra flacării pe care o aţîţă. Un atare procedeu era folosit mai rar şi în plin ev mediu. În zilele noastre el e întrebuinţat în Himalaya, unde însă vasele sînt de aramă. Cu mai puţine rezerve decît cel care a emis ipoteza amintită, autorul studiului de faţă susţine că chiar dacă vasele în discuţie au căpătat cu timpul şi altă întrebuinţare, iniţial, ele au fost executate pentru a îndeplini funcţia de suflătoare în foc. Rămîne numai ca această a treia ipoteză, cu privire la categoria de vase menţionată, să fie confirmată de cercetările viitoare. O rezervă pentru o astfel de întrebuinţare impune însuşi decorul ales al unora dintre ele. Oricum, ipoteza Hildburgh-Seyrig nu poate exclude, după părerea noastră, pe cea deja verificată, că unele din aceste vase erau folosite pentru transportul mercurului, destul de mult căutat în evul mediu în arta giuvaergiilor şi în medicină.

I. Barnea

G. F. KORZUHINA, *Despre monumentele « artei chersonesiene » în Rusia (О памятниках „корсунского дела" на Руси)*, în *Византийский Временник*, Tom, XIV, 1958, pp. 129—137+4 planşe.

Epoca apariţiei şi dezvoltării relaţiilor feudale de pe teritoriul patriei noastre are, cu toate contribuţiile valoroase aduse în ultima vreme, încă unele aspecte insuficient studiate. În special, problema relaţiilor economice şi culturale ale unora din teritoriile ţării noastre, cum ar fi de exemplu Moldova, cu teritoriile învecinate (Kievul şi Haliciul), a fost destul de puţin cercetată.

Din acest punct de vedere, articolul cunoscutei cercetătoare sovietice G. F. Kor-

[1] *Studii şi referate privind istoria Romîniei*, partea I, 1954, p. 207—209, pl. IV/9.

[2] N. Constantinescu, *Contribuţie la cunoaşterea ceramicii bizantine de la Cetatea Albă (Belgorod Dniestrovski)*, în *SCIV*, X, 1959, p. 444—445 şi fig. 5.

[3] W. L. Hildburgh, *Aeolipiles as Fire Blowers*, în *Archaeologia*, XCIV, 1951, p. 27—55.

zuhina aduce unele date extrem de prețioase.

Autoarea pornește în lucrarea sa de la constatarea că, deși în vremea creării vechiului stat rus, relațiile dintre Kiev și unele teritorii sau orașe, cum ar fi Chersonesul, au fost în trecut în centrul preocupărilor științei istorice ruse, totuși, pentru perioadele următoare, în special sec. XI—XII, problema n-a fost aproape de loc studiată.

În lucrare se insistă, mai întîi asupra diverselor teorii istorice, care au stat la baza explicării multiplelor probleme legate de această perioadă. G. F. Korzuhina se oprește, în special, asupra teoriei lui N. P. Kondakov, care admitea totala dependență culturală a vechii Rusii față de Bizanț. Potrivit opiniei lui Kondakov, influența culturii bizantine, care a fost deosebit de puternică, s-a resimțit mai ales în domeniul arhitecturii, picturii și al meseriilor artistice. După el, un rol deosebit în propagarea culturii bizantine în Rusia l-a avut Chersonesul, puternic și vechi centru cultural al Bizanțului în Crimeia.

Referindu-se, de exemplu, la anumite tipuri de cruci engolpioane, descoperite la Chersones, Kondakov socotea că acestea nu aparțin rușilor, ci grecilor, care produceau astfel de obiecte pentru a le exporta în țările rusești. De asemenea, el considera drept produse ale artei chersonesiene mai toate obiectele de artă religioasă sau laică găsite pe teritoriul vechilor orașe rusești, deși multe din acestea contraziceau, în mod evident, prin aspectul și tehnica în care au fost lucrate, această părere. În general, Kondakov a denumit aceste produse « obiecte ale artei chersonesiene », denumire care s-a menținut vreme îndelungată în istoriografia rusă și sovietică.

Autoarea arată apoi că teoriile lui N. P. Kondakov au influențat într-o largă măsură cercetările multor istorici ruși. A. I. Sobolevski, D. V. Ainalov și alții au acordat în lucrările lor aceeași importanță influenței bizantine asupra Rusiei.

În continuarea lucrării, Korzuhina studiază numai una din categoriile de « obiecte ale artei chersonesiene », și anume engolpioanele sau crucile relicvarium, ocupîndu-se în mod deosebit de originea, de rolul și căile lor de răspîndire. În acest sens, se arată, că engolpioanele, în afară de funcția lor de bază legată de cultul religios (păstrătoare de relicve sfinte), mai aveau și rolul unui obiect de podoabă personal. Ele se purtau deasupra îmbrăcămintei. Aceste cruci ca obiect de podoabă au avut o mare prețuire în mediul orășenesc, în special în sec. XI—XIII.

Despre crucile engolpioane, încadrate din punct de vedere tehnic în categoria « obiectelor turnate din aramă », s-au ocupat mai mulți istorici. Dintre aceștia, contribuții deosebit de valoroase au adus B. A. Rîbakov și V. I. Lesiucevski. Cei care s-au ocupat înainte vreme de problema engolpioanelor au avut însă păreri diverse, mulți dintre ei socotindu-le, ca și Kondakov, ca fiind produse ale artei bizantine, importate în Rusia. Părerile unora dintre aceia, care s-au situat în problema engolpioanelor pe poziția lui Kondakov, au fost infirmate de descoperirea la Kiev și în alte părți, a unor ateliere locale, destinate producerii diverselor obiecte de cult religios sau de podoabă, printre care și engolpioane. În interiorul acestor ateliere s-au descoperit unelte speciale pentru confecționarea și finisarea crucilor engolpioane.

În consecință, originea bizantină a acestor obiecte a fost definitiv înlocuită cu originea locală — vechi rusească.

În sprijinul acestei afirmații, autoarea discută în lucrare crucile engolpioane de tip bizantin, arătînd că acestea se deosebesc de cele rusești, în primul rînd printr-o formă diferită, prin schematismul reprezentărilor și prin inscripțiile cu litere grecești.

Ea arată, că acest gen de cruci a fost produs undeva într-una din provinciile răsăritene ale Bizanțului și nu în Siria și Palestina, așa cum au presupus cei mai mulți din istorici.

Exemplare de acest tip de engolpion bizantin s-au descoperit în jurul M. Mediterane, în Bulgaria, Crimeia și chiar în Rusia. Numai acest gen de engolpioane au putut fi importate în țările rusești, probabil datorită diverselor legături pe care le-au avut cu Bizanțul. În ceea ce privește producerea engolpioanelor de tip rusesc, aceasta a fost dovedită, așa cum se amintea mai sus, prin descoperirea unor ateliere în Rusia veche, destinate special confecționării lor.

Producerea acestor engolpioane a durat mai multe secole, cunoscîndu-se astăzi o mare varie-

tate de asemenea obiecte, atît în ce privește mărimea, forma, motivul decorativ și turnarea.

Arta veche rusească a turnării imaginilor în relief, începută în sec. XI, a continuat pînă în sec. XIII, mergînd spre condensarea și ornamentarea reprezentărilor.

La sfîrșitul sec. XII turnarea acestor obiecte sa făcut prin înlocuirea formelor de argilă cu forme de piatră, ceea ce asigura o mare productivitate, necesară satisfacerii cererii crescînde a populației.

Pornind de la cercetarea caracteristicilor reprezentărilor de pe aceste cruci, autoarea constată că, în general, spre sfîrșitul sec. XII și începutul sec. XIII, imaginile și ornamentele engolpioanelor sînt mai puțin clare, aceasta fiind dictată, într-o oarecare măsură, tocmai de nevoia producerii lor mai rapide.

În sfîrșit, în lucrare se face o sumară analiză a engolpioanelor de factură veche rusească în comparație cu acelea bizantine, afirmîndu-se că în acest domeniu nu poate fi vorba de nici o influență chersonesiană, cu atît mai mult cu cît în sec. X importanța culturală a acestui oraș a fost înlăturată pentru totdeauna. Tocmai în această vreme se dezvoltă puternic tînărul stat al Kievului. În acest timp, Chersonesul decade și nu mai joacă nici un rol politic, economic sau cultural. Cînd însă economia Chersonesului se întărește întrucîtva, ea nu mai poate influența cnezatul de Kiev, deoarece cultura Rusiei kieviene era deja alcătuită și statul avea intense legături cu alte țări.

Autoarea arată că în lucrarea sa nu se ocupă de relațiile economice sau politice, care desigur au existat între Kiev și Chersones, ci se oprește numai la aspectul cultural, afirmînd că vechea cultură a Rusiei kieviene nu a putut fi influențată de cultura Chersonesului.

În sprijinul acestei afirmații, Korzuhina arată că, pe lîngă faptul că în Rusia nu s-au găsit « obiecte de artă chersonesiană » (se referă la engolpioane), dimpotrivă, chiar în Chersones s-au descoperit obiecte rusești, în special engolpioane, pe care ea le datează în sec. XII—XIII și care își găsesc analogii cu descoperirile de pe Niprul mijlociu. Se știe că în Chersones existau, în compoziția populației, și mulți ruși. S-au descoperit chiar locuințe aparținînd acestora, în interiorul cărora s-au găsit unelte rusești și obiecte de podoabă sau de cult, cum ar fi engolpioanele. Acestea însă sînt de tip vechi rusesc, produse în atelierele locale ale Rusiei kieviene, de unde le-au adus rușii care locuiau în Chersones.

Engolpioane rusești au fost descoperite însă și în alte părți, cum ar fi unele orașe rusești (Halici, Vladimir, Grodno, Pskov etc.), Volinia, cursul inferior al Donului, pe Volga și în nordul Caucazului, precum și în Cehia, Bulgaria și Crimeia. Relativ la unele din aceste descoperiri, de exemplu acelea din regiunile apusene sau sudice ale Kievului, autoarea crede că, datorită relațiilor existente între Kiev și aceste regiuni, engolpioanele au putut ajunge aici, încă înaintea invaziei mongole (1240).

În încheierea lucrării, Korzuhina se ocupă pe scurt asupra denumirii date în general de istoriografia rusă acestor engolpioane de « obiecte ale artei chersonesiene ». În special, cei care au propovăduit « mirajul Chersonesului » au fost preoții. Această propagandă a început la sfîrșitul sec. al X-lea, cînd au apărut pentru prima oară în Rusia uneltele și obiectele de cult creștin, aduse pentru prima oară de cneazul Vladimir, din Chersones, și dăruite bisericii Deseatina. În afară de aceasta, tot de acolo au venit și primii preoți creștini în frunte cu Anastasie Chersonesianul, care au sfințit și biserica Maicii Domnului. Unele letopisețe amintesc că biserica Deseatina și clerul ei luau a zecea parte din veniturile statului. Această situație avantajată, biserica a păstrat-o chiar atunci cînd mitropolia a fost așezată în catedrala Sf. Sofia din Kiev.

Avîndu-se în vedere situația privilegiată pe care a deținut-o clerul creștin — ca stat în stat — se poate ușor înțelege de ce tocmai în sînul clerului a apărut legenda despre « mirajul Chersonesului » și de ce aceasta a fost propovăduită de-a lungul secolelor de toți chersonesienii veniți aici. Cu toate că, în decursul vremurilor, unele din primele obiecte chersonesiene au fost înlocuite cu altele de proveniență rusească, la care s-au adăugat și altele noi, și acestea din urmă au continuat să fie numite tot chersonesiene. Desigur că și unele biserici au dorit să-și procure

« obiecte chersonesiene », însă nu toate au reușit și în special acelea situate mai spre nordul țării. Procurîndu-și însă obiecte în general denumite convențional de cler ca « obiecte ale artei chersonesiene » s-a creat astfel în decursul secolelor o grupă aparte a acestora.

Cu vremea însă, conchide autoarea lucrării, descoperirile arheologice și interpretarea justă a izvoarelor scrise au dovedit, că marea majoritate din aceste obiecte nu sînt de factură chersonesiană, ci produse ale meseriilor artistice ale vechii Rusii, meserii care s-au dezvoltat considerabil în sec. XI—XIII, creînd o cultură unitară și originală de o înaltă calitate artistică.

★

După cum reiese din lucrare, Korzuhina s-a ocupat pe larg de problema engolpioanelor rusești, arătînd că acestea nu sînt de proveniență chersonesiană, așa cum ani de-a rîndul au fost considerate.

Acest lucru este cu atît mai important, cu cît și la noi, în trecut, a existat părerea că singura influență culturală în regiunile noastre n-a putut-o avea decît Imperiul Bizantin, a cărui stăpînire ajunsese la Dunăre.

Desigur, că nu poate fi contestată influența culturală și politică a Imperiului Bizantin și în special în regiunea sudică-dunăreană și într-o oarecare măsură chiar și asupra unei părți din Moldova, însă trebuie să se arate (și descoperirile din ultima vreme o confirmă suficient), că o influență culturală a cnezatelor de Kiev și mai tîrziu de Halici, în Moldova, a fost destul de puternică și în orice caz mai mare decît influența bizantină.

În articolul său, cercetătoarea sovietică a arătat în ce măsură a influențat cultura bizantină (prin Chersones), cultura vechii Rusii.

În ce privește engolpioanele rusești, proveniența lor a fost cît se poate de clar dovedită în lucrare.

Cu toate acestea, ar fi trebuit ca atunci cînd se discută în lucrare asupra apariției engolpioanelor rusești, să se fi insistat mai mult. Nu s-a arătat de exemplu faptul că, în general, engolpioanele de tip rusesc au imitat engolpioanele bizantine apărute mai timpuriu (sec. VI e.n.) și răspîndite mai cu seamă în jurul M. Mediterane, Crimeia și chiar în Rusia. Imitarea modelului bizantin de către meșterii locali ruși a avut loc în sec. X—XI și cu timpul meșteșugarii giuvaergii ruși au creat un tip nou de obiect, cu o valoare artistică superioară, denumit engolpionul rusesc, care a avut o largă răspîndire, ca urmare a relațiilor existente între cnezatele rusești și alte țări.

Sub acest din urmă aspect, descoperirile de engolpioane din ultima vreme de pe teritoriul Moldovei, pot fi încadrate și datate astfel în modul cel mai just.

De asemenea, prezența acestor cruci engolpioane pe teritoriul Moldovei (în special în jumătatea ei de nord), ca și a unor obiecte de podoabă sau de cult, despre a căror proveniență veche rusească nu mai există astăzi nici o îndoială, dovedesc cu prisosință, printre altele, și influența culturală și economică pe care a exercitat-o vechea Rusie în această parte a țării noastre.

Din acest punct de vedere, articolul cercetătoarei G. F. Korzuhina aruncă o nouă lumină în explicarea unor aspecte legate de problema relațiilor economice și culturale ale Moldovei, în veacurile XI—XIII, cu țările învecinate.

Dan Gh. Teodor

GH. DIACONU și N. CONSTANTINESCU, *Cetatea Scheia*, București, 1960, 170 p. + 58 fig.

O dată cu preluarea puterii de către clasa muncitoare și cu revoluția culturală determinată de construirea socialismului în țara noastră, s-au creat și pentru cercetarea arheologică condiții noi, atît pe plan ideologic, cît și material și organizatoric. Munca de cercetare arheologică se face acum în mod planificat, ținîndu-se seama de problemele formulate științific, și în condițiile muncii în colectiv, urmărindu-se cercetarea

tuturor regiunilor țării, dar mai ales a tuturor perioadelor istorice, pe care cercetarea arheologică le cuprinde [1]. Așa se face că abia acum ia cu adevărat naștere o nouă ramură a arheologiei romînești — arheologia feudală — care în trecut nu a depășit caracterul unor cercetări ocazionale, predominant diletantiste.

Adevărata cercetare arheologică a vieții feudale a fost începută în 1950 prin deschiderea șantierului arheologic Suceava (au urmat apoi Putna, Piatra Neamț, Vaslui, Bîrlad, Tîrgșor etc.).

Șantierul arheologic Suceava cuprinde mai multe sectoare de cercetare: Cetatea de Scaun, platoul din fața cetății, sectorul oraș și Cetatea Șcheia. În acest din urmă sector săpătura arheologică s-a încheiat.

Cetatea Șcheia — situată la proximativ 2,5 km nord-vest de orașul Suceava, pe un bot de deal denumit de localnici « Șeptilici » — a format obiectul unor săpături sistematice, începînd din anul 1952 pînă în anul 1956. Acestea au fost conduse de autorii acestui volum pe care dorim să-l recenzăm, Gh. Diaconu și N. Constantinescu. Preocuparea de a valorifica neîntîrziat materialul scos din săpături, trăsătură care de altfel se face tot mai simțită în activitatea arheologică din țara noastră, este un merit al autorilor, care trebuie apreciat.

Pentru prima oară se încearcă la noi, în lucrarea de față, studierea unui vechi monument de artă militară feudală, care nu se află menționat în vreunul din documentele scrise din trecut, folosind rezultatele cercetărilor arheologice, efectuate pe baze strict științifice, de către specialiști în acest domeniu.

Lucrarea cuprinde un cuvînt din partea autorilor, trei părți, nouă capitole, concluzii, anexe, bibliografie și indice.

Partea I cuprinde: așezarea geo-geografică [2], istoricul cercetărilor, descrierea săpăturilor (cap. I) și stratigrafia (cap. II). Condițiile geografice, în special cele climatice, nu au fost, în general favorabile dezvoltării vieții omenești pe dealul Cetății Șcheia, supus permanent acțiunii unor puternici curenți de aer. Așa se face că în afară de urmele materiale legate organic de fortul militar medieval, la Cetatea Șcheia au fost înregistrate doar urme slabe de viață din orînduirea comunei primitive (v. cap. Stratigrafia).

Intrată în tradiția orală populară drept « Cetatea de Apus a lui Ștefan cel Mare», Cetatea Șcheia este cercetată — cu totul insuficient — abia la începutul sec. XX de K. A. Romstorfer. Arhitectul austriac găsește la suprafață unele resturi de zidărie pe care le consideră mai mult ca aparținînd unui turn izolat.

Încă din prima campanie de săpături colectivul de arheologi a ajuns la concluzia că pe Dealul Șcheia a existat de fapt o cetate de piatră (în afară de turnul IV, semnalat de Romstorfer, au fost sesizate resturile unor pavaje și îndeosebi s-a observat prezența vechiului șanț de apărare). O dată stabilit acest lucru, s-au ivit în fața colectivului de cercetare cîteva probleme esențiale: stabilirea planului și datarea Cetății Șcheia, problema terminării sau nu a cetății, precum și tipul de cetate pe care-l reprezintă Cetatea Șcheia. De aceea metoda de săpare la Șcheia se va întemeia îndeosebi pe stratigrafia depunerilor de cultură materială.

Partea a II-a cuprinde patru capitole: ruinele cetății (cap. I), tehnica de construcție (cap. II), urmele de viață (cap. III) și distrugerea Cetății Șcheia (cap. IV).

Așa cum arată ridicarea în plan a resturilor de zidărie de la Șcheia, cetatea are forma unui romb cu laturile aproape paralele și egale, avînd în fiecare colț cîte un turn de formă rectangulară (fig. 6). Zidurile, ca și turnurile, au fost lucrate din bolovani de piatră nefasonați, de mărimi între 0,40—0,50 m legați cu mortar. Ele s-au păstrat în stare foarte proastă, în unele locuri lipsesc total, rămînînd martore numai șanțurile de fundație. Cetatea nu a avut nici un fel de încăperi sau construcții în incintă.

---

[1] I. Nestor, *Principalele realizări ale arheologiei romînești în anii regimului democrat popular*, în *SCIV*, 1, 1960, p. 8.

[2] În funcție de procentele reale ale populației diverselor naționalități din regiunea Suceava, ordinea adevărată este: ucraineni, evrei, ruși, germani și nu cea dată de autori la p. 13. De altfel, la recensămîntul populației din 21 februarie 1956, armenii nu mai figurează de fel, așa încît citarea lor de autori nu-și avea rostul. Cf. *Anuarul statistic al* R.P.R., 1959, București, p. 72.

În ceea ce privește intrarea în cetate, la Șcheia nu au fost sesizate urmele vreunei porți — din cauza demolării zidurilor — și nici a unor piloni. A fost găsită însă în șanțul de apărare o platformă de pămînt, lată de 7—8 m orientată spre cetate. Aceasta a fost amenajată după ridicarea cetății și după săparea șanțului de apărare. Intrarea în cetate se făcea direct prin șanțul de apărare, folosindu-se această platformă.

Șanțul de apărare desparte cetatea de platoul din fața intrării pe partea cea mai vulnerabilă și a fost săpat după ridicarea cetății, cînd cel puțin două din cuptoarele de ars piatra de var, pe care le secționează nu mai erau necesare. Concomitent cu săparea șanțului s-a procedat și la ridicarea valului de pămînt (fig. 19).

Urmărind modul în care constructorii au grupat întregul complex de fortificații de la Șcheia se vede că aceștia au urmărit în permanență mărirea capacității de apărare a curtinei fortului, îndeosebi ținînd seama de locurile vulnerabile, mai ușor atacate de asediatori. Autorii demonstrează cît de reușit a fost procedeul constructorilor de a nu include punctul cel mai înalt al botului de deal — acropola — în perimetrul zidurilor cetății, lăsînd-o intenționat în afară, cu scopul de a mări capacitatea de apărare a cetății (fig. 21).

Urmărind înconjurarea botului de deal cu ziduri, constructorii le-au fundat în trepte, prin tehnica adosării la creastă, folosind înălțimea acesteia fără a mai nivela terenul.

Cu toate că urmele de cultură materială descoperite la Șcheia sînt destul de reduse, ținînd seama și de faptul că aici viața s-a desfășurat într-un cadru restrîns și scurtă vreme, totuși acestea ne dezvăluie unele aspecte ale dezvoltării economice a orînduirii feudale moldovenești în a doua jumătate a sec. XIV și bineînțeles, legate de aceasta, și unele aspecte sociale și culturale.

În ceea ce privește tehnica de construcție, un element cu totul nou îl constituie descoperirea cuptoarelor de ars piatra de var, care, prin sistemul lor de construcție și funcționare, presupun existența unor meșteri specialiști. Avînd în vedere această constatare, prezența acestora la Șcheia trebuie pusă în legătură cu faptul că în a doua jumătate a sec. XIV Suceava cunoaște o intensă dezvoltare a vieții economice legată de procesul de urbanizare, pe care așezarea de aici îl suferă, proces care de altfel se desfășoară în întreaga Moldovă [1].

Legat de acest capitol, interes deosebit prezintă și procedeul de preparare a mortarului. Așa cum arată autorii, mortarul folosit la Șcheia cuprinde var, nisip (40—50%) cărămidă pisată și mici bucăți de cărbuni. Din păcate, aceste componente și procente nu sînt rezultatul unor analize chimice de laborator. Rezultatele exacte obținute pe această cale ne-ar fi dat o imagine clară asupra procedeului de preparare a mortarului de meșterii moldoveni în sec. XIV și astfel s-ar fi făcut încă un pas real în cunoașterea stadiului de dezvoltare al tehnicii de construcție din acea vreme. Această operație era cu atît mai indicată și pentru că mortarul, alături de alte date arheologice, este un element important de datare la Șcheia. Este cunoscut faptul că cercetarea arheologică folosește în ultima vreme diverse analize de laborator obținîndu-se astfel rezultate temeinice.

Olăria, ramură importantă a producției meșteșugărești medievale, este reprezentată la Șcheia prin două categorii: ceramica rurală și orășenească, deosebite între ele prin tehnica de execuție, compoziția pastei, forme, dimensiuni, ornament și ardere. Pentru ceramica rurală, forma cea mai des întîlnită este vasul-borcan (fig. 35/1,2), ornamentat pe pîntec cu striuri, linii în val sau cu benzi din două sau trei linii în val. Această ceramică a fost arsă neoxidant, în cuptoare neperfecționate; a fost lucrată în gospodăriile sătești ale țăranilor care au efectuat diferite munci — în special necalificate — în timpul ridicării cetății.

Ceramica de factură orășenească a fost lucrată dintr-o pastă bună, bine modelată la roata de picior și, din punct de vedere al ornamentului, se împarte în trei grupe. Ea este pusă în legătură cu activitatea meșterilor de la Șcheia din fazele de construire, folosire și demantelare a cetății. Ceramica orășenească din ultima grupă, datată

---

[1] Mircea D. Matei, *Unele probleme în legătură cu începuturile vieții orășenești la Suceava*, în *St. cerc. ist. vechе*, 1, 1960, p. 111.

la începutul sec. XIV, este arsă în majoritatea ei oxidant şi acest fapt, observă autorii, « este strîns legat de progresul înregistrat în evoluţia cuptoarelor, în sec. XV» (p. 78). Evoluţia acestui proces are loc însă în cea de-a doua jumătate a sec. XIV, poate în primele două decenii ale acesteia şi de asemenea ea trebuie pusă în legătură cu acelaşi proces de urbanizare care se desfăşoară în Moldova în această vreme şi de care pomeneam mai sus.

O importanţă deosebită capătă în acest capitol, ceramica orăşenească ornamentată cu brăduţ, datată în perioada de sfîrşit a sec. XIV şi de început a sec. XV, a cărei filieră evolutivă este discutată ipotetic de autori. Într-un studiu apărut recent, folosind şi o serie de descoperiri noi şi încă inedite, făcute cu prilejul săpăturilor în anii din urmă în unele oraşe feudale de pe teritoriul R.P. Polone, se stabileşte « că ceramica ornamentată cu brăduţ de la Suceava este adusă aici de primii colonişti germani veniţi în Suceava», iar regiunea din care au venit aceştia « trebuie căutată nu în Transilvania, ci în Polonia» [1].

Trebuie spus că în ceea ce priveşte datarea ceramicii de la Şcheia s-au obţinut într-adevăr rezultate noi şi exacte datorită condiţiilor stratigrafice în care aceasta a fost găsită — în unele cazuri, împreună cu monede.

Partea a III-a a lucrării cuprinde următoarele capitole: despre problema terminării Cetăţii Şcheia (cap. I), tipul de cetate şi originea lui (cap. II), consolidarea statului feudal moldovean în epoca lui Petru I Muşat. Argumentele autorilor sînt hotărîtoare în favoarea terminării cetăţii. Astfel, calculul producţiei de var indică o cantitate suficientă pentru construirea zidurilor cetăţii; amenajarea şanţului şi valului de apărare nu a fost făcută decît după înălţarea cetăţii, altfel operaţia aceasta ne mai avînd nici un rost. Apoi nivelul de folosire — e drept un timp destul de scurt — a fost documentat de ceramică, unelte, armament.

Dar elementul cel mai pozitiv care se desprinde din lucrare îl constituie demonstrarea, sprijinită pe o nouă şi bogată argumentare, de N. Constantinescu, asupra originii moldoveneşti a Cetăţii Şcheia, dînd acestei teorii un fundament ştiinţific solid şi reuşind astfel să pună capăt unei teorii de mult depăşite şi greşite care a avut un larg răsunet în istoriografia burgheză. Autorul trage concluzia că « în Moldova veacului muşatin a existat o şcoală de constructori, ale căror concepţii ni s-au transmis prin planul şi tehnica de construcţie a Cetăţii Şcheia. . . » (p. 113). În legătură cu originea tipului de cetate pe care-l reprezintă Şcheia, autorul prezintă ipotetic ideea posibilităţii unei influenţe dinspre nord sau nord-est (regiunea polono-baltică) avînd în vedere totodată şi spaţiul sud-dunărean şi nord-pontic. Acelaşi punct de vedere îl exprimă autorul şi într-un studiu recent apărut [2].

Gh. Diaconu, referindu-se asupra cetăţilor moldoveneşti din secolele XIV—XV într-un articol apărut, concomitent cu lucrarea de faţă, în revista *Dacia* III (N.S.) presupune că, constructorii moldoveni au cunoscut planul rectangular în regiunea Dunării şi a Mării Negre, aducînd ca mărturie «o categorie de ceramică descoperită pe teritoriul Cetăţii Şcheia care nu îşi are analogii pînă în prezent decît în descoperirile de la Isaccea [3]. În lucrarea de faţă şi la capitolul special care tratează ceramica de la Şcheia autorul nu pomeneşte de fel această ceramică. Această ipoteză nu este însă suficient argumentată şi nu reuşeşte să convingă că prima nu este de acceptat. De aceea mi se pare mai convingător un punct de vedere mai clar exprimat recent într-un studiu care are în vedere constatările făcute cu privire la ceramica coloniştilor, apărută în straturi datate cu monede de la Petru I Muşat: « venirea colo-

[1] Mircea D. Matei, *op. cit.*, p. 116 — 117.

[2] N. Constantinescu, *Date noi în legătură cu Cetatea Neamţului*, în *SCIV*, 1, 1960, p. 101.

[3] G. Diaconu, *О Молдавских крепостях XIV—XV bb.*, în *Dacia*, III, N. S., p. 540. În sprijinul acestei ipoteze ar mai sta descoperirea unor monede muşatine în împrejurimile Isaccei şi în genere în regiunea Dobrogeană. În colecţiile Muzeului de Antichităţi din Bucureşti se află un tezaur de monede munteneşti de la Radu I şi Mircea cel Bătrîn, descoperit la Niculiţel, şi care cuprinde şi două monede de la Petru Muşat. Monede muşatine au fost găsite de asemenea la Ienisala, c.f. *RIR*, 1939, p. 498. Ştirile acestea le-am primit de la tov. Octavian Iliescu căruia îi mulţumesc pe această cale.

niştilor germani în Suceava . . . este de pus în legătură cu marile lucrări pe care el (Petru I Muşat) le-a început îndată după mutarea centrului politic al Moldovei la Suceava . . . Lipsit de meşteri pietrari. . ., pricepuţi în construcţii militare . . ., voievodul i-a căutat în ţara vecină, al cărei rege îi devine suzeran în 1387: Polonia »[1].

Cercetările viitoare de la Cetatea de Scaun din Suceava şi de la Cetatea Neamţ vor aduce desigur în această privinţă noi lămuriri.

În ultimul capitol, autorii încearcă şi reuşesc în bună măsură să interpreteze istoric descoperirile arheologice de la Şcheia şi să le încadreze în epoca respectivă, această trăsătură fiind deosebit de valoroasă. Din păcate uneori nu se face legătura dintre anumite situaţii istorice şi datele arheologice înregistrate la Şcheia. De exemplu, capitolul în care se analizează viaţa economică este schiţat, cu totul nejustificat, în linii absolut generale, cînd autorii aveau posibilitatea ca, legat de descoperirile din nivelul de construire şi folosire a cetăţii, să prezinte fapte noi, legate de producţia meşteşugărească. În schimb se dă o mult mai mare atenţie vieţii politice externe, fapt care adînceşte mai mult lipsa de legătură dintre tratarea arheologică propriu-zisă şi partea de interpretare istorică.

În ciuda însă a acestor scăderi, autorii au reuşit să prezinte o lucrare de felul căreia nu mai sînt altele în istoriografia romînească nouă pentru epoca feudală, interesantă şi valoroasă, interpretînd de pe poziţiile ştiinţei marxist-leniniste numeroase şi cu totul noi descoperiri arheologice.

El. Busuioc

VLADIMIR GEORGIEV, *Văprosi na bălgarskata etimologiia* [Probleme de etimologie bulgărească]. Bălgarska Akademiia na Naukite. Institut za bălgarski ezik. Sofia, 1958, 158 p. (cu o hartă a Traciei, Moesiei şi Daciei).

Cuprins: *Partea I, introducere (p. 5—6), cap. I Lexicul slav (p. 7—33); cap. II Substratul balcanic, 1) cuvinte trace (daco-misice), 2) cuvinte balcano-latine, 3) cuvinte protobulgare (p. 35—48); cap. III Împrumuturi tîrzii, 1) împrumuturi din limbile vecine, 2) cuvinte internaţionale (culturale) (p. 35—55), concluzie (p. 57—63). Partea a II-a, cap. I Cele mai vechi nume topice slave în Peninsula Balcanică şi importanţa lor pentru limba şi istoria bulgară, 1) introducere, 2) nume topice slave la Procopiu, 3) rezumat, 4) concluzie (p. 67—88); cap. II Traci, misi şi daci (p. 89—119); cap. III Guturalele indo-europene (p. 121—129); Indice (p. 131—153).*

Această carte cu titlu şi conţinut bogat filologic-lingvistic merită şi necesită să fie semnalată într-o revistă de istorie prin faptul că unele capitole şi materiale privesc direct probleme istorice ale Peninsulei Balcanice în epoca antică şi cea de trecere la feudalism: toponimia teritoriilor traco-getice, limba tracică şi contactul cu elementele slave, respectiv stabilirea slavilor în Moesia şi Tracia. Autorul, un harnic filolog şi comparatist bulgar de la Sofia, e cunoscut prin cercetările sale ample şi numeroase cu deosebire privind istoria veche a Peninsulei Balcanice, ca atare apreciat şi la noi în ţară; contribuţia sa mai recentă (a. 1957) la studiul istoric al limbii trace a fost semnalată şi apreciată aici în spirit critic[2]. Noua carte a lui V. G. continuă — în aceeaşi manieră, pe aceeaşi linie, cu rezultate identice — studiul resturilor de limbă tracă, de astă dată în comparaţie cu limbile slave, în primul rînd cu bulgara, cu etimologia ei.

Nu este locul şi nici de competenţa noastră să stabilim aici just şi detaliat partea utilă şi valabilă pentru slavistică în capitolul tratînd etimologii de cuvinte bulgare (p. 7—33); cercetătorii de specialitate vor aprecia şi elucida cu

[1] Mircea D. Matei, *loc. cit.*, p. 118—119.
[2] *SCIV*, IX, 1958, p. 521—524: recenzie a cărţii lui V. Georgiev, *Trakiiskiiat ezik* [*Limba tracică*], Sofia, 1957, 102 p., 8°.

competența necesară valoarea sau părțile negative ale aportului din punct de vedere al limbii bulgare și al slavisticii în general. Dar apreciind prin unghiul de vedere comparatistic și romanistic, se poate spune că și etimologiile de cuvinte slavo-bulgare sînt în bună parte supuse cauției, fiind poate tot atît de discutabile ca și soluțiile și interpretările încercate în sectorul limbii traco-getice, care vor fi analizate sumar în rîndurile următoare.

În ce privește « substratul balcanic » al limbii bulgare (p. 35–48) e de observat că dintre cuvintele considerate de autor ca « trace (dacomisice) » foarte puține au șansa de a fi dovedite ca atare; astfel, bulg. *karpa* « stîncă » nu poate fi direct din tracă, ci eventual din albaneză; *rofeia* nu poate fi cuvînt tracic din cauza sunetului *f* care e străin sistemului fonetic al limbii trace etc.; *zaeț* « iepure », cuvînt slav comun nu are nimic a face cu nume personale trace ca *Zaica*, *Zeces* etc., care nu trebuiau amintite sub nici un motiv în această conexiune (p. 45). De fapt, limba bulgară nu e probabil să aibă cuvinte luate direct din tracă pentru motivul simplu că aceste două idiomuri nu au ajuns vreodată în contact unul cu altul: în sec. al VII-lea, cînd protobulgarii se stabilesc în Moesia și Tracia, limba traco-getică era dispărută, înlocuită cu latina populară [1].

Mai rezonabil și reușit ar părea capitolul despre « împrumuturi tîrzii » (p. 49–55): o serie de cuvinte în bulgară împrumutate din romînă (ori din albaneză), ca *barz* « suriu », *barzav* « gris, cu pete albe și negre » etc., *batkam (se)* (cf. rom. *a bate*, *a-și bate gura* ș. a.), *palavra*, *paun*, *sapun*, *suma*, *čutura*, *čurkam*, *gombelki (krompili)*; cuvinte bulgare mai mult dialectale, locale, a căror origine romînească este în majoritatea cazurilor evidentă, dar din care autorul înșiră foarte puține exemple. În realitate cuvintele romînești trecute în limba bulgară sînt mult mai numeroase, în total vreo 160 de termeni [2], mai mult cu răspîndire locală, restrînsă, ori cuvinte de însemnătate redusă, dar și elemente lexicale importante, ca *băga*, *brendușki*, *brinza*, *burdei* (bordei), *burta*, *buză*, *gega* (ghioagă), *gorun*, *gușa*, *kačula*, *katun*, *krălig*, *krecav* (creț), *lețiia*, *murg*, *pastriia* (păstra), *skrum*, *urda*, *vatra*, *zestra* etc. Alegînd abia 1/10 (ca într-o mică « antologie lexicală ») și ignorînd tot restul de cuvinte romînești intrate în bulgară, cartea prezintă o lacună regretabilă, referindu-se unilateral la lucrările « unor lingviști romîni șovini (niakoi rumînski ezikovedi șovinisti) care s-au muncit cu orice preț să reducă numărul și importanța împrumuturilor bulgărești în limba romînă » (p. 49), fără a avea în vedere în egală măsură pe ceilalți erudiți, majoritatea, care nu erau șovini și care le-au recunoscut și admis integral în măsura cît puteau fi identificate ca atare. Cuvintele romînești în bulgară, ca și cele bulgărești (slave sudice mai recente) în romînă sînt urme și dovezi istorice evidente și importante ale influenței cultural-economice reciproce din trecut. Dacă elementele romînești sînt mai puține și de dată mai recentă în limbile slave, această situație se explică prin faptul istoric că influența politică și economică a elementului romînesc, a statelor romîne a început mai tîrziu în zona carpato-dunăreană și balcanică.

Semnificație istorică deosebită are capitolul despre « cele mai vechi urme slave în toponimia Peninsulei Balcanice » (p. 67–88), în care autorul, potrivit metodei adoptate și criteriilor sale, ajunge la unele concluzii neverosimile în legătură cu numele de locuri din Tracia și Moesia în sec. al VI-lea, atestate la Procopiu. Este cunoscută și îndeobște recunoscută de multă vreme importanța toponimică, filologică-lingvistică și istorică a numeroaselor nume de localități din provinciile balcanice (Tracia, Moesia, Dardania etc.) ale Imperiului de Răsărit, păstrate în celebra lucrare istorico-topografică (cu caracter de panegiric al operei constructive a lui Iustinianus I), scrisă de istoricul aulic Procopiu din Cezarea, la mijlocul sec. VI, *De aedificiis*, Περὶ κτισμάτων, despre construcțiile de caracter militar și civil făcute în vremea sa [3]. În această scriere este menționată o serie lungă de nume topice (din

[1] *SCIV*, VIII, 1957, p. 253–263.

[2] Th. Capidan, *Raporturile lingvistice slavo-romîne, I. Influența limbii romîne asupra limbii bulgare*, în *Dacoromania*, Cluj, III, 1924, p. 129–238.

[3] Procopii Caesariensis, *Opera omnia*, recognovit Iacobus Haury, III, 2, Lipsca, Teubner, 1913.

Tracia, Moesia, Dardania, Dacia etc.), între care prevalează două grupe mari: nume trace[1] şi nume latino-romanice (ori de tip romanic, cu elemente greceşti, gotice etc.)[2]; majoritatea sînt transcrise şi transmise greşit (corupte) în manuscrisele cunoscute azi ale operei istorice procopiene, ori nu au analogii, sînt neînţelese, iar ediţia ultimă (a lui Haury) a remediat foarte puţin din aceste lacune. La 1837, istoricul-filolog ceh P. J. Šafařik propunea explicarea ca slave a unora din toponimice, urmat mai tîrziu de alţii, ca eruditul bulgar Marin Drinov (1873), cehul L. Niederle (1905), care considera că astfel de elemente ar fi în număr de zece; după Ivan Duičev (1942) ele ar fi: *Beladina*, *Berzana*, *Bratista*, *Getristaue*, *Debre*, *Dolebin*, *Zernes*, *Klesbestita*, *Kabetzos*, *Labutza*, *Pezion*, *Streden*. « Dar (observă just V. G., p. 68) la începutul veacului nostru prin publicarea lucrărilor lui Tomaschek, Kretschmer, Jokl ş. a. cu privire la tracă şi la alte limbi antice din Peninsula Balcanică, teza despre nume de locuri slave în această zonă a fost sufocată şi chiar dată cu totul uitării »; ceea ce era firesc să se întîmple, recunoscîndu-se în deobşte caracterul tracic (ori romanic, unde era cazul) a toponimicelor (majoritatea încă neexplicate ori inexplicabile etimologic); originea reală a celor ce nu sînt romanice a fost relevată mai în urmă şi de cunoscutul lingvist şi filolog-epigrafist bulgar Dim. Dečev (1877—1958), care în marele său repertoriu de resturi ale limbii trace, apărut în a. 1957, a cuprins numirile de locuri pe care Šafařik, Drinov, Niederle, Duičev şi Georgiev încercau ori mai încearcă să le scoată de altă origine.

Care este atitudinea lui V. G. în această problemă filologică-istorică importantă pentru epoca de trecere la feudalism a Peninsulei Balcanice? Reluînd vechea teză, încearcă să o aşeze din nou în picioare, să dovedească ceea ce nu se poate dovedi, că unele toponime din « listele » lui Procopiu sînt de origine slavă, nu trace sau romanice. Prin faptul că — precum s-a spus — multe (poate majoritatea) acestor nume sînt izolate (unice) ca formă, de aspect echivoc ori evident corupte şi fără analogii, deci inexplicabile, autorul construieşte forme complicate de arhetipuri neverosimile, a căror înşirare integrală şi analiză este imposibil de făcut în acest loc, nefiind de vreo utilitate; va fi suficient a menţiona cîteva exemple mai relevante pentru metodă. La p. 69—81 se dă o amplă listă de « toponime slave la Procopiu » repartizate prudent în două grupe după gradul de certitudine sau probabilitate de a fi de această origine: A) cu « etimologii sigure şi probabile » (sigurni i pravdopodobni tălcuvaniia), 63 nume, ca: *Aldanes* din **ladin* « lodka »; *Bazinos* din **băznă*; *Belas* din **biala*; *Berzana* **Beržane*; *Besiana* bulg. *Vişan* (şi localitate în Romînia); *Bicanovo (Vicanovo)* ar trebui să fie sl. *Vilkanovo* (căderea lui *l* cauzată de . . . influenţa etimologiei populare, narodna etimologiia, cu lat. *vicus* « sat »); în realitate însă este evident şi de mult recunoscut că « Vicanovo » = lat. *vicus novus* « satul nou » într-o formă de pronunţare populară ori scriere deformată (frecvente la Procopiu); *Burgonovo* ar fi **Vărbano borie* [? !], în loc de ceea ce admite toată lumea: lat. *Burgus novus* « cetate nouă »; *Burdopes* ar fi . . . *Vîrtop* (p. 71), deşi se recunoscuse caracterul indo-european tracic al temei *Burd-* (atestată în inscripţii din sec. II—III) toponimic, eventual i.—e. **bherd(h)* — cu sensul de « brod », ceea ce admite în egală măsură V. G. în alt loc (p. 104, tabel de toponimice trace cu elementul *Burd-/t-*),

[1] Toponimicile trace şi getice din *De aedificiis*, relevate de Tomaschek (în a. 1894), Mateescu (a. 1923—1926) şi de alţii, sînt cuprinse în marele repertoriu de resturi ale limbii trace alcătuit de Dim. Dečev (Detschew), *Die thrakischen Sprachreste*, Viena, 1957, 584 p.; cf. *SCIV*, IX, 1958, p. 213—217 şi *Dacia*, N. S., II, 1958, p. 520—526 (recenzii critice).

[2] Toponimicile romanice ori de tip romanic sînt analizate cele mai multe în studiile despre romanitatea (limba latină) şi toponimia balcanică ale lui P. Skok, *Zum Balkanlatein*, în *Zeitschrift für romanische Philologie*, XLVI, 1927, p. 385—410, L, 1930, p. 484—532, LIV, 1934, p. 424—499; nota din *Izvestiia-Institut*, IX, 1935, p. 161; de asemenea « numele de locuri latine din Moesia şi Tracia » de V. Beşevliev, în *Izvestiia-Institut*, XIX, 1955, p. 279—300, — lucrări de care autorul s-ar părea că nu a luat cunoştinţă pînă acum, cîtă vreme nu face nici cea mai scurtă amintire despre ele în cartea sa, întemeiată pe teza Šafařik — Drinov — Niederle — Duičev. Cf. şi H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman*, Bucureşti, 1960.

uitînd de cele scrise mai înainte cu cîteva pagini (p. 71) în cartea sa; *Gombes* ar fi **Gamb-*, *Gîmbaş* (sat în r. Aiud etc.); *Residina* = bulg. *Lesidren*, de la *les*; *Rumisiana (Remesiana)* ar fi din *Rîbno-* cu *Rîmnic*; *Romaniana* = *Rîmna (rîbna)* [oare să nu aibă nici o legătură cu *Romanus*?]; *Trasiana* = **Treşčana*, *Treska*, *Treskavet*, sau e = *Trisciana* (în realitate este mai probabil că « Trasiana » e formă coruptă din *Traiana)*; *Trisciana* = **Trăstena*, srb. *Trstena*, bulg. *Trăstenik*; de fapt acest « *Trisciana* » e scriere greşită cu « Pi » grecesc redat de un copist cu o singură « hastă » verticală rămînînd T, în loc de *Prisciana* [1]. Majoritatea soluţiilor adoptate de autor sînt aproape la fel [2]. Urmează la p. 77—81 seria B de « etimologii verosimile (probabile) » (veroiatni — văzmojni tălkuvaniia), 41 toponime tranşate în acelaşi stil, cu rezultate identice. Apare straniu cum, între numeroasele scăpări, autorul nu observă că de ex. toponimicul *Amlaidina* (citat de dînsul, p. 77) e atestat într-o inscripţie (pe care o datează el ca «tîrzie») *CIL*, III, 13743, care însă nu poate fi mai tîrzie de a. 300, deci cu 2—3 veacuri anterioară lui Procopiu. *Pretzuries*, explicat la p. 80 ca **Pretur(t)z-* = bulg. *Pretărč-işte*, *Pretărč*, *Petrăč*, este un nume probabil corupt din *Praetorium (Praetoria)*, cunoscut în toponimia romană provincială, — căci la un apelativ latin ca *pretium* ar fi mai greu a ne gîndi.

Astfel, formele de nume corupte paleografic (în manuscrisele procopiene ori chiar în textul original din sec. VI, din înregistrări deformate, greşite de la început) sînt din nou retuşate şi stîlcite deliberat, din punct de vedere al etimologiei, obţinîndu-se nişte arhetipuri deformate care, la nevoie ar putea fi derivate, forţînd puţin forma şi sensul (cum face adesea autorul lor), din orice limbă ai pofti. Un tabel sinoptic (p. 81—84) vrea să ilustreze în patru coloane paralele: *a)* forma din sec. al VI-lea (Procopiu), *b)* vechea slavă reconstruită (cu asterisc), *c)* forma actuală; *d)* eventuali corespondenţi din Grecia (după M. Vasmer). Inutilitatea unui asemenea tabel este însă evidentă, la fel ca şi consideraţiile privind « istoria limbii bulgare în sec. VI», fonetică, lexic etc.; căci toponimia regiunilor trace din sec. VI încă nu poate avea nimic de-a face cu limba bulgară, iar felul cum o prezintă autorul, dacă i s-ar da crezare, n-ar face decît să încurce lucrurile derutînd pe cititorii neprevenіţi. Adevărat că « etimologia este o ramură a lingvisticii în care primează într-un anumit grad momente subiective», cum relevă autorul (p. 57: vladeiat do izvestna stepen subiektivni momenti); dar în « Probleme» asemenea momente sînt excesiv de numeroase şi cu grave consecinţe. Pe de altă parte este tot atît de adevărat că cercetarea ştiinţifică trebuie să se elibereze cît mai curînd şi radical de toate aceste « momente subiective» (fireşti la orice început al muncii), spre a descoperi adevărul absolut valabil, realităţile şi legile obiective în dezvoltarea limbii şi a societăţii. E lucru firesc şi inutil a fi relevat că prin procedee şi rezultate ca cele de mai sus nu se îmbogăţesc în chip util cunoştinţele filologice-etimologice de slavistică şi de comparatistică, ci se obţine tocmai contrariul: subminarea achiziţiilor valabile în munca de cercetare a înaintaşilor, se pune sub semnul întrebării seriozitatea şi valoarea studiilor etimologice şi filologice-lingvistice în general. În loc de muncă şi eforturi în acest sens, este necesară o revizuire critică şi comparativă integrală a materialului toponimic din scrierea procopiană *De aedificiis*, spre a recupera ce mai este posibil şi din numeroasele forme corupte de nume trace şi romanice ale Peninsulei Balcanice. Cunoscătorul competent al acestor materiale şi probleme, romanistul croat Petar Skok (1881—1956) a dispărut înainte de a fi apucat, pe cît ştim, să dea ediţia critică şi completă a tratatului *De aedificiis* promisă mai de mult; asemenea sarcină dificilă dar importantă pentru istorie şi « balcanologie» ar reveni vreunuia din filologii-istorici care s-au ocupat mai mult cu Procopius şi cu toponimia Traciei şi Moesiei.

[1] Cum s-a remarcat încă în a. 1939, *RE*, VII, A, col. 235.

[2] În epoca romantismului, sec. XIX şi chiar mai tîrziu la noi se făceau încercări de « tîlcuire etimologică » a numelor slave ori de altă origine din latineşte: *Slatina* = « Stella latina», *Tîrgovişte* = « tergum Vestae», *Roman* şi *Romanaţi* de la « Romani», *Caracal* de la împăratul roman Caracalla, *Arieş* de la *aries* etc.

În ce priveşte importanta problemă istorică a stabilirii slavilor în Peninsula Balcanică, vom repeta ceea ce se cunoaşte şi recunoaşte unanim de cercetători (inclusiv profesorii lui V. G.: St. Romanski, V. N. Zlatarski ş.a.): că acest eveniment a avut loc la începutul sec. al VII-lea, după a. 610 şi mai ales la mijlocul veacului [1]. Incursiunile numeroase făcute de triburile slave în sec. al VI-lea prin Moesia, Tracia, Dardania, Dalmatia (plecînd din « Sclavinia », Muntenia şi malul stîng al Dunării) nu echivalează cu stabilire, cu viaţă sedentară. Adevărat că, la mijlocul sec. VI, grupe izolate de slavi s-au fixat vremelnic în unele puncte, de ex. în Moesia Inferior, la Adina şi Ulmetum (Pantelimonul, r. Hîrşova), unde Procopiu *(De aedif.* IV, 7, 17) îi menţionează «aciuaţi de multă vreme..., localitatea era cu totul pustie, numai numele i-a mai rămas »; dar vechiul nume al localităţii (pe care romano-bizantinii o refac şi întăresc din nou) e păstrat chiar de slavi, fără a-i da altul; schimbarea toponimelor nu se face de la o zi la alta şi presupune o aşezare şi locuire mai îndelungată a populaţiei care dă noile nume de localităţi ori locuri. E ştiut de mult şi s-a spus din nou că în sec. al VII-lea, o dată cu aşezarea slavilor în Moesia şi Tracia, apărînd şi dezvoltîndu-se noi localităţi alături ori pe ruinele vechilor castre, burguri, oraşe şi sate ale epocii romano-bizantine, s-a generalizat limba şi toponimia slavă, înlocuind aproape integral pe cea veche traco-romană [2]. Slavo-bulgarii au preluat numirile de ape, locuri şi localităţi întîlnite şi le-au păstrat pe măsură ce au fost menţinute aceste aşezări, modificîndu-le aspectul fonetic potrivit caracterului limbii lor. Elementele vechi trace în toponimia medievală şi modernă a teritoriilor balcanice (unde stăpînirea romano-bizantină a durat mai mult), în Bulgaria, Grecia nord-estică şi Turcia europeană, sînt puţine, prevalînd în chip firesc hidronimele *(Ergine, Lom, Osem, Iantra, Ţibriţa, Mesta, Iskăr, Struma, Timoc, Tundja, Vid* etc.), după care urmează localităţile *(Dristra, Sredeţ, Niş, Plovdiv, Skoplje* etc.). Admiţînd ori postulînd toponime ale unor anumite populaţii într-un teritoriu înainte de stabilirea lor aici se comite un anacronism patent, sau cum spuneau anticii un « filius ante patrem ».

După nişte tabele ample (p. 89—107) de toponime traco-getice (ilustrate într-o hartă cu unele greşeli, ca *Germisara* [Geoagiu, r. Orăştie] plasată la 60 km spre est de *Apulum* [Alba Iulia]) cu elemente *-dava, -para, -bria, -diza, -zura, -kella, -apa, Burd/t-, Stur-, Rani-, -sara, -upa, Berga,* se scoate concluzia (p. 108) că există « două zone (regiuni) etnice deosebite: dacomisică şi tracică», ceea ce este evident exagerat. În realitate poate fi vorba, cum se admite în general, mai curînd de două zone dialectale cu unele elemente culturale deosebite: sud-tracic (pînă la munţii Haemus-Balcani) şi nord-tracic (moeso-geto-dacic). Încît nu va fi nimeni de acord cu afirmaţia că « traca şi daco-misiana erau două limbi indo-europene deosebite (različni indoeuropeiski ezika), deşi înrudite cam ca slava şi baltica» (p. 113).

O reluare şi studiere mai adîncă a materialelor toponimice şi lingvistice din nord-estul Peninsulei Balcanice la începutul epocii de trecere la feudalism, cînd se stabilesc populaţiile slave aici, ar fi necesară şi utilă, dar după criterii şi cu mijloace diferite de cele semnalate mai sus.

I. I. Russu

---

[1] Cf. de ex. R. Roesler, S.B.Wien, 1873, I, p. 77—126; Ensslin, RE, III A (1927), 697—706 (cu bibliografie); St. Romanski, *Slaviani na Dunava,* în *Bălgarski Pregled,* I, 1929, p. 80—99; V. N. Zlatarski, în *Revue internat. des études balkaniques,* Belgrad, II, 3—4, 1936, p. 358—378 etc.

[2] Cf. *SCIV,* VIII, 1957, p. 259.

LISTA PRESCURTĂRILOR FOLOSITE ÎN REVISTĂ

ActaAnt — *Acta Antiqua.*
ActaArch — *Acta Archaeologica,* Budapesta.
AÉ — *Archaeologiai Értesitö.*
AISC — *Anuarul Institutului de Studii Clasice,* Cluj, I—V, 1928—1948.
AJPh — *American Journal of Philology.*
AnnÉp — *Année Épigraphique.*
*Anz*Wien — *Anzeiger der Akademie der Wissenschaften,* Viena, Phil.-hist. Klasse.
AO — *Arhivele Olteniei,* Craiova, I—XIX, 1922—1948.
AÖG — *Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen.*
AR — *Archeologické Rozhledy.*
AnRomSov — *Analele romîno-sovietice.*
ArchHung — *Archaeologia Hungarica. A Magyar Nemzeti Muzeúm Régészeti Kiadványai. Acta Archaeologica Musei Nationalis Hungarici.*
ARMSI — *Academia Romînă. Memoriile Secției Istorice,* seria II, 1886/1887 — 1916/1919, seria III, 1922/1923 — 1944/1945.
BCH — *Bulletin de Correspondance Hellénique.*
BerRGK — *Deutsches Archäologisches Institut. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission.*
BSA — *Annual of the British School at Athens.*
BSNR — *Buletinul Societății Numismatice Romîne,* București, I—XLI, 1904—1947.
BZ — *Byzantinische Zeitschrift.*
CAH — *Cambridge Ancient History.*
CIL — *Corpus Inscriptionum Latinarum.*
CRAI — *Comptes Rendus des Séances.* Académie des Inscriptions et Belles-Lettres.
DA — *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines,* sous la direction de Ch. Daremberg et Ed. Saglio.
Dacia — *Dacia, recherches et découvertes archéologiques en Roumanie,* București, I—XII, 1924—1947; N.S. I, 1957; II, 1958; III, 1959; IV, 1960.
DIR — *Documente privind istoria Romîniei,* București, 1951.
FoliaArch — *Folia Archaeologica.*
Histria I, 1954 — *Histria. Monografie arheologică,* I, București, 1954.
IGB — *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae,* edidit G. Mihailov, Sofia, 1956.
ILS — Dessau, *Inscriptiones latinae selectae.*

LUCRĂRI APĂRUTE ÎN EDITURA ACADEMIEI R.P.R. ÎN ANUL 1960

ISTORIE

* * * *Istoria Romîniei*, vol. I, 891 p. cu 190 fig. + 16 pl., 45 lei.

E R A T Ă

Pag.	rîndul	în loc de:	se va citi:
25	3 de jos	văzut	avut
89	tabel, r. 14, coloana 13	1,3	--
142	5 de jos	patru	trei

SCIV 1/1961

nces Historiques,

Moldova pînă în

255 p., 23 lei.

interne, 552 p.,

(1601—1625),

lei.

ARHEOLOGIE

* * * *Omagiu lui C. Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, XX + 577 p. + 1 pl., 52,50 lei.

GH. DIACONU, N. CONSTANTINESCU, *Cetatea Șcheia*, 171 p. + 6 pl., 14,80 lei.

* * * *Materiale și cercetări arheologice*, vol. VI, 940 p. + 29 pl., 85 lei.

Lei 12

ACADEMIA REPUBLICII POPULARE ROMÎNE
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE

1
ANUL XII
1961

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÎNE